

A CIGÁNYOK MAGYAR- ORSZÁGON

MAGYARORSZÁG AZ EZREDFORDULÓN

RENDSZERVÁLTOZÁS:

PIACGAZDASÁG, TÁRSADALOM, POLITIKA

A cigányok Magyarországon

A cigányok Magyarországon

Bevezető

1. fejelet

2. fejelet

3. fejelet

4. fejelet

5. fejelet

6. fejelet

7. fejelet

8. fejelet

9. fejelet

10. fejelet

11. fejelet

©Bíró András, Glatz Ferenc, Havas Gábor, Janky Béla, Kemény István,
Kertesi Gábor, Kézdi Gábor, Kocsis Károly, Kovács Zoltán,
Neményi Mária, Szuhay Péter

ISBN 963 508 084 0

ISSN 1417-6467

Kiadja a
Magyar Tudományos Akadémia
Kiadásért felel: Glatz Ferenc, az MTA elnöke
Borító: Szuhay Péter fotóinak felhasználásával készítette Horváth Imre
Ábrák: Abinéri Gábor
Szedés, tördelés: AbiPrint Bt.
Nyomdai munkálatok: Dabas Jegyzet Kft.
Felelős vezető: Marosi György
Megjelent: 17 B/5 ív terjedelemben, 2500 példányban

Tartalom

GLATZ Ferenc: A romakérdésről (Kérdések, kételyek, javaslatok)	7
--	---

Megkerülhetetlen feszültségek 7 • Hagyományőrzés és korszerűsítés 7 • A roma értelmiség 8 • Esélyegyenlőség, kölcsönös befogadás 8 • Elkülönülés? 9 • Szociális, kulturális, közgondolkodásbeli kérdés 9 • Az előítéletek természetrajza és forrása 10 • Regionális együttműködés 10

I. rész

KI A CIGÁNY?

TRADÍCIÓK ÉS HÁTRÁNYOK

KOCSIS Károly–KOVÁCS Zoltán: A cigány népesség társadalomföldrajza	13
--	----

A cigányság etnikai definiálása 13 • A cigányság helyzete a második világháborút követően 15 • A cigányság térbeli megoszlása hazánkban 15 • A cigányság urbanizálódási folyamata 16 • A hazai cigányság életkörülményeinek területi jellemzése 17

HAVAS Gábor: Cigányok a szociológiai kutatások tükrében	21
---	----

Ki a cigány? 21 • A cigánykutatások eredményei 30

KERTESI Gábor–KÉZDI Gábor: A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején	45
--	----

A cigányvizsgálat mintavételi eljárása 45 • Körzetszintű mintavétel 51 • Háztartásszintű mintavétel 60 • A cigány népesség lélekszáma Magyarországon 63 • Melléklet 97

JANKY Béla: Lakóhely-változtatások a cigányok körében	73
---	----

Összevetés a teljes népességgel 74 • Vándorlási irányok 84 • Egyes cigány csoportok térbeli mobilitásának összehasonlítása 86 • Telepek 91

NEMÉNYI Mária: Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében	103
---	-----

A minta bemutatása 104 • A női test ismerete 107 • Szexualitás, párválasztás — nemi erkölcs 110 • Családtervezés, fogamzásgátlás 117 • Biológia vagy kultúra? (Terhesség–szülés–szoptatás) 124

II. rész KITÖRÉSI PONTOK

SZUHAY Péter: Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében	139
Előzmények és előfeltevések 139 • A lehetséges tevékenységek taxatív felsorolása 141 • Esettanulmányok — példatár. A háztartások/gazdaságok stratégiája 146	
HAVAS Gábor: A kistelepek és a romák	163
Településtípusok és romák 163 • Az aprófalvak elsorvasztása 167 • Baranya és Borsod elcigányosodása 174 • Elköltözők és helyben maradók 179 • Csonka társadalmak — halmozott hátrányok 188 • Kitörési lehetőségek 191	
BÍRÓ András: Autonómia és jövedelem	205
Autonómia és jövedelem 206 • Visszadobni a döntéshozatal labdáját 207 • Túlzások és konfliktusok 212	
KÉZDI Gábor: A roma fiatalok középiskolai továbbtanulása	217
A továbbtanulás jelentősége az 1990-es években Magyarországon 217 • Romák és nem romák iskolázottsága 219 • A roma és nem roma továbbtanulási döntések közötti eltérések lehetséges magyarázatai 221 • Konklúziók 227	
KEMÉNY István: Tennivalók a cigányok/romák ügyében	229
Oktatás 229 • Az iskolavégzés és a továbbtanulás akadályai 235 • A közelmúlt változásai és a jövő esélyei 239 • Diszkrimináció 247 • Munka és munkanélküliség 251 • A helyzetleírásból adódó javaslatok 253	
Summary	257
A kötet szerzői	263

III. rész FÜGGELÉK

Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika. Az életmód, az életvitel, a kultúra, a tudat átalakulása című kutatási program keretében készült tanulmányok	267
Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika. Az életmód, az életvitel, a kultúra, a tudat átalakulása című kutatási program keretében rendezett tudományos tanácskozások	270

A romakérdésről [Kérdések, kételyek, javaslatok]

Megkerülhetetlen feszültségek

A romakérdés Közép-Európa és Magyarország legerősebb társadalmi és etnikai feszültsége a következő évtizedekben. Nem szabad „megkerülni” a problémát, és hagyni, hogy az csak egy szűk körű, jó szándékú és felvilágosult értelmiségi csoport „kutatási témája” legyen.

E kijelentések igazában biztosak vagyunk. De nem tudjuk megmagyarázni: miért a „megkerülés”? 1992: a *Közép-európai kisebbségi kódex* nemzetközi vitáján programot fogalmaztunk meg a térség kisebbségi kutatásaira vonatkozóan. Az Európai Unió keleti kiterjesztésének feltételeit vizsgáló bizottságban javasoltuk a szlovákiai magyarság és a közép-kelet-európai cigányság kutatását. Az előbbi témát elfogadták, az utóbbit nem. 1994: a javaslatot megismételtük. Elutasították, helyette az albán kérdés került napirendre *Miért ez az idegenkedés a cigánykérdéstől?* Talán, mert nincs államközi konfliktuskihatása? Nincs robbantgatás? Mert azt gondolják: „megoldódik” magától? Ahogy számtalan nyugat-európai kisebbség felszívódott az elmúlt száz esztendőben? Válasz nélkül maradt kérdések.

Ezért is becsülni kell minden intézkedést, amely e feszültség feloldására tétett az elmúlt száz esztendőben, és tanulmányozni minden kísérlet eredményét, vagy kudarcának okait. Korukat megelőző, előrelátó, bátor emberek voltak, akik e feszültséggel foglalkoztak vagy foglalkoznak. Magyarországon a múlt század végén (József főherceg környezetében), majd az 1970-es években úttörő módon az MTA Szociológiai Intézetében, egy időben maroknyi író-újságíró, majd az 1980-as években a Történettudományi Intézetben, emellett a cigány önkormányzatok keretében. Van tehát hazai hagyománya a szembenézésnek.

Hagyományörzés és korszerűsítés

A jövődő Európáját az etnikai-vallási-szokásrendi sokszínűség kontinenseként képzeljük el. Törekedni kell nemcsak a nagy, de a kis közösségek hagyományrendszerének őrzésére és modernizálására is.

Kijelentés, amelynek igazában ismét biztosak vagyunk. De újra bizonytalanság fog el, amikor a kérdést felteszem: vajon minden szokásrendi hagyományanyag tovább éltethető a 21. századra?

A sokszínűség Európája nem lehet a néprajzi skanzenek Európája! Vajon nem kell például minden európai nemzeti gondolkodásban az idegenellenesség hagyományát feladni? Amely a nemzet-állami háborúskodások során napi reflexeinkbe ivódott? Egyszerűen azért, mert gátolja a termelési és kulturális értékek szabad cseréjét a 21. században. Vajon a cigányságnak, mint évszázadokig vándorló népnek, a belső szokásrendszere egészében megőrzendő? Azok az életcélok, normák, fogalomrendszer (tulajdonról, törvénykerülésről, családról, erkölcsi rendről stb.), amely még a társadalmon kívüliség évszázadaiban alakultak ki! És amelyek valós megtartó erői voltak a cigányságnak sokáig! De amelyek gátolják beilleszkedésüket.

Integrálódni, de nem feltétlenül asszimilálódni.

A roma értelmiség

Minden közösségnek magának kell hagyományvilága modernizálását elvégezni. Nem konzerválását, de megőrizve korszerűsítését. A cigányságnak is. Ezt mi, a cigánysággal együtt gondolkodni akaró, nyitottságra törekvő európai értelmiségiek nem végezhetjük el. Csak segíthetjük.

Ebben biztosak vagyunk. De kérdéseink már magunkat is bizonytalanná tesznek: hogyan, *milyen eszközökkel* segíthetünk? Segíteni felnőni egy etnikai öntudattal rendelkező cigányértelmiséget! — Egyetértünk. *Roma értelmiség* és a *roma lakosság együttműködése* nélkül nincs megoldás. De milyen állami eszközöket lehet igénybe venni? (Kemény István és munkatársai úttörő javaslatokat tettek.) Vajon hol van az állampolgári többség tűréshatára: ne feledjük, elsősorban az ő adófizető forintjaikból gazdálkodunk.

Esélyegyenlőség, kölcsönös befogadás

A többség és a kisebbség viszonyának alapkövetelménye az egyén és a kollektívumok számára az *esélyegyenlőség* biztosítása. Az esélyegyenlőség a kisebbségek számára csak akkor biztosítható, ha a többség elfogadja a *pozitív diszkrimináció* intézményét.

Biztosak vagyunk állításunk alapjaiban. De bizonytalanságba vezetnek részletező kérdéseink. Mit jelent a pozitív diszkrimináció a valóságban? Várjon a roma kisebbség költségvetési különtámogatást. De mi célra? Semmiképpen sem mostani helyzetük konzerválására. De az *egyéni és a közösségi esélyegyenlőség kereteinek*, a kiemelkedés lehetőségeinek megteremtéséhez. Vajon nem szigorú, önmaguk számára felállított feltételrendszerhez kellene kötni az állami támogatások odaítélését?

A pozitív diszkrimináció kiterjedhet szociális-kulturális térre. Egyáltalán: mennyire törekszik az értelmiség *a felekben a kölcsönös empátia* keltésére. Vajon a többségi nemzetek tagjai igyekeztek valaha is a kisebbségek születettek érzékenységgel nézni magukat?

De vajon kiterjedhet a pozitív diszkrimináció a polgári közösség általános együttélési szabályai alóli kivételre is? Aligha. A *törvényesség*, egy társadalom működőképességének biztosítása — *a közösség minden egyes polgárára kötelező érvényű*.

További kérdések: vajon a diszkrimináció csak a többség részéről áll fenn? A kisebbség részéről nem? Aligha. Nemcsak a többség részéről kell feladni a diszkriminatív álláspontot, hanem a kisebbség részéről is.

Egymást kölcsönösen be kell fogadni.

Elkülönülés?

A többség és a kisebbség viszonya kölcsönviszony.

Biztosaknak gondoljuk e kijelentést. De vajon akkor járunk el helyesen, ha elkülönítjük a cigányságot? Óvodás-, iskoláskorban? Önálló kultúrájuk ki-neveléséhez jó eszköz! De vajon nem vezet ez oda, hogy konzerválják éppígy a 21. században már nem tartható életcéljaikat, társadalmi-értékrendi hagyománydarabjaikat is?

Mi nem akarunk kisebbségi gettókat létrehozni Közép-Európában.

Szociális, kulturális, közgondolkodásbeli kérdés

A romakérdés *szociális kérdés, kulturális és közgondolkodásbeli kérdés*.

A kijelentés igazát nehéz kétségre vonni. De vajon jól gondolkodunk-e a három témakör egymásra épüléséről?

Szociális kérdés, mert a hagyományos foglalkozási-mesterségbeli tudásukra a modern ipari társadalom nem tart igényt, ezért betagozódásuk az informatikai társadalom európai munkaszervezetébe megnehezedett. Szociális kérdés, mert nemcsak tulajdonnal, otthonigényekkel, de a családdal, sőt a társadalmi-igazgatási önszerveződéssel kapcsolatban is más értékrend szerint gondolkodtak és éltek évszázadokig. Valós gondok az óhajtott összeilleszkedésben.

Kulturális kérdés is: hiszen kívül maradtak a nemzeti-állami iskolarendszereken. Amelyek az elmúlt másfél évszázadban a polgár munka- és viselkedéskultúráját, szakmai műveltségét, erkölcsi fogalomrendszerét normákba szorították. Erre nevelte az európai polgárt a 6. életévétől. A cigány közösségek *kívül rekedése ezen oktatási rendszeren* a mai beilleszkedési zavarok alapja. De hogyan szüntethetőek meg e zavarok? (Ismét a magyar szociológusok úttörő kutatásainak folytatására, támogatására hívhatunk fel.)

Végül: *közgondolkodás kérdése* a cigánykérdés, vagyis előítéletek, idegenellenesség kérdése is. Aminek megkülönböztető súlyossága: a cigányság különlegesen is eltér az európai átlagtól. A „más”-ságot nehezen viselő, bezárkózó társadalmak egyszerűen kinézik őket maguk közül. De vajon helyes-e, hogy a cigánykérdés kezelését lassan alárendeljük az előítéletek elleni általános harcnak? És a harc lassan már elsősorban az előítéletek ellen, nem pedig a cigányság szociális, kulturális emeléséért folyik.

Az előítéletek természetrajza és forrása

Előítéletek nem azért élnek, mert a társadalom (mind a többség, mind a kisebbség) „reakciós”, „előítéletes”, „korlátolt” stb., hanem *azért vannak előítéletek* (hangsúlyozom: kölcsönös előítéletek), *mert a kisebbség és a többség összeilleszkedésének valós szociális, kulturális, szokásrendi nehézségei vannak. Nem az előítéletek miatt van cigánykérdés, hanem a cigányság és nem cigányság együttélésének valós problémái miatt.* Először ezeknek a valós feszültségeknek a feloldásához kell eljutnunk, hogy e feloldás egyik melléktermékeként eljussunk az előítéletek megszüntetéséhez.

Ehhez az állításunkhoz kutatásaink vezettek. De vajon hogyan tudjuk felvilágosult európai értelmiségi *önmegvalósító programjainkat* párosítani egy *közéleti értelmiségi* magatartással? Amelyik a *gyakorlati konfliktusok* feloldásában is *részt vállal*? Elegendő, hogy nyílt, sokoldalú és őszinte vitákat rendezzünk? Kétségtelen: mi csak alternatívákat írhatunk le. Dönteni a politikusoknak kell. Ha mi önkritikusak vagyunk, vajon azok-e a politikai elit tagjai? Felkészült-e az adminisztráció a szociális-kulturális társadalomszemléletre? Hiszen nekik kell tudni felmérni, hogy milyen javaslatok megvalósítása mennyire használ, vagy mennyire árthat a társadalom egészének. Országosan vagy önkormányzati szinten. Segítik a mi javaslataink a gyakorlatban a roma kisebbség beilleszkedését? Vagy: mikor irritálják a többségi lakosságot? Számunkra a romakérdés nem egyszerűen szociológiai, de szociális-kulturális kérdés, amely egyrészt kutatást, elméleti szintetizálást és ugyanakkor gyakorlati társadalmi cselekvést igényel.

Regionális együttműködés

A romakérdés — ugyanúgy, mint általában a kisebbségi kérdés — csakis az államhatárokat átlépő regionális szemlélettel tárgyalható. A Magyar Tudományos Akadémia és általában a magyar kutatói és politikai elit szólítsa fel *együttműködésre* a közép-európai térség cigánysággal foglalkozó politikusait és értelmiségi elitjét. Nem utolsósorban a helyi roma eliteket.

Magyarországi cigányság

Ki a cigány?

I. rész

Ki a cigány? Tradíciók és hátrányok

Magyarországi cigányság

A cigányság fogalma a magyar nyelvben is sokféle értelemben fordul elő. A leggyakoribb a népi, a köznyelvi értelemben vett cigányság, amely a cigánok által alkotott közösséget jelöli. Ez a fogalom a magyar nyelvben is sokféle értelemben fordul elő. A leggyakoribb a népi, a köznyelvi értelemben vett cigányság, amely a cigánok által alkotott közösséget jelöli.

A cigányság fogalma a magyar nyelvben is sokféle értelemben fordul elő. A leggyakoribb a népi, a köznyelvi értelemben vett cigányság, amely a cigánok által alkotott közösséget jelöli.

KOCSIS KÁROLY–KOVÁCS ZOLTÁN

A cigány népesség társadalomföldrajza

Az MTA Földrajztudományi Intézetében már az 1980-as évektől folynak kutatások a hazai cigányság területi elhelyezkedéséről, településtörténetéről. Az 1996–98-ban kialakuló akadémiai Kisebbségkutató Műhely és a stratégiai kutatások keretében e vizsgálatokat is szintetizálják, tovább folytatják.

A hazai cigányság társadalmi súlya már csak lélekszámánál fogva is jelentős. Népességszámuk a becslült adatok alapján meghaladja hazai nemzetiségeink összlétszámát, s ez Európa több mint 3 milliós cigány népességének 12%-át jelenti. Ez különösen akkor tűnik magasnak, ha figyelembe vesszük, hogy hazánk lakossága az európainak mindössze 2,2%-a.

A cigányság etnikai definiálása

A fogalom pontos körülhatárolása nagy nehézségeket rejt magában, s ez a fogalomzavar vezethetett el ahhoz a statisztikai káoszhoz is, ami eleve lehetlenné tett bármilyen átfogóbb vizsgálatot az elmúlt időszakban. A cigányok saját nyelvi, kulturális identitászavarát, illetve a cigány öntudat statisztikai gyengülését jól tükrözi például, hogy az 1980. évi népszámlálás idején mindössze 27 915 fő vallotta magát cigány anyanyelvűnek az akkor kb. 340 ezer főnyi hazai cigány népességből, s csupán 1,8%-uk (6404 fő) vallotta magát cigány nemzetiségűnek.

A szakirodalomhoz hasonlóan munkánk során mi is a következő definíciót fogadtuk el: *cigány az, akit a nem cigány környezete — különböző ismérvek (például életmód, antropológiai jelleg) alapján — cigánynak tart.*

* A teljes tanulmány megjelent: *Cigányélet*. Szerk.: Utasi Ágnes–Mészáros Ágnes. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp., 1991.

1. táblázat

A magyarországi főbb, nem magyar etnikumok népességszáma

Nemzetiségek	Népszámlálás (1980)		Becslés minősítés	Népszámlálás (1990)	
	nemzetiség	anyanyelv		nemzetiség	anyanyelv
Németek	11 310	31 231	174 948	30 824	35 511
Szlovákok	9 101	16 054	79 878	10 459	12 745
Délszlávok (horvátok, szerbek, szlovének)	18 431	27 062	47 254	16 525*	23 157
Románok	8 874	10 141	14 290	10 740	8 730
Cigányok	6 404	27 915	341 000	142 683	48 072

* szlovén adat kivételével

2. táblázat

Magyarország cigány lakosságának megyék szerinti eloszlása

Megye	Cigányok száma			Cigányok aránya		
	1893	1978	1984	1893	1978	1984
Baranya	3 978	22 000	23 495	1,32	5,00	5,43
Bács-Kiskun	4 446	10 000	10 200	1,14	1,70	1,81
Békés	3 817	9 000	9 896	1,07	2,10	2,31
Borsod-Abaúj-Zemplén	8 698	56 000	73 906	2,13	6,80	9,23
Csongrád	2 878	6 000	7 360	0,88	1,40	1,62
Fejér	2 076	5 000	6 214	0,90	1,30	1,47
Győr-Moson-Sopron	2 052	4 000	38 880	0,72	0,80	0,90
Hajdú-Bihar	3 680	17 000	21 990	1,14	3,10	3,98
Heves	3 255	17 000	18 013	1,43	5,00	5,20
Jász-Nagykun-Szolnok	5 125	21 000	21 815	1,50	4,80	4,94
Komárom-Esztergom	1 501	6 000	6 765	0,63	1,90	2,09
Nógrád	2 356	16 000	17 665	1,67	6,40	7,45
Pest	3 456	20 000	22 119	0,87	2,10	2,25
Somogy	2 111	20 000	20 548	0,73	5,40	5,75
Szabolcs-Szatmár-Bereg	8 331	36 000	41 770	2,53	7,00	7,13
Tolna	1 995	11 000	10 396	0,77	4,10	3,88
Vas	2 065	6 000	6 614	0,95	2,10	2,33
Veszprém	1 417	7 000	7 030	0,55	1,60	1,80
Zala	1 111	6 000	8 987	0,47	2,50	2,84
Budapest	kb. 600	30 000	41 337	0,12	1,40	2,90
Magyarország	64 948	325 000	380 000	1,08	3,04	3,56

A cigányság helyzete a második világháborút követően

A cigányság részletes összeírására 1893 óta nem került sor hazánkban, legfeljebb időnként próbálkoztak lélekszámuk becslésével több-kevesebb sikerrel.

A második világháború végén, a nyilas hatalomátvétel után jelentős számban estek a hitleri fasizmus áldozatául. A közvetett adatok, valamint a háborús vérveszteséget követő szükségszerű demográfiai folyamatok alapján törvényszerűnek tekintjük, hogy a második világháború után a hivatalos diszkrimináció megszűnésével és az életkörülmények rohamos javulásával összhangban egy lassan csillapodó demográfiai forradalom zajlott le a hazai cigányság életében. A mai államterület cigány lakosainak száma az elmúlt száz év alatt több mint hétszeresére nőtt, s ez egyértelműen a háborút követő négy évtized rendkívül magas születési arányával és egyre csökkenő csecsemőhalandóságával magyarázható. Ez a gyors népességszaporulat, amellettt hogy jelentősen megnövelte a cigányság országon belüli súlyát (az 1893. évi 1,08%-ról 1985-re 3,7%-ra), egy *rendkívül fiatal korösszetételt is eredményezett.*

A nagyarányú népességmozgás ellenére a cigányok múlt század végi területi eloszlása viszonylag kevésbé változott. Tovább növekedett az észak-magyarországi és dél-dunántúli tömörülések súlya, ezáltal markánsabbá vált térbeli eloszlásuk korábbi egyenlőtlensége is.

A falusi nem agrár munkahelyek elégtelensége és az extenzív iparosítás a fiatal, munkaképes cigányok körében is nagyarányú vándormozgalmat váltott ki, Budapestre, a borsodi, nógrádi és dunántúli iparvidékekre irányulva. Ezt tovább fokozta az az 1961-ben napvilágot látott MSZMP-határozat, amely előírta a cigánytelepek felszámolását és az egészségtelen putrikban lakó cigányoknak az adott településre való beköltöztetését.

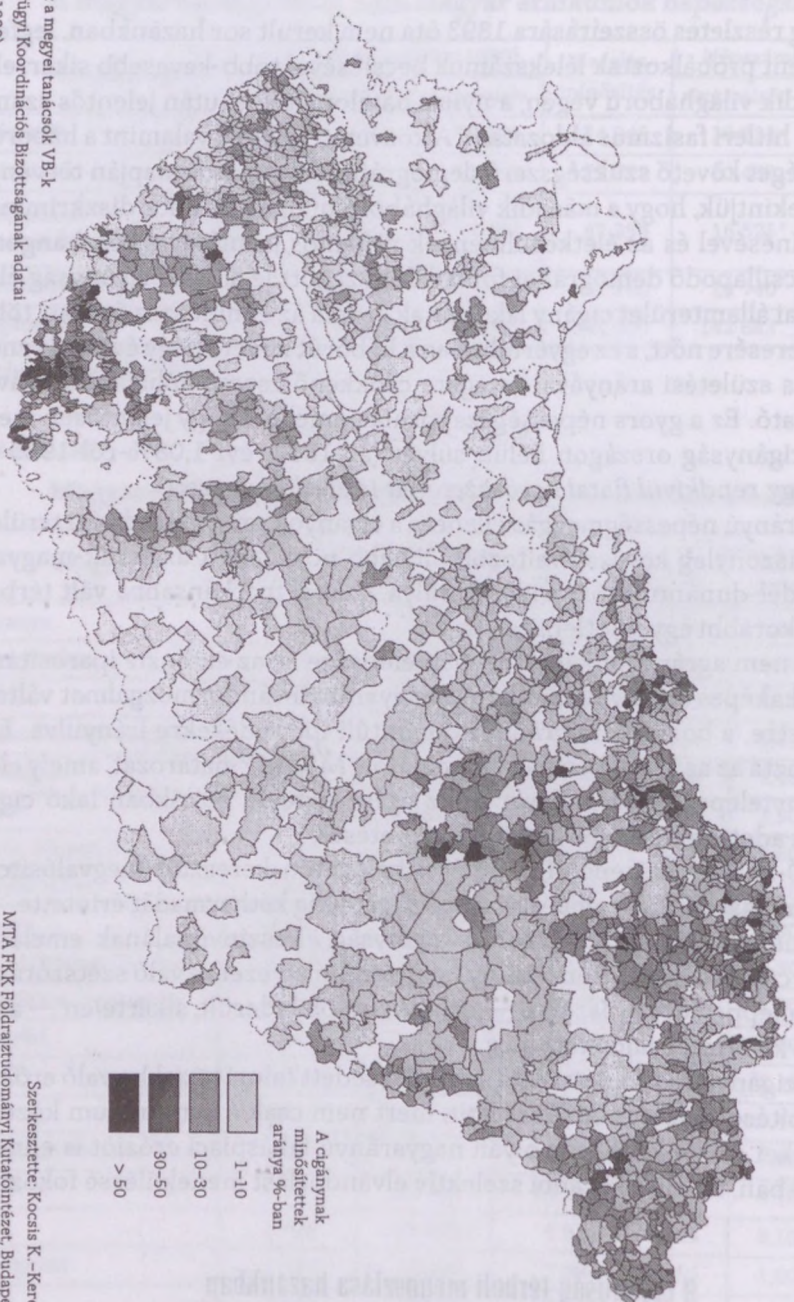
Az 1960-as évek közepétől, a tanácsi hálózaton keresztül megvalósított telepfelszámolási akció — amely az akkori cigányság kétharmadát érintette —, annak ellenére, hogy szándékában a cigányság életszínvonalának emelését szolgálta, a cigányoknak a nem cigány (magyar) környezetbe való szétszórásával tulajdonképpen egy erőszakos — de mint utóbb kiderült, sikertelen — asszimilációs kísérletet valósított meg.

A hazai cigányoknak a putrikból a megüresedett falusi házakba való erőltetett betelepítése végzetes ballépés volt, mert nem csak a két etnikum közötti feszültségeket élte ki, de egy olyan nagyarányú lakáspiaci erőziót is elindított a falvakban, amely a korábbi szelektív elvándorlást meneküléssé fokozta.

A cigányság térbeli megoszlása hazánkban

A cigányok régiók szerinti megoszlása figyelemre méltó változáson ment át az elmúlt száz év során.

Magyarország cigánynak minősített népessége (1984–1990)

Forrás: a megyei tanácsok VB-k
Cigányügyi Koordinációs Bizottságának adatai
(1984–1990)

Szerkesztette: Kocsis K.-Keresztési Z.
MTA FKK Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 1999.

A cigányságnak 1893-ban még közel felét tömörítő Alföld az 1980-as évek közepére alig 30%-uknak ad otthont, és csökkent a Dunántúl relatív súlya is a fenti időszak alatt, 28,3%-ról 23,4%-ra.

A leglátványosabban Budapest és Pest megye növelte részarányát, és az 1893. évi 6,2%-ról 1986-ra 18,5%-ra nőtt az itt élő cigányok országos aránya.

Észak-Magyarország tradicionálisap nagyszámú cigányt koncentráló térség — 27,7%-uk élt itt —, s a régió részarányának növekedését csak az 1980-as évek közepén a munkaerőpiac itteni beszűkülése lassította le.

Mindez csak a cigányok részarány szerinti megoszlására vonatkozik, hiszen abszolút számban valamennyi régióban növekedést regisztrálhattunk.

A megyei adatokat vizsgálva kitűnik, hogy lényegében véve négy megyében (Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Baranya, Pest) és a fővárosban él az ország cigányságának több mint fele. A legnagyobb számban Borsod-Abaúj-Zemplén (75 ezer) és Szabolcs-Szatmár-Bereg (44 ezer) megyében élnek, s ebben a két megyében a legmagasabb az össznépessegen belüli arányuk is, Borsodban 9,2%, Szabolcsban 7,1%.

A cigányság urbanizálódási folyamata

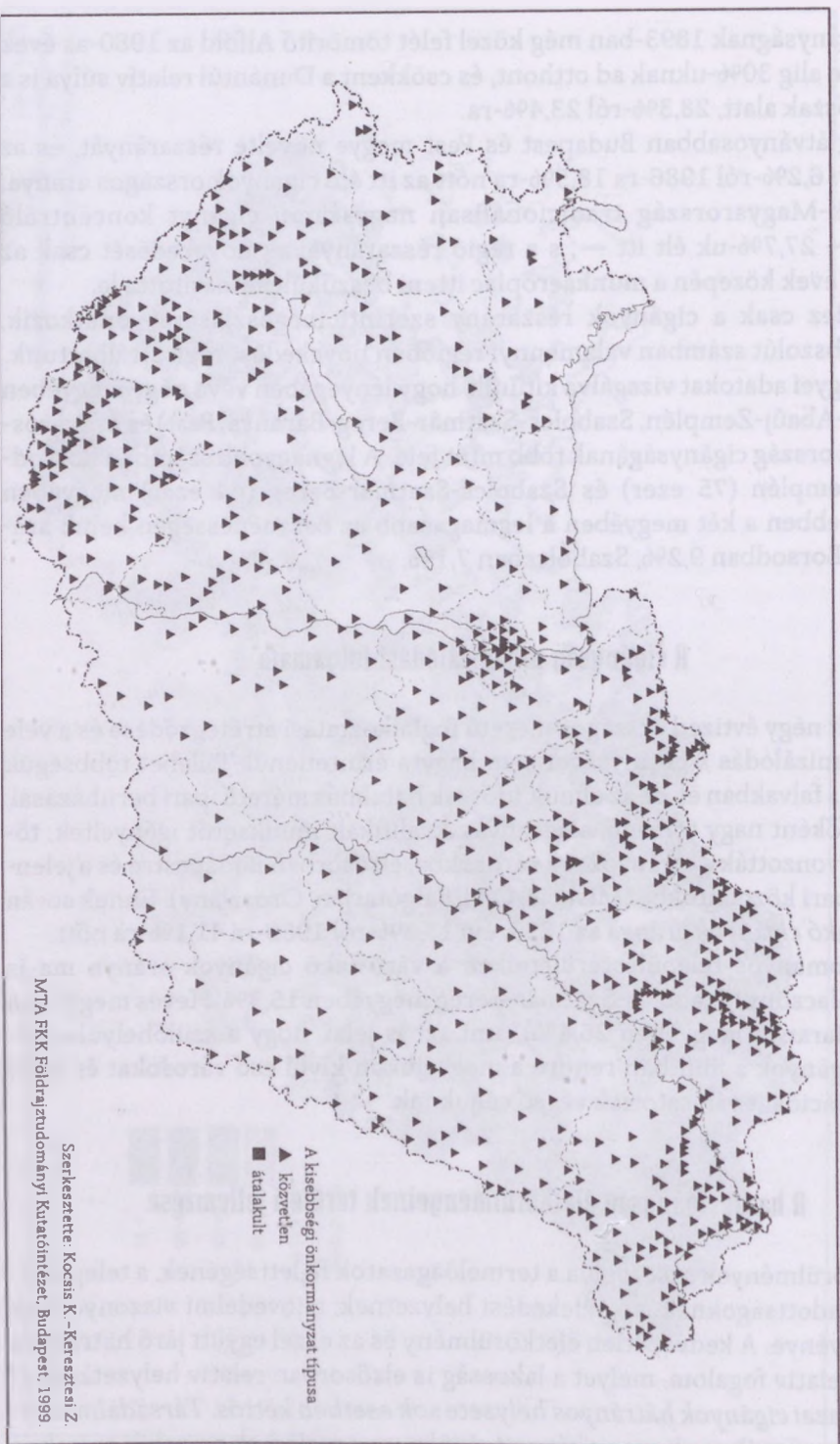
Az elmúlt négy évtized országos méretű foglalkoztatási átrétegződése és a vele járó urbanizálódás a cigányságot sem hagyta érintetlenül. Jóllehet többségük még ma is falvakban él, de az elmúlt időszak hatalmas méretű ipari beruházásai, melyek főként nagy tömegű, alacsonyan kvalifikált munkaerőt igényeltek, tömegével vonzották a cigányokat a városokba, elsősorban Budapestre és a jelentősebb ipari központokba (Miskolc, Ózd, Salgótarján, Oroszlány). Ennek során a *város lakó cigányok aránya* az 1893. évi 13,3%-ról 1986-ra 41,1%-ra nőtt.

Hagyományos településterületeiken a város lakó cigányok aránya ma is nagyon alacsony (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 15,3%, Heves megyében 15,5%, Baranya megyében 26,4%), ami azt is jelzi, hogy a szülőhelyüket elhagyó cigányok a múltban rendre a megyéjükön kívül eső városokat és ipari koncentrációkat választották végső céljuknak.

A hazai cigányság életkörülményeinek területi jellemzése

Az életkörülmények színvonala a termelőágazatok fejlettségének, a település-hálózati adottságoknak, a közlekedési helyzetnek, a jövedelmi viszonyoknak stb. függvénye. A kedvezőtlen életkörülmény és az ezzel együtt járó hátrányos helyzet relatív fogalom, melyet a lakosság is elsősorban relatív helyzetként él meg. *A hazai cigányok hátrányos helyzete sok esetben kettős. Társadalmi anynyiban, amennyiben alacsony képzettségük, nagy családjuk s a velük szemben*

A magyarországi cigány önkormányzatok (1999. január 16.)

Szerkesztette: Kocsis K. -Keresztési Z.
MTA FKK Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 1999.

táplált előítélet megfosztja őket a társadalmi mobilitásba való bekapcsolódás lehetőségétől, ugyanakkor többségük egy földrajzi hátrányt is elszenved, ami a gazdasági centrumtól távol eső, hátrányos helyzetű lakóhelyükből következik.

Sokáig tartotta magát az a nézet, miszerint a szocialista viszonyok között nem létezik etnikai alapon érvényesülő egyenlőtlenség és térbeli elkülönülés. Ennek éppen az ellenkezője bizonyosodott be az elmúlt évtized(ek) során, amikor az elnéptelenedő kistelepülések és a hanyatló városrészek mágnesként vonzották a cigányok tömegeit. Ez a *gettósodási folyamat*, ami a szó eredeti értelmétől eltérően nemcsak a városokban, hanem egész régiókban jelentkezik, térbelileg a cigányság fokozatos elkülönülését eredményezi a társadalom nagyobbik felétől.

HAVAS GÁBOR

Cigányok a szociológiai kutatások tükrében

„A cigányság helyzetével kapcsolatos nézetek állandóan visszatérő problémája, hogy a cigánykérdés elsősorban etnikai-nemzetiségi-faji vagy társadalmi rétegződési problémának tekinthető-e.” — írja *Szakolczai Árpád* 1982-ben.¹ Bár a megfogalmazás általánosabb érvényű, egyúttal jelzi a cigányokra vonatkozó szociológiai kutatások alapproblémáját is. Minden ilyen kutatásnak már a kezdet kezdetén fel kell tennie azt a kérdést, hogy *kiket és milyen alapon tekint cigánynak*. A kérdésre persze adható elméletileg megalapozott, vagy annak tűnő, és kizárólag a kutatás praktikus szempontjait figyelembe vevő, bevallottan gyakorlatias válasz, de megkerülni nem lehet. Egyrészt tehát minden, cigányokkal kapcsolatos szociológiai vizsgálódás kiindulópontja a definíciós probléma, másrészt — a kutatás közelebbi témájától és a megközelítési módtól függetlenül — a kutatási eredmények újabb — olykor a kiinduló hipotéziseknek ellentmondó — adalékokat szolgáltatnak a definíciós probléma megoldásához is. A cigányproblematika szociológiai szempontú megközelítésének magyarországi története azt bizonyítja, hogy a kérdésre nem könnyű megnyugtató választ találni, és hogy mind ez ideig egyetlen válaszadási kísérlet sem tudta a problémában rejlő valamennyi ellentmondást feloldani.

Ki a cigány?

A magyarországi cigányság helyzetének felmérésére tett első módszeres és átfogó kísérlet a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által 1893-ban végrehajtott „czigányösszeírás” volt. Ez az első — a gyermekbetegségek nyomait óhatatlanul magán viselő — kísérlet már egy jó részét felveti azoknak a problémáknak, amelyekkel a későbbi kutatások küszködnek majd. A korabeli Magyarországon érthető okokból az érdeklődés homlokterében álltak a nemzetiségi-etnikai problémák. Az ország területén élő nemzeti kisebbségek együttesen 50%-ot meghaladó aránya az autonómia növelésére irányuló törekvésekkel párosulva a történelmi Magyarország összeomlásának rémképével fenyegette az állam vezetését kézben tartó liberális nemességet. A nemzetiségek léte sú-

lyos, megoldhatatlannak tűnő társadalmi konfliktusok forrását képezte. Ugyanakkor a nemzetiségi hovatartozás bizonyos mértékig a társadalmi réteghelyzetet is meghatározta, mert a különböző nemzetiségek társadalmi csoportok szerinti megoszlása lényegesen eltért egymástól. Nem véletlen, hogy a korszak népszámlálásai és egyéb statisztikai felvételei nagy előszere-ttel használták „független változóként” a nemzetiségi hovatartozást. A nem-zetiségi kategóriákkal az akkori társadalmi viszonyok számos összefüggését lehetett értelmezni.

A cigánykérdés mégsem ebben a kontextusban merült fel. Az eredménye-ket összegző tanulmány a következőképpen indokolta az összeírás szükséges-ségét:

„Minden országban vannak még mozgó elemek, melyek nem alakultak ki a szerves fejlődésű társadalmi élet szilárd formáiba, hanem bizonytalanul szétfolynak, keresvén a közrend réseit és hézagait, hogy belevegyék magukat; melyek a civilizáció fogyatko-zásaiból tengődnek, méltatlan állapotban, mely megnehezíti a törvény érvényesülését és megkönnyíti áthágását. Ez elemek így akadályozzák az egyenletes és egyetemleges szellemi és anyagi haladást, megnehezítik a közigazgatást, veszélyeztetik a közbizton-ságot, és rontják a közérkölcst. A hivatásbeli csavargók ügyének rendezése úgy a po-litika, mint a humanitás követelménye a közigazgatás és a társadalom közös gondja. (...) Nálunk a csavargók legnagyobb része kóbor cigányokból áll. Ezek a csavargóknak általános nemzetközi tulajdonságai, s a mi sajátságos viszonyainkkal összefüggő külön vonások mellett határozott és speciális faji jelleget mutatnak. Csavargásuk sajátságos kóborlás. (...) Midőn a modern kultúrállam követelte közrend érdekében a belügyi kormányzat a csavargás megszüntetését fölvette teendői közé, mindenekelőtt a kóbor és félkóbor cigányok ügye rendezésének kellett előtérbe lépni. (...) (A cigány-ügy rendezésének) czélja pedig, hogy a cigányok a társadalomnak emberi méltósággal bí-ró, civilizált és boldog tagjai, az állam hasznos polgárai, a nemzet és haza hű fiai legyenek.”²

A problémát tehát az összeírás irányítói a polgárosodás szempontjából tar-tották fontosnak. A cigánykérdést a polgárosodás „öntőformáin” kívül rekedt társadalmi csoportok felől közelítették meg. E csoportok nagyarányú jelenlé-tében egyszerre látták a magyarországi polgáriasodás felemás állapotának bi-zonyítékát és a továbblépés akadályát. Ugyanakkor fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy legfeljebb kisebb arányban, de „minden művelt ország-ban” vannak ilyen kívül rekedt társadalmi csoportok, akiknek képviselői ná-lunk sem csak a cigányok, és hogy távolról sem minden cigány tartozik ebbe a kategóriába. Bár a korszak rendies tagoltságú, feudális maradványokkal ter-helt magyar társadalma kapcsán ez erős anakronizmusnak tűnhet, mégis azt kell mondanunk, hogy a statisztikai hivatal szakemberei a „cigány-ügyet” leg-alább annyira rétegződési problémaként kezelték, mint amennyire faji-etnikai kérdésként. A cigányok összeírását az ő szemükben az indokolta, hogy a bi-ztosított egzisztenciák, a stabil jogállású társadalmi csoportok körén kívül ma-radók többsége Magyarországon speciel cigány.

Ha viszont a cigányok körében bármilyen okból statisztikai adatgyűjtést kell végezni, akkor meg kell határozni azt is, hogy mit tekintenek a cigánybesorolás kritériumának. E tekintetben az összeírás irányítói igen gyakorlatiasan jártak el: „A cigány származás és eredet megállapítása rendszerint nem ütközik túlságos nehézségekbe. A közvélemény, a nép tudata rendesen igen biztosan evidenciában tartja a cigány eredetűeket, s ezeknek elég határozott ismérve az anthropológiai jelleg...”³ Ez — az összeírandók körének kijelölését szolgáló — meghatározás kísértetiesen hasonlít arra, amelyet majd nyolc évtizeddel később a Kemény-féle országos reprezentációjú cigányvizsgálat alkalmaz: „Kutatásunkban azokat a személyeket soroltuk a cigányok közé, akiket a nem cigány környezet cigánynak tekint.”⁴ Mert bármilyen sok bírálat is érte ezt a tudománytalannak minősített, gyakorlatias kiindulópontot, ha sem az anyanyelv, sem az önkéntes bevallás, sem a humán antropológiai értelemben vett kultúra nem elégséges kritérium sem önmagában, sem együttvéve a társadalom cigánynak minősülő tagjainak „lefedésére”, akkor az egész cigányság helyzetének feltérképezésére vállalkozó kutatásoknak nincs más választásuk, kénytelenek abból kiindulni, hogy a többségi környezet kiket minősít cigánynak. Annál is inkább, mert ez a minősítés az anyanyelvtől, a kulturális meghatározottságoktól és az egyéni szándéktól függetlenül is működik, és a csoportidentitás egyik legfontosabb elemévé válik.

Az 1893. évi összeírás fent idézett meghatározása még egy elemet tartalmaz, nevezetesen azt, amit *Csalog Zsolt* 1982-ben a következőképpen fogalmaz meg: „A magyarországi cigányság meghatározottsága egyebek mellett rasszantropológiai természetű: a cigányoknak nevezettek rasszösszetétele bár korántsem homogén, de az esetek többségében a mindennapi érintkezés során szabad szemmel is felfoghatóan eltér a nem cigány környezet (ugyancsak nem homogén, de domináns típusokban, köztudati vetületben »normákban« meghatározható) rasszjellegétől.”⁵ De ezt a szempontot az 1893-as összeírás éppúgy, mint 1982-ben *Csalog*, a környezeti minősítés egyik alkotóelemének tekinti: „A pigmentáció eltérése megüti azt a mértéket, hogy — inkább csak kivételeket leszámítva — letagadhatatlanná tegye a cigány származást.”⁶ *Csalog* természetesen a cigány meghatározottság egyéb — rendkívül fontos — dimenzióit is érinti: a cigányok kétharmadát jellemző létminimum alatti jövedelemszintet, az egyes cigány csoportok etnikai arculatát meghatározó kulturális tradíciókat (ezen belül az anyanyelv és a tradicionális mesterségek szerepét), de a „definíció kulcsát” a minden magyarországi cigányra érvényes kritériumot végül ő is a környezet minősítésében látja.

Ez a definíciós kulcs természetesen nem tekinti cigánynak a társadalomnak azokat a cigány származású tagjait, akik nyomtalanul felszívódtak a többségi társadalomban. Az 1893. évi összeírás eredményeit ismertető tanulmány is utal erre: „...minden gondosság és pontosság mellett is kimaradtak az összeírásból olyanok, kiknek cigány volta nem tudatik...”⁷ Mint ahogy legnagyobb

valószínűséggel az 1971. évi felvételtől is a leginkább asszimilálódott cigányok maradtak ki.

A többségi társadalom minősítését definíciós kulcsnak tekintő megközelítés a cigányságot lényegében olyan társadalmi kisebbségnek ismeri el, amely ugyan etnikailag meghatározott történelmi képződmény, de fennmaradásában nagyobb szerepet játszik a többség elkülönítő, megkülönböztető magatartása, mint a kisebbség immanens sajátosságai. A cigánybesorolás ugyanis az esetek túlnyomó többségében nem semleges tartalmú objektív ténymegállapítás, hanem olyan általánosított, negatív értékítéletekkel jár együtt, amelyek döntően meghatározzák a nem cigány többség és a cigány kisebbség viszonyát, sőt erősen befolyásolják a cigány társadalmon belül zajló folyamatokat is. Ahogy Csalog Zsolt írja: „Nem csupán arról van itt szó, hogy minden más definíciós kísérlet eredménytelen, s ezért kénytelen még a tudományos megközelítés is egy ilyen »indirekt«, »szubjektív« körülíráshoz folyamodni, hanem valóban a cigány népnek egy igen fontos — bizonyos értelemben talán legfontosabb — meghatározottságát ragadtuk meg ezzel. Hogy ti. eleve csak egy függőségi relációban határozható meg. Hogy a cigánynak, cigányságnak van identitástudata, az eleve mintegy negatív identitástudat, válasz, reflex. Mert a szociálpszichológiai mechanizmus általánosítja a cigányokról szerzett valós tapasztalatokat, s az ezekből kialakított, végső formájukban már nem is valós tartalmú előítéleteit nyomasztó súllyal a cigánynak bélyegzett egyénre vetíti, úgyszólván megfosztva ezzel a humanizált kommunikációt, sőt egyáltalán a szabadon választott cselekvési stratégia lehetőségeitől.”⁸

Ez az álláspont kétségtelenül egyoldalú, mert a cigány identitástudatnak igenis vannak és lehetnek pozitív elemei, de hogy valóságos megfigyelésekből indul ki, azt bizonyítják a Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1979-ben publikált közvélemény-kutatási eredményei.⁹ Ez a kutatás — többek között — éppen a cigány minősítéshez tapadó értékítéleteket, érzelmeket, attitűdöket vizsgálta. A válaszadóktól az összehasonlítás érdekében két definíciót kért: „Kit tekint ön cigánynak? Kit tekint ön magyarnak?” A két kérdésre adott válaszok különbségeiből a cigányokkal szemben érvényesített erős stigmatizációs tendencia rajzolódik ki. A válaszok tanúsága szerint a „cigány” definíciója főként olyan elemekből (származás, külső antropológiai jegyek) áll össze, amelyek nem megváltoztathatóak, és így teljesen függetlenek az egyén döntésétől, míg a „magyar” definíciója sokkal nagyobb teret hagy a szabad választásnak. („Aki magyar voltát nem vállalja..., megváltoztathatja identitását, és ... a földrajzi helyváltoztatás is megszüntetheti a magyar azonosságot.”¹⁰)

A meghatározásokból és a más kérdésekre adott válaszokból is egyértelműen kiderül: a nem cigány társadalom tagjai közül igen sokan vannak azon a véleményen, hogy a cigánybesorolástól gyakorlatilag nem lehet megszabadulni. A válaszadók közel fele például cigánynak tekinti „azt az asszonyt, akinek a szülei cigányok voltak, ő maga férjével és három gyerekével egy

nagyközségben családi házban lakik, és a községi iskolában tanítónő.”¹¹ Ennek a ténynek a következményeit az teszi különösen súlyossá, hogy a közvélemény jelentős része a „cigány fogalmat nem pusztán az objektív csoport-hovatartozás megjelölésére használja, hanem alkalmasnak tartja negatív értékítélet kifejezésére is.” (Az érdemi válaszadók 39%-a kapcsolt a „cigány” definíciójához negatív értékítéletet.¹²) A cigánynak minősítés ebben a kontextusban óhatatlanul stigmává válik, mert automatikusan egy negatív sajátosságokkal felruházott társadalmi csoport tagjaként kezeli az így minősített egyént. Ráadásul lényegesen könnyebb hozzájutni ehhez a stigmaként működő besoroláshoz, mint megszabadulni tőle. A szóban forgó kutatásban arra a kérdésre, hogy „Cigánynak tekinti-e ön azt, akinek a szülei *nem* cigányok, ő maga cigánnyal kötött házasságot, és cigányok között él?”, a kérdezetek 28%-a igennel válaszolt.¹³

Hangsúlyoznunk kell, hogy a környezet minősítését alapnak tekintő meghatározás sokszor csak kiindulópont, technikai segédeszköz a kutatás alanyainak körülhatárolására. Önmagában nem garantálja, de nem is zárja ki egészen másfajta szempontok érvényesítését.

Azok a definíciós kísérletek, amelyek figyelmen kívül hagyják a többségi társadalommal kialakult viszonyrendszert, és a cigány társadalom belső sajátosságaiban vélik megtalálni a minden tagjára érvényes kritériumot, többnyire vagy erősen leszűkítik a fogalom érvényességi körét, vagy általános érvényűnek tüntetnek fel olyan vonásokat, amelyek csak a cigányság egyes csoportjaira érvényesek.

Az előbbire példa *Szegő László* meghatározási kísérlete, amely csak a cigány anyanyelvű cigányokat tekinti igazán cigánynak, mondván, hogy: „e népcsoport teszi ki a magyarországi cigányság döntő többségét, mintegy 85–90%-át” és hogy „az ő problémájuk tekinthető a tulajdonképpeni cigánykérdésnek, mivel részint ők őriznek olyan nyelvi, kulturális és etnikai vonásokat, amelyek csoportjukat bizonyos nyilvánvaló nemzeti jelleggel ruházzák fel, másrészt pedig mind szaporulatuk, mind nemzeti jellegükből adódó tudat-kulturális különállásuk akadályozza őket abban, hogy a modern társadalom struktúrájába az elmagyarosodás útján illeszkedhessenek be”.¹⁴ Az álláspont tarthatatlanságát az 1971. évi országos vizsgálat eredményei alapján *Kemény István* a következőképpen indokolja: „A valóságban a magyarországi cigányság döntő többségét nem a cigány anyanyelvű, hanem a magyar anyanyelvű cigányok teszik ki. De nincsenek olyan nyelvi, kulturális és etnikai vonások sem, amelyek a cigány anyanyelvű cigányságot nyilvánvaló nemzeti jelleggel ruháznák fel, sőt még olyanok sincsenek, amelyek őket a magyaroktól, valamint a nem cigány környezettől élesen elhatárolnák, és egységbe forrasztanák. A magyarországi cigányság egymástól elkülönülő életformacsoportokra oszlik. E csoportok kialakulásában és elkülönülésében fontos szerepet játszanak a nyelvi tényezők, de ugyanilyen, vagy még nagyobb szerepet játszanak más té-

nyezők, így többek között a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás foka és jellege.”¹⁵

Vekerdi József az őstörténeti kódokban gyökeredző sajátos cigány életformában véli megtalálni azt a közös jegyet, amely nemcsak a hazai, hanem az egész világ cigányságát egységbe kapcsolja: „Az utóbbi időben a kutatók figyelme egy régóta ismert, de kellőképpen nem hangsúlyozott, szociológiai jellegű megközelítés felé fordult: ne a nemzetekben és társadalmi osztályokban gondolkodó, modern európai kategorizálás szempontjaiból induljunk ki a cigányság meghatározásakor, hanem ettől eltérő oldalról, az életforma milyenségét tekintetéből vizsgáljuk a cigányság sajátos vonásait és az egységes gondolkodás- és viselkedésmódot, illetve az életforma ebből fakadó hasonlóságát tekintsük a cigányságot egységbe fogó tényezőnek.”¹⁶ Vekerdi a cigányságra vonatkozó történeti kutatásoknak abból a hipotéziséből kiindulva, hogy „a cigányság ősei az ókori indiai domba népcsoport, a társadalom kaszton kívüli, kitzasztott elemein belül a legalsó réteget képezték” és „a lét határozza meg a tudatot” marxi elvére hivatkozva a több ezer évvel ezelőtti létfeltételekből és meghatározottságokból vezet le mai étkezési és lakberendezési szokásokat, tudati beidegzettségeket, viselkedési formákat stb. Ezekből a történetileg levezetett elemekből azután megpróbál olyan konzisztens rendszert felépíteni, amely az ún. sajátos cigány életformaként értelmezhető. Szerinte ez a távoli múltban gyökerező életforma példátlan szívóssággal állt ellen a legkülönbébb környezeti hatásoknak — többek között az ideérkezés után, az európai civilizáció hatásának is —, illetve kizárólag azokat az elemeket építette be, amelyek valamilyen módon összeegyeztethetőek voltak a hagyományos életformával. Vekerdi felfogása tartalmaz a valóságosnak megfelelő mozzanatokat, de a történelmi levezetés ellenére végül is történelmietlen, mert teljesen figyelmen kívül hagyja egyrészt a befogadó társadalmak szerepét a tradicionális elemek fennmaradásában — mintha a cigányság története kizárólag immanens törvényszerűségeknek engedelmesskedne —, másrészt azokat a cigányságon belüli évszázadokkal ezelőtt megindult differenciálódási folyamatokat, amelyeket más összefüggésben — ha a gondolatmenet úgy kívánja — maga is fontosnak tart hangsúlyozni. A sajátos cigány életforma mindenre kiterjedő egységes rendszerként, úgy, ahogy ő leírja, valószínűleg egyáltalán nem létezik, és soha nem is létezett. De Vekerdi meghatározását ettől függetlenül is csak akkor fogadhatjuk el, ha érvényességét a cigányság itt-ott még létező archaikus szigeteiről indokolatlanul kiterjesztjük a mai magyar cigányság egészére, avagy a cigányok jelentős részét kirekesztjük a cigányság fogalmából.

Sok ponton érintkezik Vekerdi gondolatmenetével Csengey Dénesé, de legalább annyira el is tér.¹⁷ Ő is utal a távoli múltba vesző történelmi előzményekre, de jól tudja, hogy a tudomány e tekintetben még túlságosan keveset tárt fel ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket lehessen levonni. Éppen ezért figyelmét arra a „pillanatra” összpontosítja, amikor a cigányok vándorlásuk so-

rán összetalálkoznak a lényegesen fejlettebb európai civilizációval. Az ütközés ténye és következményei érdeklik, s ezért a mai helyzetig vezető elemzésben lényegesen nagyobb hangsúlyt kap a kölcsönhatás, a befogadó társadalom és a cigányok viszonya. A meghatározás kulcsát is a két társadalom (a többségi és a cigány) alapvető különbözőségében találja meg. Csengey „az egész cigány nép objektíve más minőségéről” beszél, és ezt a más minőséget az alacsonyabb fejlettségű civilizációval, a cigány hagyományokkal, szokásokkal, kultúrával és nyelvvel, az ősközösségi elemeket tartalmazó közösségmodellel határozza meg. Maga a definíció nem esik túlságosan távol Vekerdiétől, de mert Csengeynél a két „társadalomrész” viszonya döntő szemponttá válik, egészen más következtetésre jut. Míg Vekerdi a konzervatív, önmagát túlélő életforma, a funkciójukat veszített szokások teljes és gyors feladásában, „a hagyományos életformából történő kiemelkedésben” látja a megoldást — mintha ez kizárólag a cigányokon múlna, s mintha bizonyos tradíciók fennmaradása kizárólag a lét által meghaladott tudat rugalmatlanságának következménye volna —, addig Csengey szerint a fő kérdés az, „hogyan lehetséges-e demokratikus viszony, egyenrangú közlekedés az egy államiság keretei közt létező, de különböző történelmi fejlettségű, sőt nem is ugyanazon fejlődési vonalhoz rendelhető társadalomrészek között, vagy pedig az a folyamat, melynek során az alacsonyabb fejlettségű civilizáció elsajátítja a magasabb fejlettségűt, szükségszerűen antidemokratikus folyamat, és kikerülhetetlenül magával hozza a cigányságnak hagyományaiból, szokásaiból, kultúrájából, nyelvéből, minden sajátosságából való adminisztratív kilakoltatását, egy ősközösségi elemeket tartalmazó közösségmodell felmorzsolódását egy önminősítése szerint közösségi társadalomban”.¹⁸

Bár Csengey utal az „objektíve más minőség” eróziós folyamataira, mégis elkövet egy történelmi csúsztatást. Teljesen igaza van, amikor a két gyökeresen különböző civilizáció összetalálkozásának, a cigányok ideérkezésének időszakáról beszél. Igaza van abban is, hogy a rendi társadalomszerkezetbe nem tudtak, és nem is akartak beépülni, s hogy ennél fogva helyzetüket egy ideig a társadalmon és jogon kívüliség állapota jellemezte. Viszont a 20. század második felében „az egész cigány nép objektíve más minőségéről” beszélni anakronizmus. Ahogy *Solt Ottília* írja: „A többségi (nem cigány) társadalomtól teljesen független cigány társadalmiság és cigány életmód a cigányok megjelenésétől kezdve (sőt már az ideérkezés előtt) korlátozást szenvedett, és a korlátok egyre szűkebbre szorították ennek az önállóságnak a lehetőségét. Tártósan, a pusztulás veszélye nélkül nem alakulhatott ez az életmód úgy, hogy valamennyire ne simuljon a többségi társadalom és az állam intézményeinek és szokásainak rendszerébe.”¹⁹

Ráadásul a cigányok bevándorlása századokra elnyúló, hosszú folyamat. A 18. századi Habsburg-uralkodók cigányokkal kapcsolatos rendeletei és intézkedései óta egészen a 20. század közepéig minden idevágó kezdeményezés

különbséget tett a már letelepedett és többé-kevésbé integrálódott, valamint a még vándorló, „kóbor” cigány csoportok között. Az állam az igazi problémát mindig az utóbbiak jelenlétében és társadalmi veszélyességében látta, s az alkalmazott vagy alkalmazni próbált módszerek drasztikus vagy kevésbé drasztikus voltától függetlenül, ennek az életformának a teljes föladását akarta kikényszeríteni. Ha a probléma ilyen hosszú időn át ennyire hasonló módon vetődik fel, ez látszólag azt bizonyítja, hogy a cigányok bizonyos csoportjai minden kényszer, próbálkozás és romló feltétel dacára századokon át megtudták őrizni tradicionális életmódjukat, és igen hatékonyan álltak ellen a többségi társadalom sokféle formában megnyilvánuló nyomásának.

Az egyes közösségek történetének behatóbb vizsgálata azonban azt bizonyítja, hogy nem erről van szó. Hanem sokkal inkább arról, hogy miközben a régebben bevándorolt csoportok — bár sok kitérővel és zökkenővel tarkított folyamat keretében, de — fokozatosan integrálódnak, újabb és újabb csoportok érkeznek az országba, és felbukkanásuk ugyanolyan problémákat vet föl, mint a régebben itt élő csoportoké 50, 100 vagy 150 évvel korábban.²⁰ Ez a hosszan elhúzódó folyamat azzal a következménnyel jár, hogy „az egész cigány nép objektíve más minősége” fokozatosan érvényét veszti, és a cigányok egyre növekvő részének problémája kezelhető elsősorban társadalmi rétegződési problémaként. Ezért írja Kemény az 1971. évi vizsgálat zárótanulmányában, hogy „a falusi cigányság nem rendelkezik önálló, elkülönült kultúrával vagy szubkultúrával. A 19. és 20. század első felében fokozatosan kialakult a falusi és mezővárosi szegénység szubkultúrája: a cigányok ennek voltak részei, illetve a cigányság egyes életforma csoportjai ezen belül alkottak kisebb mikroklímákat.”²¹ Kemény talán kissé bagatellizálja a sajátos cigány tradíciók súlyát, és a kelleténél differenciálatlanabban kezeli a különböző típusú cigány közösségek közti különbségeket, de a tendencia — jelentős cigány tömegek integrálódása a falusi szegénység szubkultúrájába — aligha vitatható. Ugyancsak az 1971. évi vizsgálathoz kapcsolódva *Rupp Kálmán* például árnyaltabban közelíti meg a kérdést: „Falusi kovács vagy csordás cigányok valamilyen formában az adott településegység társadalmába integrálódtak. Előbbiek pozíciója nem is feltétlenül a legalacsonyabb státusú, utóbbiaké általában igen, de mindkét esetben belső szerkezeti elemet alkotnak. (...) A földnélküli parasztok nem rendelkeznek olyan életkeretekkel, amelyek lehetővé és szükségessé tennék számukra ismereteik, a termelési technika stb. saját, belső erőkből történő felhalmozását — ennyiben életüknek van némi belső hasonlósága a cigányok történetileg kialakult pozíciójához.”²²

Csengey joggal kifogásolja, hogy az 1960-as évek elején a cigánykérdés kizárólag szociális problémaként vetődött fel, hiszen a többségi társadalom erősen stigmatizáló megkülönböztetése már akkor is indokoltta tette a szociális és etnikai szempontok együttes alkalmazását. Az is kétségtelen, hogy Kemény, részben a vázolt okok miatt, részben azért, mert a gyakorlatilag előzmények

nélküli, makroszociológiai jellegű országos vizsgálat kevésbé volt alkalmas a különböző életforma- és közösségtípusok belső szerkezetének mélyebb elemzésére, elsősorban a társadalmi rétegződéssel, a szegénységgel összefüggő problémákat hangsúlyozta. Csengey hiányérzete tehát bizonyos mértékig jogos, de nem azért, amit ő legfőbb bizonyítéknak tekint: „Pedig éppen a cigányság közegellenállása figyelmeztet arra, hogy többről van szó, mint pusztán szociális problémáról.”²³ A közegellenállás ugyanis jórészt csak látszólagos. Sokkal inkább a másik oldal, a többségi társadalom közegellenállásáról van szó. Ami a cigányok közegellenállásának tűnik, az mindenekelőtt válasz a helyzetre, a kitörési lehetőségek korlátozottságára, a szűkös perspektívákra, s mint ilyen, éppúgy sajátja a nem cigány szegénységtudatának, mint a cigánynak. Ahogy Kemény írja néhány évvel későbbi írásában: „Igaz ez a szegényekre és a cigányokra is: a felzárkózás akkor lehetséges, ha kilincs és kéz egymásba illelnek. Mindig vannak könnyen megnyitható kapuk, de csak azoknak, akik már tudják kezelni a »nyílászáró szerkezetet«, vagy legalábbis képesek azt megtanulni. Ha nagyon nagy a gazdasági növekedés, és ennek megfelelően a kereslet, a szívás, akkor minden kapu tárva: hátulról lökik, előlről húzzák még a vonakodót is. Ha kisebb, akkor a kívülállóknak csak egy része jöhet be, az intézmények válogatnak, csak azt engedik be, aki néhány kritériumnak megfelel. Egyes hagyományok jobban segítik az ilyen megfelelést, mások kevésbé. (...) Nem hiszek az életforma konzervatizmusában. Nem hiszek abban sem, hogy a »tudat« elmarad a lét mögött, hanem azt gondolom, hogy amíg van gang, galéri, telep, tradicionális életmód stb., azért van, mert tagjainak nincs jobb lehetőségük.”²⁴

A szociális megközelítés azért nem elégséges, mert az etnikai megbélyegzés növeli a közegellenállást, mert kényszerű azonosságtudatot épít ki olyanokban is, akiknél ez nem „immanens” szükségszerűség, mert összetartozó kisebbséggé teszi a szociológiai, etnikai vagy kulturális értelemben távolról sem homogén cigányságot. És ebben az összefüggésben már teljesen indokolt a Csengey által megfogalmazott alternatíva a cigány kisebbség és a nem cigány többség viszonyának demokratikus és antidemokratikus változatáról.

Vannak, akik a nemzetiséggé nyilvánításban látják a dilemma feloldásának kulcsát. Ők, mivel a klasszikus definíció (közös nyelv, kultúra és történelmi hagyomány) nem alkalmazható a cigányságra, a valóságot igyekeznek a definícióhoz igazítani. Vannak, akik csak az antidemokratikus változatot tartják lehetségesnek és elfogadhatónak, és ezért a nemzetiséggel, mint a cigányság esetében használhatatlan fogalommal együtt minden demokratikus megoldás lehetőségét is elutasítják. Csengey úgy véli, azzal hogy a kormány etnikai csoportként ismerte el a cigányokat, legalább a feltételei megteremtődtek annak, hogy az alapkérdést világosan meg lehessen fogalmazni. De a politika síkján a definíciók már nem sokat számítanak: az önszerveződés és érdekérvényesítés lehetősége, a kisebbségi jogok és intézmények nélkül a demokratikus alterna-

tívának nincsenek esélyei. Ezek a megfontolások azonban már messze túlmutatnak a szociológia tárgykörén. Ezért a definíciós problémákról térjünk át az eredmények ismertetésére.

A cigánykutatások eredményei

Az 1893. évi statisztikai felvétel adatait óvatosan kell kezelni, mert az összeírást a közigazgatási apparátus végezte, amelynek esetenként érdekében állhatott a valóságosnál szebb képet festeni, más esetekben csak formálisan tett eleget kötelezettségének, Budapesten pedig egész egyszerűen elszabotálta az adatgyűjtést. A felvétel eredményei alapján mégis viszonylag jól körvonalazható a korabeli Magyarország cigányságának helyzete, társadalmi struktúrában elfoglalt helye, integráltságának foka, belső rétegződése és a többségi társadalomhoz fűződő viszonya.

Mindenekelőtt az a meglepő, hogy bár az összeírást a „kóbor és félkóbor cigányok ügyének rendezésére” hivatkozva kezdeményezték, az összeírtak 88,5%-a mégis „állandóan letelepedettnek” minősült, csak 7,4%-ukat sorolták a „huzamosabban tartózkodók” kategóriájába, és mindössze 3,3%-ot a „vándorcigányok” közé. Ez a megoszlás már önmagában is igazolni látszik azt a feltételezést, amelyet az összeírás további adatai csak megerősítenek. Nevezetesen, hogy ellentétben Nyugat-Európával, ahol a cigányság vagy megőrizte tradicionális alapokon nyugvó különállását, vagy olyan sikeresen asszimilálódott, hogy nyoma sem maradt cigány eredetének, a korabeli Magyarország és valószínűleg egész Közép-Európa cigányságának döntő többsége valamilyen közbülső társadalmi helyet foglalt el. (Nemcsak az időközben bekövetkezett fejleményeknek, hanem a 19. századi helyzet különbözőségének is szerepe van abban, hogy míg Közép-Európában a vándorló életforma mára teljesen megszűnt, addig Nyugat-Európában — igaz erősen modernizált változatban —, de ma is létezik.²⁵) A 19. századi magyarországi cigányságnak ez a nagy többsége nem tekinthető igazán integráltnak, még kevésbé asszimiláltnak, de teljesen kívül rekedtnek, társadalmon kívüli csoportnak sem.

Ennek a köztes helyzetnek a sajátos magyar társadalomfejlődésben és az ezzel összefüggő gazdasági viszonyokban rejlik a magyarázata. Ahogy *Rupp Kálmán* írja: „Magyarországon a feudalisztikus, de a kapitalizálódó munkamegosztásnak is számos olyan »pólusa« volt, melyet a társadalom alapvető szerkezeti elemei nem, vagy nem kellő mértékben voltak képesek betölteni. (...) Mindenekelőtt a kereskedelem és néhány, többnyire idényjellegű, szétosztott és ritka igényeket kielégítő termelő funkció tartozott ide. Ezen, többnyire viszonylag gyorsan változó funkciók ellátása bizonyos értelemben társadalmon kívüli — a magyar feudális szerkezetnek nem belső részét képező — csoportokra maradt. A magyar társadalomnak részét képezték, de kü-

lönálló, nem belső elemet alkottak ezek a — többnyire etnikailag is megragadható — csoportok. Gazdaságilag a társadalom részei voltak — elismerten szükséges funkciót gyakoroltak —, társadalmilag azonban az adott funkció általában idegen volt a magyar társadalom rendjétől. Ezért a megfelelő csoportok mindenképpen sajátos helyzetet foglaltak el a magyar társadalomban, sem teljesen kívülállónak, sem teljesen belsőnek nem nevezhetők. (...) Általában — épp amiatt, hogy a társadalom viszonylagos belső rugalmatlansága folytán nem volt képes a működéséhez szükséges valamennyi funkciót ellátni — valamilyen módon integráltak voltak ezek a csoportok: sajátos rendként volt kijelölve pozíciójuk a társadalomban, kissé merevebben, a távolságot erősebben jelző módon, egyes esetekben társadalomalattiként, de mégsem teljesen idegen testként.”²⁶

Ennek a köztes állapotnak a meglétére az 1893. évi felvétel összegzői is felhívják a figyelmet: „A hazai cigányok nemzetiségi jellege több tényező és egy folyamatosan levő processzus eredője, s így minden sajátos pregnánsága mellett is gyakran több tekintetben meghasonlást, ingadozást, tarkaságot mutat. E tényezők: az eredeti faji jelleg, az eredeti nyelvhez és primitív kulturához való ragaszkodás mérve, a más nemzetiségekhez és a nemzettesthez s az általános polgárosodáshoz való simulás iránya és aránya. (...) Különben minél műveltebb valamely állam, rendesen annál inkább eltér a cigányok jellege és életmódja a lakosságétól. Angliában pl. a cigányok nagy része még mindig vándoréletet folytat. Romániában pedig a cigányt gyakran alig lehet megkülönböztetni a többi lakosoktól. Magyarország e tekintetben mintegy középhelyet foglal el.”²⁷

A felvétel számszerű adatai pedig további bőséges adalékkal szolgálnak a jellegzetesnek tekinthető köztes állapot megragadásához. A foglalkoztatási adatok egyértelműen jelzik, hogy a cigányok a „kitöltetlen pórusokba” behatolva megtalálták a maguk helyét a társadalmi munkamegosztásban. Ez akkor is igaz, ha az összegzés utal arra, hogy „a cigányok foglalkozása általában eltér attól, a mit a modern demographia a culturnépeknél foglalkozásnak nevez, (...) de eltér a primitív törzsek foglalkozásától is”,²⁸ hiszen ez éppen a felemás helyzetet eredményező speciális funkciók betöltésének a bizonyítéka, amit néhány konkrét példa is jól érzékeltet: „A cigányok előszeretettel foglalkoznak nálunk is a vassal, és ennek primitív eszközökkel való feldolgozásában nagy ügyességet fejtenek ki.” „A cigányok kovácmestersége az az iparág, mely úgy a foglalkozó egyének, mint a foglalkoztató viszonyok szerint a legalkalmasabb a fejlesztésre, s ezért különös figyelmet érdemel a cigány-ügy rendezése szempontjából is. A vándor-, a házi- és népipar színvonaláról lehet tőleg a rendes ipar fokára emelendő.”²⁹ (A cigány kovácsok tették ki az összes iparral foglalkozó cigány férfi 36,5 és az összes kovács 22,5%-át.) „Fontos a cigány indusztriára nézve a famunkával foglalkozók csoportja is. (...) Tevékenységük közhasznú annyiban, hogy sok olyan helyen, a hová nehezen lehet férni és a honnan szál- vagy hasábfát alig lehetne haszonnal szállítani, értéke-

sítik az erdőterményt, ezért méltányos árt vagy más ellenértéket adnak a tulajdonosoknak és munkájuk után többnyire elég becsületesen megélnék.”³⁰

Természetesen az 1893. évi összeírás — jellegénél fogva — nem mutathatta ki a foglalkozások egymást kiegészítő jellegét, a megélhetési módok váltogatásának mértékét, de annyi bizonyos, hogy a cigányok az itteni munkamegosztásba félig-meddig betagozódva valahogy meg tudtak élni. (Nyilván nem véletlen, hogy a közép-európai térségben a cigányok összlakossághoz viszonyított aránya messze meghaladta a nyugat-európai mértéket.)

További közvetett bizonyítéka a cigányok sajátos társadalmi helyzetének az anyanyelv, illetve a nyelvismeret szerinti megoszlás.

„Mint főeredmény mindenekelőtt kiemeljük azt, hogy az összes cigányságnak több mint fele, 52,3%-a nem tud cigányul. A cigányul nem tudók nagy százaléka egészben véve biztos jele annak, hogy e népelem általában távolodik eredeti fajtától és közeledik a nemzet többi elemeihez. Noha e tekintetben nem rendelkezünk biztos számadatokkal, mégis állíthatjuk, hogy a cigányul nem tudó cigányok aránya nálunk nagyobb, mint más államokban. A nyugati országok kevés számú cigányai igen notóriusok és a többi lakosságtól elkülönöztek, s külön nyelvük nemcsak a nemzeti, hanem az egyéni lét fenntartásának egyik eszköze. Keleten pedig a cigányok még közelebb állnak eredeti állapotukhoz, ott a közművelődés és idegen nemzetiségek hatása is kevésbé intenzív, és így kevesebb alkalom van a cigány nyelv használatának megszorítására.”³¹ A viszonylagos integráltság jele, hogy a felvétel adatai szerint az „állandóan letelepedett” cigányok a községek közel 40%-ában nem elkülönülten, hanem a „lakossággal vegyesen” laknak, valamint hogy 64%-uk házában él. Ez akkor is tanulságos adat, ha a házak minősége nincs közelebb-ről meghatározva, és így csak annyi biztos, hogy az egészen kezdetleges putrinál, kunyhónál valamivel mindenképpen magasabb színvonalú lakóépület jelentenek.

Végül a cigányok egy részének bizonyos mértékű társadalmi betagozódása mellett szól az is, hogy a felvétel időpontjában vannak már iskolába járó cigány gyerekek is. Semmiképpen sem akarunk az összeírásnak a felmérés összegzői szerint is rendkívül megbízhatatlan iskoláztatási adataiból messzemenő következtetéseket levonni. Annyit azonban egyéb információk ismeretében mindenképpen leszűrhetünk belőlük, hogy ebben az időpontban már vannak olyan települések, ahol a cigány gyerekek nem elhanyagolható része elkezd az elemi iskolát, és legalább egy darabig elfogadható rendszerességgel látogatja. E tény jelentőségét akkor tudjuk megfelelően értékelni, ha figyelembe vesszük, hogy a múlt század végén az iskola még a parasztság minden rétegében sem vált teljesen elfogadott intézménnyé, és sok parasztygyerek — különösen a földnélküliek családjaiból — nem, vagy csak nagyon rövid ideig és rendszertelenül járt iskolába. Természetesen szó sincs arról, hogy a cigány gyerekek e tekintetben egy szintre kerülnének a parasztygyerekekkel, hanem

csupán arról, hogy a leginkább megállapodott és integrálódott cigányközösségekben a gyerekek iskoláztatási szintje megközelíti a legszegényebb nem cigány rétegek gyerekeiét. Ezzel megindul egy nagyon lassú, hosszan elhúzódó adaptálódási folyamat, amelyet más, későbbi fejlemények esetleg hosszú időre meg is akaszthatnak. Mégis ezekben a közösségekben megszünteti azt a hosszú távra konzerválódó állapotot, amelyben az iskola a cigányság számára totálisan idegen intézmény marad.

Az összeírás eredményeiből kihámozható másik fontos tanulság, hogy a 19. század végére a cigány társadalmon belül végbement egy nem túlzottan nagy mértékű, de mégis jelentősnek tekinthető differenciálódás. Ennek a differenciálódásnak persze megvannak a maga szélső pólusai és látványos megnyilvánulásai a karavánokban közlekedő, sátrakban lakó „nomádoktól” egészen a kuriózumként előforduló értelmiségi foglalkozású cigányokig, ám sokkal fontosabbak a „közbeeső” csoportok közötti kisebb, de a cigány társadalom egészének tagolódását sokkal inkább meghatározó különbségek. Az összegző tanulmány még a ritka kivételt jelentő értelmiségi foglalkozásúakkal kapcsolatban is azt írja, hogy a róluk készült „...táblázat távolról sem nyújt hű képet a cigányoknak az értelmiségi hivatásokban való szerepléséről, a melyre nézve sokkal fontosabb az, a mi nincs benne, mint az, a mit magába foglal. Nagy hézag első sorban a fővárosnak az összeírásból való hiánya. Mert a cigánynak is itt összpontosul az intelligenciája. Van itt nem egy név szerint ismeretes cigány származású egyén az értelmiségi foglalkozások különböző ágaiban, még pedig nemcsak a legalsóbbakban.”³² De ezektől a meglehetősen bizonytalan információktól eltekintve is tudható, hogy már akkor létezett a cigányságnak egy nem teljesen felszívódott (asszimilálódott), tehát még megkülönböztethető, de a szó tágabb értelmében polgárosultnak tekinthető „elitje”. Budapest például az alábbi indoklás alapján kapott miniszteri felmentést az összeírási kötelezettség alól: „...a főváros területén tartózkodó cigányok állandóan meg vannak telepedve, rendes lakással, családi élettel és polgári foglalkozással bírnak, szóval összes vonatkozásaikban a többi lakosokkal ugyanazon elbánás és nyilvántartás alá esnek, sőt azoknak egy része annyira polgárosult, hogy cigány számba nem vehetők.”³³

A kényelmetlen kötelezettségekkel járó összeírás elhárításának szándéka nyilván nagyon megszépítette a képet, de az teljesen mégsem mondhatott el-lent a valóságos helyzetnek. Az összegző tanulmány a fővárosnak ezt az érvét így hárítja el: „épen ez az állapot ugyancsak érdemes lett volna beható és részletes vizsgálásra. (...) Mert az összeírás gyakorlati intentiójának végcélja nem annak megállapítása, hogy vannak polgárosult és nem polgárosult cigányok, hanem azon eszközök és hatások, azon okozati viszonyok megismerése, melyek a nem polgárosult cigányt polgárosulttá tehetik.”³⁴ Az tehát, hogy vannak „polgárosult” cigányok, abban az időszakban már semmiképpen sem képezhette vita tárgyát. E réteg létezése azonban a cigányság egésze szem-

pontjából még mindig marginális jelenség. A cigányság nagyobb tömegeit érintő differenciálódás a foglalkozás, az anyanyelv és a nyelvismeret, a lakás- és településviszonyok, a földrajzi elhelyezkedés és egy sor egyéb tényező meghatározott kombinációiban érhető tetten. Erre utal például a letelepültség mértéke és a különböző foglalkozási ágak közötti összefüggés (a teknővájók kétötöde „huzamosabb” tartózkodású, az üstfoltozók fele „vándor cigány”), vagy az írni-olvasni tudók egyes megyékre vetített aránya (Moson 27,8%, Csongrád 19,8%, Békés 15,1%, Brassó 12,8%, illetve Arad 2,6%, Máramaros 2,2%, Hunyad 1,3%). Egy-egy mutató önmagában ritkán alkalmas a cigányság belső tagozódásának a leírására: „Egyes esetekben a cigány nyelv tudása egymagában nem döntő az egyéni habitusra nézve; teljesen civilisált egyének, pl. előkelő, művészszámba menő zenészek többnyire tudnak cigányul, míg viszont a cigányul nem tudók, különösen a beás vagy tót falukban szórványosan letelepedettek közt gyakran fölötte kezdetleges műveltségű és igen vad indulatú egyének találhatók.”³⁵

Végül az 1893. évi összeírás bizonyos területeken módot ad az akkori és a mai adatok összevetésére, és ezzel bázisul szolgál a történeti analízishez. A cigányok területi elhelyezkedése például 1893-ban a maihoz hasonló képet mutat. Ha csak a mai Magyarország területét vesszük figyelembe, a cigányok összlakossághoz viszonyított aránya akkor is az északkeleti régióban (Abaúj-Torna, Szatmár, Nógrád, Szabolcs, Borsod, Zemplén) volt a legmagasabb, és az északnyugatiban (Moson, Sopron, Veszprém, Győr) a legalacsonyabb. Ugyanakkor a dél-dunántúli megyék (Baranya, Somogy, Zala) azóta lényegesen előbbre kerültek a „rangsorban”, ami jelzi, hogy erre a területre még jelentős tömegű román anyanyelvű cigány vándorolt be a századforduló táján és azt követően. Az akkori és a mai adatok pusztá összevetése persze az esetek többségében keveset mond, de más forrásokkal kiegészítve segítheti a történelmi előzmények és a hazai cigányság mai helyzetének jobb megértését.

A dualizmus liberális korszakának tovatűntével megszűnt a cigányok iránti társadalomstatisztikai, szociológiai érdeklődés is. 1893-ban az összeírás irányítói még úgy gondolták, hogy: „...a cigányügyet nem lehet egyszerűen közigazgatási rendeletekkel, rendőri szabályokkal vagy általános törvényekkel elintézni. Itt különleges ethnikus jelenségekkel állunk szemben, melyek mélyreható vizsgálódást kívánnak. Ha valahol, akkor itt érvényes az az elv, hogy a törvényeket nem csinálni kell, hanem megtalálni a nép lelkében és életviszonyaiban. Az adott esetben tehát ismerni kell a cigány nép történetét és természetét, életmódját és foglalkozását.”³⁶ A Horthy-korszak növekvő gazdasági nehézségei, a falusi nincstelenek és a városi szegények fokozódó nyomora, majd a faji diszkrimináció egyre durvább formáinak gyors térhódítása közepette mind jobban előtérbe kerültek a „közigazgatási rendeletek” és „rendőri szabályok”, míg végül a társadalom és a hatóságok erősödő intoleranciája a cigányok megsemmisítését célzó intézkedésekbe torkollott. Ilyen körü-

mények között nem tulajdonítottak túlzott jelentőséget a tényeknek, a téma tudományos igényű vizsgálatának. 1945 után pedig a korszak minden társadalmi probléma gyors és automatikus megoldását remélő optimizmusa, illetve mindenfajta társadalmi önismerettől elzárkózó, a szociológiát mint tudományt száműző szűklátókörűsége zárta ki a szociológiai vizsgálódás lehetőségét.

A szociológiai érdeklődés csak az 1960-as évek elejétől fordulhatott ismét a cigányok felé. Ebben — a tudományág fokozatos „rehabilitációján” túl — szerepet játszott az is, hogy elfogyott az ország nem cigány munkaerő-tartaléka, és az ipar kapui szélesre tárultak a cigányok előtt is. Ebben a helyzetben egyszerűen érdekes lett a cigányok nagy tömegeinek mélyen az elfogadott társadalmi standard alatti életszínvonala, és az a tény, hogy a cigányok többsége szegregált, telepi életkeretek között él. Ez az állapot nem túlságosan kedvezett a tőlük remélt szerep betöltésének: ti. hogy biztosítják az ipar szakképzetlen munkaerő-szükségletét. Többek között ezért született meg a „szociális föltételeknek meg nem felelő telepek” felszámolásáról szóló rendelet, és ezért indult meg a cigányság életkörülményeinek vizsgálata.

Bár általánosabb érvénnyel fogalmazta meg, a meginduló szociológiai vizsgálódásokra is érvényes Csengey Dénes megállapítása: „Ezek a maguk nemében kivétel nélkül szabatos és következetes megközelítések a cigánykérdést az adott korszak magyar társadalma és a cigányság között fennálló egyetlen viszonylatra redukálták, s annak két oldalát mint aktív és passzív oldalakat állították egymással szembe. (...) Az a tény, hogy a cigánykérdés mint sürgető politikai, szociálpolitikai probléma vetődött fel, és ilyenformán azonnali gyakorlati válaszokat követelt egy ezekre készületlen társadalomtól, hihetetlen mértékben kedvezett a (...) szabatosan korlátozott közelítéseknek, sőt szinte csak ezek létjogosultságát engedte meg.”³⁷ E megközelítési mód véletlenszerűen kiragadott, de tanulságos példája az Egészségügyi Minisztérium Egészségügyi Felvilágosítási Központja által 1960-ban lebonyolított vizsgálat „a cigányság környezeti és személyes higiénéjéről”, amely célul tűzte ki, „...hogy a helyzet objektív feltárása révén lehetővé tegye egészségügyi vonatkozású intézkedések megtételét, és kiindulópontja legyen az egészségügyi felvilágosító munkának. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az elmaradott néprétegek eltérő feladat elé állítják az egészségügyi apparátust e vonatkozásokban, mint a falusi lakosság általában.”³⁸ Ezek az egydimenziós, a problémát és megoldását az „elmaradottság-felemelés” fogalompárjába tuszoló megközelítések abból a feltételezésből indultak ki, hogy a jelenkori állapotok kizárólag a múlt káros örökségének tekinthetők, és felszámolásukhoz a megfelelő szociális intézkedéseken túl elegendő a „felemelés” gesztusának kinyilvánítása, valamint a múltbeli állapotokat tükröző, ma már diszfunkcionális, éppen ezért „elmaradott” tudati beidegződések felszámolása. Ebben az összefüggésben az etnikai sajátosságok és a kulturális tradíciók is csak mint a történelmileg túlhaladott állapotokat konzerváló tényezők merültek fel. Nem vetődhetett föl

az a kérdés, hogy milyen szerepet játszik bizonyos tradicionális elemek fennmaradásában, életformacsoportok újratermelődésében az aktuális helyzet, hogy a megőrzött szokásoknak van-e funkciójuk az adott szituációban, hogy a tradicionális életkeretek és a hozzájuk kapcsolódó előnyök felszámolásáért mit tud nyújtani a társadalom cserébe. (Egyébként hasonló problémákkal bírkózott a cigányok felé forduló szociológiai érdeklődés más szocialista országokban is.³⁹⁾

Az 1960-as években a cigányok felé forduló érdeklődés másik jele az egy-egy település, közösség vagy speciális csoport helyzetét szociográfikus megközelítésben elemző irodalom kibontakozása.⁴⁰ Ezekben az írásokban a személyes élményekkel hitelesített, sokszor igen érzéketes „esettanulmányhoz” gyakran téves túláltalánosítások kapcsolódtak, ami érthető, hiszen ebben az időszakban még a legelemibb tényeket illetően sem álltak rendelkezésre megbízható országos adatok. *Lovárok és khelderások* című írásában *Sziklai Imre* például azt írta, hogy: „A cigányság többségét a cigány anyanyelvű oláh cigányság alkotja. Pontosan nem tudható, hogy ez a többség számszerűen hol helyezkedik el 55–75% között.”⁴¹

Az 1960-as évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy országos reprezentációjú, átfogó cigánykutatás, illetve az országos helyzetet jellemző alapinformációk és a legelemibb szociológiai összefüggések feltárása nélkül a téma vizsgálatában nem lehet továbblépni. E felismerés nyomán került sor 1970–71-ben a Szociológiai Intézet országos vizsgálatára *Kemény István* vezetésével. Kemény a szerkezeti kép, a társadalmi struktúra felől közelítette meg a problémát. Azok a társadalmi és gazdasági mechanizmusok érdekelték, amelyek az 1960-as évek változásai közepette ismét szakadékszerű különbséget teremtettek az alsó rétegek és a társadalom többi tagjának létviszonyai és jövőre vonatkozó perspektívái között, s amelyek így hozzájárultak a magyarországi szegénység újratermeléséhez. Elsősorban azt kutatta, hogy milyen társadalmi, gazdasági és szociálpolitikai feltételei vannak annak, hogy ez a különbség mérséklődjék. A cigánysággal összefüggő szociológiai problémák vizsgálatát ebbe a keretbe illesztette be, kijelentve, hogy „a cigánykérdés alapvetően nem etnikai, hanem társadalmi réteggkérdés”, és a kutatás eredményeit összegző tanulmányában erőteljesen hangsúlyozta a cigány és a nem cigány szegények helyzetében megragadható hasonlóságokat.⁴² Úgy vélte, hogy az etnikai specifikumok és a különállás előtérbe helyezése egyrészt elmosza a cigányságon belül meglévő különbségeket, és óhatatlanul azonos mércével kezel nem azonos minőségeket, másrészt a szakadék további elmélyüléséhez vezet. Mindez nem jelenti azt, hogy teljesen figyelmen kívül hagyta a sajátos cigány tradíciókat, vagy hogy ezek szerepét és súlyát semmisnek tekintette. Hangsúlyozta, hogy a sajátos cigány tradíciók és etnikai meghatározottságok csoportonként különböző módon és mértékben játszanak szerepet az életforma meghatározásában. „A cigányság különböző etnikai és életformacsoportokra oszlik. Van olyan

probléma, amely közös valamennyi cigány etnikai és életformacsoport számára — ilyen pl. a cigányokkal szembeni előítéletek problémája —, más problémák pedig eltérő módon jelentkeznek a különböző életforma csoportok körében.⁴³ A kutatás eredményeinek feldolgozásakor Kemény igen nagy figyelmet szentelt az anyanyelvi megoszlás mögött rejlő etnikai és szociológiai különbségek elemzésének. Többek között érintette a hagyományos mesterségek fennmaradt, illetve a változott körülményekhez igazított, „modernizált” változatainak szerepét az egyes cigány csoportok életében. A cigányok nagy többségének életviszonyait jellemző deprivációk részletes ismertetése mellett utalt a cigány tradíciókban gyökerező pozitív értékekre is.

Talán ennél is fontosabb, hogy a vizsgálat eredményei kijelöltek egy további lehetséges kutatási irányt: nevezetesen éppen a különböző etnikai és életformacsoportok sajátosságainak mélyreható vizsgálatát. Az 1971. évi kutatás ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatában már csak jellegéből adódóan sem hatolhatott mélyebbre, hiszen alapvető feladata az volt, hogy megfelelő adatbázist szolgáltatson a további kutatásokhoz és a társadalmi gyakorlat számára. Ennek a feladatának meg is felelt. Tisztázta az anyanyelvi megoszlás korábban sokat vitatott kérdését, a területi elhelyezkedés regionális és települési jellegzetességeit, a cigányok munkamegosztásban betöltött szerepét, a foglalkozásváltás tipikusnak tekinthető irányait, a lakóhelyi szegregáció mértékét. Feltárta a lakásviszonyokat, a jövedelmi és fogyasztási szint legfontosabb mutatóit, a demográfiai helyzetet, az iskolázottsági szintet és az iskoláztatásban jelentkező anomáliákat. Vagyis megteremtette a lehetőségét annak, hogy a további kutatások a legalapvetőbb összefüggések ismeretében vághassanak neki egy-egy résztéma elmélyültebb vizsgálatának. Sőt azzal, hogy a cigánykérdést hangsúlyosan társadalmi rétegződési problémaként definiálta, és kifejtette erre vonatkozó érveit, arra is lehetőséget adott, hogy más álláspontok képviselői plasztikusabban fogalmazhassák meg a maguk véleményét, és így a cigánykérdés körül a korábbinál termékenyebb vita bontakozzon ki.

A magyar szociológia és a tudományos közélet hosszú ideig egyik „kihívásra” sem válaszolt érdemben. Ebben talán az is közrejátszott, hogy az 1972-ben elkészült zárótanulmányt egy rövid összefoglalótól eltekintve⁴⁴ csak 1976-ban publikálták egy belső kiadványban, és akkor sem teljes terjedelmében.⁴⁵ Mindenesetre tény, hogy sem a definíciós probléma megoldása, sem a cigány társadalom empirikus vizsgálata nem haladt a kívánt mértékben előre, sőt — természetesen az előbbiektől nem teljesen függetlenül — szaporodtak magának a társadalmi problémának a válságtünetei is. A cigánykérdés ma sokkal inkább neuralgikus probléma, mint volt 1971-ben, ugyanakkor a szociológia a felvetődött kérdéseknek csak egy töredékét válaszolta meg. Ráadásul mára az 1971-es adatok jó része is elavult. Égető szükség volna tehát egy hasonló jellegű, az akkori tapasztalatokat felhasználó, átfogó vizsgálatra is. Igaz, hogy az elmúlt években jelentősen megszorodott a cigánykérdés társadalmi

összefüggéseit különféle megközelítésben vizsgáló művek száma, de a tényfeltáró irodalomban továbbra is túlsúlyban vannak az „eseti jellegű” és gyakran túlzottan szubjektív, szociografikus művek, az általánosabb kérdések elemzését pedig a tényekre nem kellően építő „esszéisztikus” megközelítés uralja. Jellemző, hogy a *Szociológia* című szakfolyóiratban az 1972. évi indulástól napjainkig mindössze két cigány témájú közlemény jelent meg. Mindazonáltal érdemes számba venni a szociológia e téren felmutatott eredményeit.

Érthető, hogy a téma „elkötelezettjei” között többen vannak az 1971. évi vizsgálat munkatársai közül. Mindenekelőtt Csalog Zsolt, aki a definíciós vitákban is többször megfogalmazta a maga — a Kemény-féle koncepcióra épülő — álláspontját,⁴⁶ jelentős, cigány témájú szociográfiai műveket is alkotott,⁴⁷ 1982-ben pedig egy nagyobb lélegzetű elemző tanulmányban⁴⁸ foglalta össze az 1971. évi kutatás, a későbbi szociográfiai gyűjtőmunka során szerzett tapasztalatokból és a hozzáférhető adatok elemzése alapján leszűrhető szociológiai tanulságokat, természetesen igen hangsúlyosan kezelve az 1971 óta bekövetkezett változásokat. Többek között adatokkal bizonyítja, hogy a közvélekedéssel ellentétben — amely hajlamos a cigányok túlzott és nem célszerűen megoldott, tehát fölöslegesen pazarló anyagi támogatásáról beszélni — a cigányok a társadalmi redisztribúció legfontosabb formáit figyelembe véve minden más csoportnál kisebb mértékben részesülnek az így elosztott javakból. Hátrányaik tehát ilyen értelemben sem csökkennek, hanem inkább nőnek. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert sokan a témához nagy érzékenységgel, és komoly tárgyismerettel közelítő szerzők közül is — például Csengey Dénes — evidenciának tekintik a cigányok szociális támogatásának magas szintjét. Csalog azt is meggyőzően elemzi írásában, hogy milyen kevéssé volt hatékony, és milyen torz eredményekkel járt az 1960-as évek közepén megindult telepfelszámolási akció. Abszolút értelemben valamit javított ugyan a cigányság jelentős részének életkörülményein és lakásviszonyain, de semmit nem csökkentett a többségtől e tekintetben elválasztó tetemes távol-ságon és alig mérsékelte a cigányság lakóhelyi szegregációját. A tendencia kezdeti tüneteire egyébként már az 1971. évi vizsgálat is felhívta a figyelmet, és több írás foglalkozott konkrét esetek elemzése kapcsán külön is az ún. Cs-lakásépítési akciók „társadalmi zsákutcáival.”⁴⁹

Csalog azonban továbbmegy a társadalmi szegregáció fennmaradásának, illetve újratermelődésének elemzésében, és több más szerzőhöz hasonlóan utal a telepfelszámolási akciók másik szegregáló hatású következményére: az alacsony státusú, sorvadó aprófalvak elcigányosodására,⁵⁰ valamint a legalább ilyen súlyos következményekkel járó munkaerő-piaci szegregációra, a speciális cigány foglalkozási ágak új keletű kialakulására.

A munkaerő-piaci szegregáció egyébként olyan szembetűnő és gyorsan kibontakozó fejleménye volt a cigányok iparba áramlásának, hogy a szegregáció

irodalom egyik központi témájává vált.⁵¹ Az ezzel a témával foglalkozó kutatásokban és tanulmányokban különösen nagy hangsúlyt kap az építőiparban dolgozó cigányok helyzetének és az építőipari munkavállalással többnyire együtt járó ingázó életformának a szociológiai elemzése,⁵² hiszen egy 1978. évi adat szerint a cigány munkavállalók 30%-a dolgozott az építőiparban.⁵³ Csalog is, mások is hangsúlyozzák, hogy az ingázó életforma igen gyakran jár együtt a teljes otthontalansággal, gyökértelenséggel, mert úgy rombolja szét a lakóhelyi közösséghez fűződő tradicionális kötelékeket, hogy helyette nincs mód más, újfajta tartós kötődések kialakítására. Egyes kutatások szerint az ingázó életforma romboló hatását valamelyest ellensúlyozhatja a csoportos munkavállalás (cigány brigádok) és az ezzel járó nagyobb védettség, valamint az a tény, hogy egyes cigány közösségek hagyományai jobban segítik az adaptációt.⁵⁴

Amit Csengey „a cigányság hagyományaiból, szokásaiból, kultúrájából való adminisztratív kilakoltatásának” veszélyeként fogalmaz meg, az általában véve igaz, de nem egyformán érvényes a cigányok minden csoportjára. Voltak a cigányságnak olyan csoportjai, amelyek sajátos tradícióiknál fogva felkészültebben tudtak reagálni az újonnan megnyíló munkaerő-piaci lehetőségekre (kéz és kilincs többé kevésbé illett egymásba), és így valamivel hatékonyabban tudtak adaptálódni a megváltozott körülményekhez, az ipari munkavállalás vagy ritkábban a parasztizálódás feltételeihez. Ezért tanulságosak azok a kutatások, amelyek az életformaváltás különböző formáit, az adaptálódás különböző változatait és szintjeit, az eltérő hagyományokból fakadó eltérő foglalkozásváltási stratégiákat tárják fel, illetve ehhez a problémakörhöz szolgálnak adalékokat.

Az idesorolható kutatások egy része adatszerűen dokumentálja a különböző adaptációs szintek meglétét, illetve azt a tényt, hogy egyes csoportok munkássá válása milyen előre tart. *Tóth Árpád* például az 1970-es évek első felében a borsodi iparvidék nagy ipari központjaiban (Miskolc, Kazincbarcika, Ózd) vizsgálta a cigányok helyzetét.⁵⁵ Adatai szerint a túlnyomórészt iparban dolgozó családfők 50–60%-a rendelkezett legalább 10 éves vállalati munkaviszonnyal, és mindhárom városban rendkívül magas volt azoknak a cigány családfőknek az aránya, akik a felvételt megelőző három évben nem változtattak munkahelyet. *Bársony János* 1980-ban a budapesti építőipari vállalatok foglalkoztatási adatait elemezve megállapította, hogy ezeknél a vállalatoknál kimutatható egy stabil, részben szakképzettséggel is rendelkező cigány törzsgárda megléte.⁵⁶

Más, idevágó kutatások inkább a folyamatokat igyekeznek megragadni. *Kardos László* a különböző helyzetű és tradíciójú cigány közösségekből származó építőipari munkások adaptációjában, sikerességében mutatkozó különbségeket elemezte.⁵⁷ *Lengyel Gabriella* azt az erőteljes belső differenciálódási folyamatot írta le, amely egy Nógrád megyei cigány közösségben ment

végbe az 1951 óta működő cigány igazgatású vasipari ktsz hatására.⁵⁸ Jómagam az eltérő tradíciójú, helyzetű cigány közösségek munkaerő-piaci esélyeit elemezve a foglalkozásváltási stratégiák tipizálására tettem kísérletet.⁵⁹ Hangsúlyozni kell azonban, hogy még ezek a különbségek megragadására törekvő kutatások is csak alátámasztják az erőteljes munkaerő-piaci szegregáció tényét.

A cigánykérdés szociológiai elemzésében igen jelentős szerepet kellene játszaniuk a tudat- és értékszociológiai vizsgálatoknak, hiszen egyáltalán nem közömbös, hogy a cigányok hogyan élik meg helyzetüket, az életforma- és foglalkozásváltás folyamatát, a többségi társadalomhoz fűződő viszonyt, hogy van-e, és ha van, milyen elemekből tevődik össze, milyen értékekre épül cigány azonosságtudatuk. A tudat, az értékrendszer vizsgálata a definíciós probléma megoldásához is adalékokkal szolgálhat. Az ilyen jellegű kutatásoknak azonban igen komoly módszertani nehézségekkel kell szembenézniük,⁶⁰ és valószínűleg ennek is szerepe van abban, hogy egyelőre csak szerény kísérletekről lehet beszélni.

Hankiss Elemér 1975-ben az ipari dolgozók különböző rétegeinek értékrendszerét vizsgálta, és a kutatás keretében — többek között — összehasonlította a nagyjából azonos munkahelyi státusú magyar és cigány segéd-munkások értékvilágát.⁶¹ Ebben az összevetésben a cigányok világhoz és önmagukhoz fűződő viszonya lényegesen ellentmondásosabbnak bizonyult, lényegesen több feszültséget hordozott. A cigányok értéktudata igen erősen tükrözte a kisebbségi lét és az ezzel járó sérelmek, valamint az életformaváltás kínjait. A feszültségeket elsősorban az okozta, hogy az erőteljes asszimilációs törekvések és igények minduntalan beleütköztek a környezet elutasításába, diszkriminatív megnyilvánulásaiába. Az ebből fakadó ambivalenciát tükrözi, hogy számos kérdésben azonosulni igyekeztek a befogadó társadalom értékeivel, és sok mindent elutasítottak a cigány tradíciókból (pl. igen alacsonyra értékelték gyermekkoruk boldogság szintjét), ugyanakkor nem érezték magukat igazán a munkásosztályhoz tartozónak, és ezt a saját etnikai csoportjukkal, „a földiekkel” való azonosulás ellensúlyozta számukra. A különböző irányú vonzások és taszítások, az ellentmondásokkal és feszültségekkel terhes átmeneti állapot nagyfokú belső bizonytalanságot eredményeztek, ami kifejeződött az önértékelés zavaraiiban és a „társadalmi hasznosságtudat” gyengeségében is. A kutatás a cigány segédmunkások viszonylag egységes kis csoportjára terjedt ki, ezért tapasztalatait nem lehet általánosítani, de annyit mindenképpen leoszűrhetünk az eredményekből, hogy a cigányság életében újabban bekövetkezett változások az identitás kérdését rendkívül ellentmondásossá és bonyolulttá tették.

Szokolczai Árpád a definíciós vitához is hozzá kívánt szólni, amikor egy 1978-ban és 1981-ben végzett felvétel alapján cigányok és rossz anyagi körülmények között élő, hátrányos helyzetű nem cigányok értékrendszerét hason-

lította össze, figyelembe véve az országos minta adatait is.⁶² Szakolczai szignifikáns különbségeket talált a két csoport értékrendje között. Adatai szerint bizonyos értékcsoporthoz (anyagi, érzelmi értékek, a kitörés értékei) a cigányok számára lényegesen fontosabbak, mások viszont (ideológiai értékek, munkavértékek és restriktív, viselkedéskorlátozó értékek) sokkal kevésbé fontosak, mint a kontrollcsoport tagjai, illetve a teljes népesség számára. E különbségek alapján Szakolczai lényegében igennel válaszol arra a kérdésre, hogy kimutatható-e egy sajátos, a népesség egészétől eltérő cigány értékrend, és ezzel elismeri az etnikai-kulturális modell létjogosultságát a rétegződési modellel szemben. Ugyanakkor bizonyos asszimilációsnak tekinthető értékek nagy fontossága az értékrend belső ellentmondásaira utal.

Végül a nem cigányok körében végzett közvélemény-kutatások a többségi társadalom cigányokhoz fűződő viszonyáról, cigányokkal kapcsolatos ítéleteiről adnak képet. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont és *Tauber István* újabb keletű vizsgálatai⁶³ két fontos tanulsággal szolgálnak. Az egyik az, hogy a cigányok, illetve a cigánykérdés megítélésében a közvélemény nem egységes. Egyrészt a réteghelyzet, másrészt a cigányokról szerzett tapasztalatok, illetve a cigányokkal való érintkezés formái szerint jelentős különbségek tapasztalhatók. E kutatások szerint például a munkahelyi érintkezés inkább gyengíti, a közös lakóhely inkább erősíti a cigányellenes előítéleteket. A másik fontos tanulság viszont éppen az, hogy a vélemények viszonylagos differenciáltsága ellenére „az emberek túlnyomó többségében a cigányokkal kapcsolatban nagyrészt negatív tulajdonságokból felépülő kép él”,⁶⁴ hogy a társadalomban igen nagy az intolerancia a cigányokkal szemben, és hogy ennek következtében sokan látnának szívesen szigorú diszkriminatív intézkedéseket. Mindez csak megerősíti, hogy a cigánykérdés a mai magyar társadalom egyik neuralgikus problémája.

Jegyzetek

- 1 Szakolczai Árpád: A cigányság értékrendjének sajátosságai. *Szociológia*, 1982/4. 521. p.
- 2 A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új folyam, IX. kötet. 1895.
- 3 Uo. 11. p.
- 4 Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról. Szerk. Kemény István. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976. 9. p.
- 5 Csalog Zsolt: Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéseiről. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1984/2. 37. p.
- 6 Uo. 38. p.
- 7 A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új folyam, IX. kötet, 1895. 11. p.
- 8 Csalog Zsolt i. m. 40. p.
- 9 Hahn Endre–Tomka Miklós–Pártos Ferenc: *A közvélemény a cigányokról*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések. Budapest, 1979. 8. sz.
- 10 Uo. 8. p.
- 11 Uo. 19. p.
- 12 Uo. 9. p.
- 13 Uo. 9. p.
- 14 Szegő László referátuma a cigánykérdésről a Hazafias Népfront 1970. évi ankétján.
- 15 Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete. 9. p. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Szerk. Kemény István. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976.
- 16 Vekerdi József: Nemzetiség vagy életforma? *Forrás*, 1984/3. 44. p.
- 17 Csengey Dénes: Felnőni a talajig. Változatok a cigánysorsra. *Valóság*, 1982/2.
- 18 Uo. 86. p.
- 19 Solt Ottília: *Letelepült élet, nomád élet*. Kézirat, 1971.
- 20 Lásd Havas Gábor: A cigány közösségek történeti típusairól. *Kultúra és Közösség*, 1989/4.
- 21 Kemény István i. m.
- 22 Rupp Kálmán: *A magyarországi cigánykérdésről*. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Szerk. Kemény István. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976. 86. p.
- 23 Csengey Dénes i. m. 86. p.
- 24 Kemény István: *Az életformáról*. Kézirat, 1978.
- 25 Okely, Judith: *The Traveller-Gypsies, Changing Cultures*. Cambridge University Press, 1983.
- 26 Rupp Kálmán i. m. 73. p.
- 27 A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új folyam, IX. kötet. 1895.
- 28 Uo. 44. p.
- 29 Uo. 51. p.
- 30 Uo. 52. p.

- 31 Uo. 33. p.
- 32 Uo. 45. p.
- 33 Uo. 9. p.
- 34 Uo.
- 35 Uo.
- 36 Uo.
- 37 Csengey Dénes i. m.
- 38 *A falusi cigányok körében végrehajtott felvétel eredményei.* Egészségügyi Minisztérium Egészségügyi Felvilágosítási Központja, Budapest, 1960.
- 39 Lásd pl. Eva Dávidova–Milena Hübschmannova–Karel Kára–Jaroslav Kozl: *A cigányság társadalmi problematikája Csehszlovákiában.* Kiadta a CSTA Filozófiai és Szociológiai Intézete, Prága, 1975.
- 40 Lásd pl. Lemle Géza Gálykút, 1965. és Cigányváros című írásait. In Lemle Géza: *Március.* Kiadja a Baranya Megyei Tanács VB, év nélkül.
- 41 Sziklai Imre: Lovárok és khelderások. *Valóság*, 1970/12. 50. p.
- 42 Kemény István a cigányvizsgálattal részben párhuzamosan az alacsony jövedelmű lakosság körében is végzett vizsgálatokat. Lásd pl. *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei és A szegénység Magyarországon 1969-ben* című kéziratos műveit.
- 43 Kemény István: *A magyarországi cigányok helyzete.* In: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* Szerk. Kemény István. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976.
- 44 Kemény István: A magyarországi cigánylakosság. *Valóság*, 1974/1. 63. p.
- 45 *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* Budapest, 1960. Szerk. Kemény István. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976.
- 46 Csalog Zsolt: Etnikai? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. *Világosság*, 1973/1.
- 47 Csalog Zsolt: *Kilenc cigány.* Kozmosz könyvek. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- 48 Csalog Zsolt: Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéseiről. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1984/2.
- 49 Lásd Berkovits György: Befejezetlen házak. *Valóság*, 1971/10. 69. p.; Demszky Gábor: „Cs”. *Kritika*, 1980/10., valamint Solt Otília–Havas Gábor: *A cigányok Magyarországon.* Kézirat, 1983.
- 50 Csalog Zsolt: Cigány falu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről. *Kritika*, 1979/10.; Havas Gábor: A Baranya megyei teknővájó cigányok. In *Cigányvizsgálatok.* Műhelysorozat, 3. Kiadja a Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982.; Varsányi Erika: Liget példája. *Valóság*, 1983/12.
- 51 Kardos László: Toborzás. In *Cigányvizsgálatok;* Solt Otília–Havas Gábor i. m.; Csalog Zsolt: Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéseiről. *Szociológiai Értesítő*, 1984/2.
- 52 Solt Otília: *Szegények pedig nincsenek.* Kézirat, 1985.; Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In *Cigányvizsgálatok;* Solt Otília–Havas Gábor i. m.; *Fővárosi cigány dolgozók az építőiparban.* Kiadja a Népművelési Intézet Felnőttnevelési Osztálya, Budapest, 1981.
- 53 Gyuricza Imre: A munkaképes korú cigány lakosság foglalkoztatásának helyzete, a munkavállalásra ható tényezők vizsgálata. *Munkaügyi Szemle*, 1978/6.

- 54 Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In *Cigányvizsgálatok*; Kardos László: Cigány brigádok az építőiparban. In *Cigány dolgozók a fővárosi építőiparban*.
- 55 Tóth Árpád: Cigányok Borsodban. *Borsodi Szemle*, 1972/2. Ózd, Kazincbarcika, Miskolc cigánylakosságának helyzete. *Népművelési Értesítő*, 1972/4.
- 56 Bársony János: Cigány dolgozók a fővárosi építőiparban. In *Fővárosi cigány dolgozók az építőiparban*.
- 57 Kardos László i. m.
- 58 Lengyel Gabriella: Települési és társadalmi különbségek egy falusi cigány közösségben. In *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982.
- 59 Havas Gábor: *Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben*.
- 60 Szakolczai Árpád a Szociológiában megjelent cikkében (1982/4) érinti az ilyen típusú kutatások módszertani nehézségeit.
- 61 Hankiss Elemér: *Értékszociológiai kísérlet ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1976.
- 62 Szakolczai Árpád i. m.
- 63 Hahn Endre–Pártos Ferenc–Tomka Miklós i. m.; Tauber István: A cigánysággal kapcsolatos előítéletek problémái. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1984/2.
- 64 Tauber István i. m.

KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR

A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején

1993 őszén, több mint húsz évvel az 1971. évi cigányvizsgálat után, ismét reprezentatív adatfelvétel készült hazánkban a cigány népesség helyzetéről. A kutatás célja az volt, hogy átfogó képet kapjunk a rendszerváltás nyomán a cigányság gazdasági és társadalmi helyzetében végbement változásokról. Kutatásunk ennek megfelelően kiterjedt a demográfiai helyzet alakulására, az iskolázottságra, az egészségi állapotra, a munka és a megélhetés kérdésére, a gyermekek iskolai pályafutására, a lakáshelyzetre, a családok vagyoni-jövedelmi helyzetére, az anyanyelv, a nemzetiségi öntudat, a lakóhelyi szegregáció, a diszkrimináció és a politikai magatartás kérdésére. Egy ilyen átfogó igényű és reprezentativitásra törekvő kutatás kiindulópontjában egy igen nehéz módszertani probléma áll: reprezentatív mintát kell vennünk egy olyan népességből, amelyre nézve címlisták nem állnak rendelkezésre, sőt amely népességnek még a statisztikai alaptulajdonságait és a számát sem ismerjük. A feladat megoldása csak úgy lehetséges, ha valamilyen előzetes információ alapján kezelhető számú körzetre szűkítjük le a mintavételt, ezekben a körzetekben teljes körű összeírást hajtunk végre, s ily módon magunk állítjuk össze a mintavétel címlistáját.

Ez a tanulmány abból az igényből született meg, hogy kellő részletességgel dokumentáljuk ennek a munkának a lépéseit. Beszámolunk az 1993–1994. évi reprezentatív cigányvizsgálat mintavételi eljárásban alkalmazott algoritmus részleteiről, és alternatív eljárások segítségével megbecsüljük a magyarországi roma népesség lélekszámát a kilencvenes évek elején.

A cigányvizsgálat mintavételi eljárása

A mintavétel koncepciója¹

Kutatásunk megfigyelési egysége a háztartás, pontosabban az egy fedél alatt lakók közössége volt. Egylakásos ház esetén ez a ház lakóit, többlakásos épület esetén az egy lakásban élők közösségét jelentette. A felvétel az így definiált

cigány háztartások kétszázalékos, országosan reprezentatív mintáján kívánta megvizsgálni a magyarországi cigány népesség társadalmi helyzetét. A mintavételi eljárás során a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy a cigány népesség *egészéről* nem áll rendelkezésre *megbízható, kutatási célokra alkalmas, teljes körű* összeírás. Ennek hiányában a hagyományos mintavételi eljárástól eltérő utat kellett követnünk. A probléma hátterében az áll, hogy nehéz eldönteni: kit tekintünk cigánynak, kiket és milyen kritériumok alapján soroljunk a magyarországi népességnek e részébe, amelyre a kutatás vonatkozik, és amelyből mintát veszünk.

Ki a cigány?

A felvétel során az 1971. évi vizsgálathoz hasonlóan azokat a családokat tekintettük cigánynak, akiket a nem cigány környezet annak tartott. Ezzel tulajdonképpen azt a kutatási célt tűztük magunk elé, hogy megvizsgáljuk a környezetük által cigánynak tartott emberek társadalmi helyzetét abban a — mindannyiunk által jól ismert — társadalmi közegben, amelyben a magukat nem cigánynak tekintő, többségi társadalom tagjai határozottan és világosan megkülönböztetik magukat azoktól az emberektől, akiket cigánynak tekintenek. Egy ilyen kutatási cél megválasztását jó okok indokolják, hiszen ez a vélekedés erőteljesen befolyásolja az érintett — cigány és nem cigány — emberek közötti társadalmi érintkezést. Különösen releváns szempont ez azokban az élethelyzetekben, ahol olyan emberek körében fogalmazódik meg ez a különbségtevés, *akik mindennapi életük során többé-kevésbé rendszeresen kapcsolatban állnak egymással*. Ebben a kontextusban van ugyanis társadalmi értelemben tétje a dolognak. Itt keletkeznek azok a súlyos társadalmi problémák (az idegenkedés, előítélet, elutasítás, diszkrimináció, szegregáció, a csoportközi konfliktus, az erőszak), amelyek — legalábbis a szociológiai kutatások oldaláról — indokoltá teszik a cigányság etnikai csoportként való vizsgálatát. A környezet vélekedése a cigánynak tekintett emberek számára nem semleges magánvélekedés, hanem a szó klasszikus értelmében vett *társadalmi tény*, olyan — többnyire állandósult — cselekvésmódok forrása, amelyek képesek kényszerítő módon hatni az érintett egyénekre. Ebből a szemléletből nem következik az, hogy a cigányságot — amennyiben így definiáljuk — homogén sokaságnak kellene tekintenünk. Ugyanakkor az, hogy a kutató nem azonosul a tipikus környezet differenciálatlan vélekedésével, nem jelentheti azt sem, hogy e differenciálatlan vélekedés következményeként keletkező társadalmi határvonalat ne kellene társadalmi tényként komolyan vennie. A továbbiakban — amikor kutatásunk kontextusában cigányokról beszélünk — mindig a fenti kutatási célnak és definíciónak megfelelő értelemben beszélünk róluk.

Az előzőekben vázolt megismerési cél hozzásegít ahhoz is, hogy közelebb jussunk egy kutatási célra alkalmas definícióhoz és mérési eljáráshoz. Eszerint az általunk választott megismerési célhoz tartozó cigány népesség lehatárolásához azon emberek ítélete nyújt támpontot, akik *mindennapi életük során rendszeresen érintkezésben állnak, egy közösségben élnek* cigány (általuk cigánynak tekintett) emberekkel.² E definíció három fontos elemére szeretnénk felhívni a figyelmet:

1. olyan emberek ítéletét vesszük alapul, akik mindennapi életük során valamilyen kapcsolatban — *interakcióban* — állnak cigány emberekkel;
2. mivel egymással kapcsolatban álló emberek egymásról alkotott vélekedéséről van szó, e vélekedéseknek a mindennapi érintkezés során *tétje van* (e vélekedések beépülnek a mindennapi viselkedésbe);
3. a helyi közösségeken belül a többségi csoport³ tagjainak vélekedései mögött meghúzódó elhatárolódási szándékok a szóban forgó csoport tagjai közötti *kommunikáció* révén terjednek és nyernek további megerősítést („mi” és „ők”), s így módon válnak a többségi társadalomban valamiféle *közvélekedéssé*.

Miképpen lehet — egy földrajzilag jól lehatárolt terepen — a „helyi közösség vélekedései” alapján megbízható képet kapni a cigány és nem cigány népesség közti határvonalról? Kétfajta megoldást fogunk vázolni: egy elvileg helyes, ámde — etikai, jogi és költségjellegű megfontolások miatt — kivitelezhetetlen mérési eljárást, és egy megvalósítható, ám az elvileg helyes mérési eljárástól némileg eltérő, közelítő megoldást. Az „ideális”⁴ (ámde megvalósíthatatlan) mérési eljárás szabályainak rögzítése mindössze azt a célt szolgálja, hogy nagyjából fogalmat alkothassunk arról, hogy a megvalósíthatóság érdekében milyen irányban és mértékben térünk el az elvileg helyes mérési eredményektől.

Az „ideális” mérési eljárás a következő volna. Tegyük föl, hogy egy, a mintavételi eljárás szempontjából kezelhető méretű, földrajzilag jól körülhatárolható terepen — mintavételi körzetben — ezer háztartás él. Azt kell megmérnünk, hogy a szóban forgó közösség tagjai kiket tekintenek cigánynak. Tegyük föl továbbá, hogy az ezer háztartásban nagyjából kétezer felnőtt ember él, és csak az ő vélekedéseiket tekintjük mérvadónak. Az a kérdés, amit ebben az „ideális” esetben föltennének nekik az összeírók, így hangoznék: „Nevezze meg az adott körzeten belül⁵ lakó családok közül azokat, amelyeket valamilyen szinten személyesen is ismer, és saját megítélése alapján cigány családoknak tart.” Megkérdezett személyenként átlagosan 50–100 személyes ismeretséget számolva, ez körülbelül 100–200 ezer minősítést jelentene körzetenként.⁶ Az MTA Szociológiai Intézetének cigányfelvétele során — a később részletezett adatokat alapul véve — mintegy 300 mintakörzetben folyt az összeírások, a szóban forgó eljárás több százezer ember megkérdezését igényelné. Ez az út nyilván nem járható.

Képzeljünk most el egy másik mérési eljárást. Ahelyett, hogy *nagyszámú* ember viszonylag korlátozott ismeretségi körén belül érdeklődve tájékozód-nánk egy adott közösségben uralkodó vélekedésekről, legyen támpontunk az a viszonylag *kisszámú* információforrás, amely az adott helyi közösség egy-egy részéről *teljes vagy csaknem teljes* áttekintéssel rendelkezik. Ezek az informá-cióforrások nyilván nem lehetnek mások, mint az adott helyi közösségben működő intézmények (közigazgatási, oktatási, egészségügyi intézmények, ci-vil szervezetek stb.), amelyek illetékességi körükön belül igen sok emberrel állnak kapcsolatban. Az intézmények ugyanis — természetükből adódóan — nem mások, mint egy adott közösségen belüli társadalmi kapcsolatok foku-szai. Ez az eljárás eleget tesz a kutatási céljainkkal összhangban megfogalma-zott definíciós követelményeknek, s így *megfelelően helyettesítheti* az előzőekben vázolt ideális mérési eljárást. Ugyanis:

1. az intézmények munkatársai a tipikus magánszemélyekhez képest nyil-vánvalóan sokkal több emberrel állnak kapcsolatban, vagyis *nagyszámú magánember vélekedéseit helyettesítik*;
2. az ügyfelekkel többnyire nem alkalmi, hanem *rendszeres kapcsolatban* állnak;
3. hogy cigánynak tartanak-e valakit, annak valódi *tétje van* (ügyfeleikről alkotott vélekedéseik viselkedésük részévé válik);
4. abban pedig, hogy kiket tartanak cigánynak, általában osztják a többségi társadalom átlagos tagjainak ítéleteit.

Hogy végül is a szóban forgó mérési technika az ideális mérési eljárás *mennyi-re* jó helyettesítőjének bizonyul, az azon múlik, milyen mértékben sikerül az információforrásként fölhasznált intézmények⁷ révén az adott lakóhelyi kö-zösség népességét lefedni.

A mintavételi eljárásról röviden

Minthogy nem állt rendelkezésünkre teljes körű országos címlista, csakis többlepcsős mintavételben gondolkodhattunk. Első lépésben mintát kellett vennünk az ország településeiből, illetve a nagyobb települések — városok — esetén jól körülhatárolt kisebb körzetekből. Majd a területi egységekből ké-szült mintán belül *teljes körűen* — legalábbis szándékaink szerint teljes körűen — összeírtuk az adott körzetben élő roma háztartásokat. Végül az így összeírt háztartásokból véletlen mintát választottunk. Mivel előzetes információink szerint a cigány népesség területileg igen egyenetlenül⁸ oszlik el az országban, ezért az egyszerű véletlen vagy a teljes népességgel arányos körzetszintű min-tavétel megoldását el kellett vetnünk, minthogy az nagy költséggel és fölösle-gesen sok munkával járt volna. A körzeteken belüli összeírás során ugyanis igen sok olyan körzetet találtunk volna, amelyben egyáltalán nincsenek cigány

háztartások, vagy számuk túlságosan kevés. E két eljárás bármelyikét követve, túlságosan sok körzetet kellett volna feltérképeznünk ahhoz, hogy megfelelő számú háztartást találjunk. A körzeteket ezért előbb (lehetőségeinkhez mérten) megbízható előzetes adatok, külső források felhasználásával a *cigány háztartások várható száma alapján rétegekbe* soroltuk. Ezeken a rétegeken belül választottuk ki azután az első lépcső mintájába bekerülő körzeteket, majd a kiválasztott körzetekben végeztük el a címek összeírását. Az így összeállított listákat kizárólag a mintavétel céljára használtuk, ezt követően pedig megsemmisítettük. Magát a mintavételt a címek ismerete nélkül, egyszerű sorszámok kiválasztásával végeztük. A mintába bekerült háztartások címeit csak kérdezőbiztosaink, illetve az ellenőrzésért felelős instruktoraink ismerték, és azt is csak ők tudták, hogy az általunk kiválasztott sorszámoknak mely címek felelnek meg. A kérdőívekre sem a háztartásokban élő személyek nevei, sem pedig a lakcímek nem kerültek föl.

A területi, illetve körzetszintű rétegzés során településtípusonként különböző információkat vettünk igénybe. Más-más ismeretre támaszkodtunk Budapest, Miskolc, a többi megyeszékhely és az egyéb városok, illetve a községek esetében. Budapest, Miskolc és az összes többi megyeszékhely automatikusan belekerült a mintába, a nem megyeszékhely városok esetében — takarékosági okokból — előzetes mintavételt alkalmaztunk: egyszerű véletlen mintavétellel kiválasztottuk közülük minden ötödiket. A mintavétel hatóköre valamennyi községre kiterjedt.

A következő lépésben minden várost kisebb körzetekre bontottuk. Az így kialakított körzeteket pedig — a cigány háztartások várható száma szerint — négy típusba soroltuk: *üres kategóriájúnak* neveztük azokat, melyekben várhatóan nincs egyetlen cigány háztartás sem, *ritkának*, *közepesnek*, illetve *sűrűnek* azokat a körzeteket, melyekben várhatóan kevés, átlagos számú, illetve viszonylag sok roma háztartás található. A községekben a rétegzés alapjául szolgáló információ — az iskolastatisztikák — sajátosságai miatt bonyolultabb eljárást kellett követnünk. Minthogy nincs minden faluban iskola, a községeket először községbokrokká vontuk össze; majd az ily módon összevont körzeteket soroltuk — a városi körzetekhez hasonló módon — a cigány háztartások várható száma alapján *üres*, *ritka*, *közepes*, illetve *sűrű* típusokba.

A körzetszintű mintavételből kihagytuk az *üres* körzeteket (városi övezeteket, illetve községbokrokat), amelyekben egyáltalán nem számíthattunk cigány háztartások előfordulására. Összességében így 15 körzetszintű mintavételi kategóriánk maradt: településtípusok alapján öt (*Budapest, Miskolc, többi megyeszékhely, egyéb városok, községek*), illetve körzetsűrűség szerint három (*ritka, közepes és sűrű*). E 15 kategórián belül véletlen körzetmintát vettünk, majd csak a kiválasztott körzeteken belül végeztük el a címek teljes körű összeírását. Az így elkészült listák alapján az összeírt háztartásokból minden egyes körzetben véletlen mintát vettünk úgy, hogy végül a háztar-

tások mintába kerülési esélye mindenütt kétszázalékos — külön elemzések céljából Budapest esetében négy-, Miskolc esetében nyolcszázalékos — legyen. Rétegenként és lépcsőnként — költségvetési okok miatt — eltérő kiválasztási arányokat alkalmaztunk. A cigányok által várhatóan ritkán lakott körzetekben arra törekedtünk, hogy minél kevesebb esetben kelljen az összeírást elvégezni, ezért a ritka körzetekből kisebb mintákat vettünk. A kiválasztott ritka körzetekben összeírt háztartásoknak azután jóval nagyobb hányadát — egyes településtípusok esetén száz százalékát — kellett kiválasztanunk a második lépcsőben. A cigányok által sűrűbben lakott körzetek esetében a körzetszintű mintavétel során nagyobb kiválasztási arányt alkalmaztunk, így a háztartási szintű mintavétel során kisebb arány is elegendő volt. A lépcsőnként és rétegenként tervezett kiválasztási arányokat az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat

Tervezett mintavételi arányok körzettípusok és mintavételi szakaszok szerint (%)

Körzettípus*	Előzetes mintavétel	Körzetminta	Háztartás-minta	A háztartások összesített bekerülési esélye
Budapest, ritka	–	4,0	100,0	4,0
Budapest, közepes	–	20,0	20,0	4,0
Budapest, sűrű	–	40,0	10,0	4,0
Miskolc, ritka	–	20,0	40,0	8,0
Miskolc, közepes	–	25,0	32,0	8,0
Miskolc, sűrű	–	50,0	16,0	8,0
Megyeszékhelyek, ritka	–	10,0	20,0	2,0
Megyeszékhelyek, közepes	–	20,0	10,0	2,0
Megyeszékhelyek, sűrű	–	40,0	5,0	2,0
Egyéb városok, ritka	20,0	20,0	50,0	2,0
Egyéb városok, közepes	20,0	25,0	4,0	2,0
Egyéb városok, sűrű	20,0	50,0	2,0	2,0
Községek, ritka	–	2,0	100,0	2,0
Községek, közepes	–	10,0	20,0	2,0
Községek, sűrű	–	20,0	10,0	2,0

* A táblázat nem tartalmazza azokat a körzeteket, amelyekben az előzetes becslések szerint nem voltak cigány háztartások.

Körzetszintű mintavétel

Mindenekelőtt tehát öt típusba soroltuk az ország településeit.⁹ A településtípusok meghatározásánál az 1990. évi állapotokat vettük alapul, minthogy a körzetek rétegekbe sorolásakor a községek esetén az 1989/90-es tanév iskola-statisztikai adatai voltak számunkra hozzáférhetőek. Az időpont megválasztásának a községek és városok elhatárolásában van szerepe, a mintavétel során városnak tekintett települések tehát az 1990. évben voltak városok. A nem megyeszékhely városok közül már ebben a bevezető szakaszban mintát vettünk: az eljárást a továbbiakban csak minden ötödik városban folytattuk le. Összességében az ország — 1990. évi állapotok szerint — 147 nem megyeszékhely státusú városából 29 várost választottunk ki. Ez pontosan 19,73 százalékos mintavételi aránynak felel meg.

A körzetszintű mintavétel első lépése az volt, hogy a városokat kisebb körzetekre bontottuk, a falvakból pedig községbokrokat hoztunk létre. Az így kialakított összehasonlítható mintavételi egységeket pedig előzetes információink alapján — a cigány népesség várható előfordulási gyakorisága szerint — típusokba soroltuk. Mivel a körzetek típusba sorolásakor fölhasznált információk Budapest és Miskolc, illetve a többi város, valamint a községek esetében különböző forrásokból származtak, és eltérő jellegűek voltak, a körzetek kialakításáról, típusba sorolásáról és a körzetszintű minták kiválasztásáról külön pontokban számolunk be.

Körzetszintű mintavétel Budapesten és Miskolcon

Budapest és Miskolc esetében egy külön adatfelvétel eredményeire támaszkodhattunk. 1992 őszén *Ladányi János* és *Csongor Anna* Budapest és Miskolc általános iskoláiban teljes körű összeírást¹⁰ készített az általános iskolák és fogyatékos intézmények alsó tagozatába járó cigány gyermekekről. Az adatfelvétel során a gyermekek *lakcímének* ismeretében pontosításos módszerrel térképek készültek az alsó tagozatos cigány tanulók térbeli eloszlásáról. Ezeket az adatokat Budapest esetében városrendezési körzet, Miskolc esetében pedig iskolakörzet szintre aggregálva kaptuk meg a fölvétel készítőitől.¹¹ A felvétel eredményeként térképek, illetve körzetszintű adatbázisok készültek. Ezeknek a felhasználásával osztályoztuk körzeteinket, és az előre megadott kulcsok szerint (lásd 1. táblázat) mintát vettünk belőlük.

A budapesti mintavétel lépéseit a 2. táblázat segítségével mutatjuk be. Mint említettük, a budapesti mintavételi egységek — a városrendezési körzetek — száma 520 volt. Köztük 135 olyan, melyben nem volt egyetlen alsó tagozatos cigány gyermek sem. Ezeket a körzeteket figyelmen kívül hagytuk a mintavétel során. A fennmaradó 385 körzetre a cigány gyermekek előfordulási

2. táblázat

**Budapest városrendezési körzeteinek eloszlása
a cigány népesség várható sűrűsége szerint, illetve
a városrendezési körzetekből vett minta eloszlása kerületenként**

Kerület	A kerület városrendezési körzeteinek száma körzettípusonként					A mintába bekerült városrendezési körzetek száma körzettípusonként			
	üres	ritka ^a	köze- pes ^b	sűrű ^c	össze- sen	ritka ^a	köze- pes ^b	sűrű ^c	össze- sen
1. kerület	6	6	0	0	12	0	0	0	0
2. kerület	14	13	0	0	27	0	0	0	0
3. kerület	11	18	3	1	33	1	2	0	3
4. kerület	3	18	3	2	26	1	0	0	1
5. kerület	2	10	0	0	12	1	0	0	1
6. kerület	0	7	7	2	16	0	2	2	4
7. kerület	0	1	8	7	16	0	2	3	5
8. kerület	1	4	4	14	23	0	2	2	4
9. kerület	0	12	5	6	23	0	0	2	2
10. kerület	12	12	7	5	36	0	0	2	2
11. kerület	19	23	0	0	42	1	0	0	1
12. kerület	11	5	0	0	16	0	0	0	0
13. kerület	2	25	3	1	31	0	2	1	3
14. kerület	2	21	6	1	30	2	1	0	3
15. kerület	4	16	0	2	22	0	0	1	1
16. kerület	11	11	0	0	22	0	0	0	0
17. kerület	9	10	0	1	20	0	0	1	1
18. kerület	11	13	2	3	29	0	0	2	2
19. kerület	3	11	2	1	17	1	1	1	3
20. kerület	8	12	8	3	31	1	0	3	4
21. kerület	2	13	2	4	21	1	0	1	2
22. kerület	4	11	0	0	15	2	0	0	2
Összesen	135	272	60	53	520	11	12	21	44
Megoszlás (%)	26,0	52,3	11,5	10,2	100,0	-	-	-	-

^a 1–10 alsó tagozatos cigány tanuló^b 11–20 alsó tagozatos cigány tanuló^c 21-nél több alsó tagozatos cigány tanuló

gyakorisága alapján empirikus sűrűségfüggvényt illesztettünk; majd az eloszlás statisztikai tulajdonságai alapján három csoportba soroltuk őket. Abban a 385 körzetben, ahol az összeírók találtak legalább egy alsó tagozatos cigány

gyermeket, a roma gyerekek átlagos száma 9,8 fő volt (a szórás: 11,7, a maximális érték pedig 79 fő volt). A cigányok által várhatóan ritkán lakott körzetek határát 1–10 alsó tagozatos gyerek között (*ritka* körzet), a közepesen sűrűn lakott körzetek határát 11–20 gyerek között (*közepes* körzet) húztuk meg, a sűrűn lakott körzeteket pedig 20-nál több gyermek előfordulásával definiáltuk (*sűrű* körzet). Az 1. táblázat megfelelő kulcsai szerint véletlenszerű mintát vettünk a háromféle körzetből. A 2. táblázat segítségével kerületenként és körzettípusonként jellemezzük a főváros városrendezési körzeteit.

Miskolci adatainkat hasonló módon mutatjuk be. A 3. táblázat a város megfelelő iskolakörzeteiben lakó, alsó tagozatos roma gyerekek eloszlását mutatja. Összességében 42 körzetet osztályoztunk. Azokban az iskolakörzetekben, ahol volt legalább egy cigány gyermek, a roma gyerekek átlagos száma 28,5, szórása 22,1, a legsűrűbben lakott körzetben élő, alsó tagozatos cigány gyermekek száma pedig 93 volt. A *ritka*, *közepes* és *sűrű* körzetek határait az 1–15, 16–40 és a 40-nél több gyereknél vontuk meg.

3. táblázat

Miskolc iskolakörzeteinek eloszlása a cigány népesség várható sűrűsége szerint, illetve az iskolakörzetekből vett minta eloszlása

Körzettípus	Az iskolakörzetben lakó alsó tagozatos cigány tanulók száma	Az iskolakörzetek száma	A mintába bekerült iskola-körzetek száma
Üres	0	5	–
Ritka	1–15	13	3
Közepes	16–40	14	4
Sűrű	41–	10	5
Összesen	–	42	12

Körzetszintű mintavétel a többi megyeszékhelyen és az egyéb városokban

A többi város esetében nem rendelkezünk olyan speciális célvizsgálatokkal, amelyekre a körzetszintű mintavételt alapozhattuk volna. Az iskolastatisztikák adatait sem használhattuk, mivel igen nehezen kivitelezhető feladattá vált e meglehetősen sok (46) város esetében a nyolcvanas évek közepén érvényben levő iskolakörzetek rekonstruálása; másrészt pedig — a nyolcvanas évek vége felé szabaddá vált iskolaválasztás következtében — a korábbi iskolakörzetekre számított adatok egyre kevésbé megbízható becsléseivé váltak az adott iskolakörzetben lakó gyerekek számának és az ott lakó népességnek.¹² A városok kisebb övezetekre bontását és ezek osztályozását tehát másként kellett megoldanunk. Olyan megoldást kellett találnunk, amely lehetőséget

adott arra is, hogy a szóban forgó övezeteket térképek segítségével földrajzilag is körülhatároljuk. Ilyennek bizonyultak az önkormányzati választóközrzetek, hiszen ezek száma kellően magas, méretük pedig kellően kicsi. (A takarékosági szempontoknak tehát megfeleleltek.) Ugyanakkor valamennyi városi önkormányzat számára pontosan ismert e körzetek határa; így a szükséges térképek könnyen előállíthatók voltak.¹³

4. táblázat

**A megyeszékhelyek önkormányzati választókörzeteinek eloszlása
a cigány népesség várható sűrűsége szerint,
illetve az önkormányzati választókörzetektől vett minta eloszlása**

Megyészékhely*	A megyeszékhely önkormányzati választókörzeteinek száma körzettípusonként					A mintába bekerült önkormányzati körzetek száma körzettípusonként			
	üres	ritka	közepes	sűrű	össze- sen	ritka	köze- pes	sűrű	össze- sen
Békéscsaba	1	7	3	4	15	0	1	2	3
Debrecen	0	21	7	3	31	0	1	1	2
Eger	0	9	4	3	16	2	0	1	3
Győr	0	16	5	1	22	4	1	1	6
Kaposvár	0	13	3	1	17	0	0	0	0
Kecskemét	0	4	12	3	19	2	2	2	6
Nyíregyháza	2	10	6	2	20	2	1	1	4
Pécs	0	13	9	3	25	2	2	2	6
Salgótarján	0	8	1	5	14	0	0	3	3
Szeged	0	26	0	1	27	0	0	0	0
Székesfehérvár	0	12	2	6	20	2	0	2	4
Szekszárd	0	8	4	2	14	2	0	0	2
Szolnok	10	2	5	0	17	0	2	0	2
Szombathely	0	13	3	1	17	0	1	0	1
Tatabánya	0	11	3	3	17	2	1	0	3
Veszprém	0	8	3	3	14	1	1	0	2
Zalaegerszeg	0	7	6	3	16	0	1	2	3
Összesen	13	188	76	44	321	19	14	17	50
Megoszlás (%)	4,0	58,6	23,7	13,7	100,0	-	-	-	-

* Kaposvárról a véletlen folytán egyetlen körzet sem került a mintába, Szegeden a helyi önkormányzat ellenállása miatt meghiúsult az adatfelvétel, a miskolci mintavételt pedig a 3. táblázat tartalmazza.

5. táblázat

A felmérésbe bekerült városok önkormányzati választóköreinek eloszlása a cigány népesség várható sűrűsége szerint, illetve az önkormányzati választókörzetekből vett minta eloszlása

Megye	Város	A város önkormányzati választóköreinek száma körzettípusonként					A mintába bekerült önkormányzati választókörezetek száma körzettípusonként				
		üres	ritka	közepes	sűrű	összesen	ritka	közepes	sűrű	összesen	
Baranya	Komló	0	8	3	2	13	0	0	0	0	
Baranya	Szigetvár	0	5	3	0	8	0	1	0	1	
Bács	Kunszentmiklós	3	3	2	1	9	1	0	1	2	
Békés	Szarvas	2	4	2	2	10	1	1	1	3	
Borsod	Encs	0	0	0	1	1	0	0	0	0	
Borsod	Sajószentpéter	0	0	0	1	1	0	0	1	1	
Fejér	Bicske	0	4	3	2	9	0	0	1	1	
Fejér	Gárdony	5	4	0	0	9	1	0	0	1	
Fejér	Sárbogárd	0	8	2	0	10	1	0	0	1	
Győr	Csorna	2	4	2	0	8	1	1	0	2	
Hajdú	Biharkeresztes	0	0	0	1	1	0	0	1	1	
Heves	Heves	0	7	1	2	10	2	0	1	3	
Komárom	Dorog	0	10	0	0	10	3	0	0	3	
Komárom	Kisbér	1	4	2	0	7	1	1	0	2	
Komárom	Nyergesújfalu	0	6	1	0	7	3	0	0	3	
Pest	Szentendre	3	6	1	0	10	2	1	0	3	
Somogy	Tab	0	0	1	0	1	0	0	0	0	
Szabolcs	Kisvárd	0	7	1	2	10	1	1	1	3	
Szabolcs	Mátészalka	0	6	4	1	11	1	1	1	3	
Szabolcs	Tiszavasvári	0	8	0	2	10	1	0	1	2	
Szabolcs	Vásárosnamény	0	8	0	1	9	3	0	0	3	
Szolnok	Kisújszállás	0	0	0	1	1	0	0	1	1	
Szolnok	Kunhegyes	0	0	0	1	1	0	0	1	1	
Szolnok	Martfű	1	0	0	0	1	0	0	0	0	
Tolna	Bonyhád	0	6	1	2	9	1	0	1	2	
Tolna	Paks	0	7	2	1	10	2	1	1	4	
Vas	Szentgotthárd	0	12	1	0	13	0	0	0	0	
Veszprém	Pápa	3	9	2	0	14	2	1	0	3	
Zala	Letenye	0	2	3	0	5	1	1	0	2	
Összesen		20	138	37	23	218	28	10	13	51	
Megoszlás (%)		9,2	63,3	17,0	10,5	100,0	-	-	-	-	

Az önkormányzati választókörizetek osztályozását az érintett városok közigazgatási szakemberei segítségével oldottuk meg. Fölkértük őket, hogy osztályozzák városuk önkormányzati választókörizeit aszerint, hogy azok (megítélésük szerint) cigányok által ritkán, közepesen vagy sűrűn lakottnak számítanak-e. Majd, hogy ezen *ad hoc* kategorizálás önkényességét kiküszöböljük — vagy legalábbis az eltérő mércék alkalmazásának legkirívóbb következményeit enyhítsük —, mind a megyeközpontok, mind az egyéb városok kategóriáján belül külön-külön *megkevertük* a sűrű, a közepes és a ritka körzeteket. A keveréssel *randomizáltuk* a kategorizálás (esetlegesen városonként eltérő) önkényes szempontjait, s így viszonylag egységes elvek alapján definiált választókörizeti mintából választottuk ki — a *ritka*, *közepes* és *sűrű* kategórián belül eltérő kulcsok szerint — a városokon belüli kisebb mintakörzeteket. A városi körzetszintű mintavételről két összefoglaló táblázatot közlünk. A 4. táblázat a megyeszékhelyek esetében mutatja az önkormányzati választókörizetek osztályozását és a mintába bekerült körzetek számát, az 5. táblázat ugyanezeket az adatokat tartalmazza a mintánkba bekerült 29 város esetében.

A mintavétel alapjául szolgáló falvak kiválasztása

A *községi* mintavétel során az iskolastatisztikákra¹⁴ támaszkodtunk. (A mintavétel időpontjában — 1993 nyarán — az 1989/90. tanévi statisztikák álltak rendelkezésünkre.¹⁵) A területi egységek kijelölésének problémája itt éppen a fordítottja volt annak, mint amivel a városok esetében szembesültünk. Amíg ott azért nem tudtuk meghatározni, hogy pontosan hol laknak a cigány tanulók családjai, mert egy városban általában több iskola is volt, a községek esetében az okozott gondot, hogy egy iskolához esetenként több település is tartozhatott. Természetesen vannak olyan nagyközségek, amelyekben az általános iskolák száma egynél több, ezekben azonban a településszintre aggregált adatok alkalmasak voltak arra, hogy azokból a cigány háztartások számára következtessünk. A városokkal ellentétben a település mérete sem okozott megoldhatatlan nehézségeket a háztartások összeírása során.¹⁶

Jelentősebb problémának bizonyult azonban, hogy nincs minden községben általános iskola, illetve hogy vannak olyan községek, melyek iskoláiban csak alsó tagozatos osztályok vannak. Az ország 2904 községéből mindössze 1516 olyan akadt 1990-ben, amelyben volt legalább egy alsó és felső tagozatos tanulókat egyaránt oktató általános iskola; 955 falunak egyáltalán nem volt semmilyen iskolája; 433-ban pedig csak alsó tagozatos osztályok működtek. Azokban az esetekben, amikor több községből jártak a gyerekek egy adott község iskolájába, a cigány tanulólétszám alapján nem lehetett megállapítani, hogy a gyerekek (és a háztartások) melyik községben lakhatnak.

A problémát végül úgy oldottuk meg, hogy összevontunk bizonyos községeket, és a háztartások összeírásakor az összevont településeket egyetlen egységként kezeltük. Az összevonás célja olyan településbokrok létrehozása volt, amelyekben volt legalább egy teljes (alsó és felső tagozatos) általános iskola, és a településbokorhoz tartozó más, teljes iskolával nem rendelkező községekből a szóban forgó központibb helyzetű település — az adott településbokor központjának neveztük az ilyet — iskolájába jártak be a gyerekek. Mivel a célunk az volt, hogy lehetőleg minél kisebb egységeket alakítsunk ki, ezért két olyan település, melyeknek mindegyike rendelkezett teljes iskolával, külön bokorba kellett hogy kerüljön.¹⁷ A 2904 községet 1516 településbokorba soroltuk. A bokrokba soroláskor 82 községet ki kellett hagynunk, ezekből ugyanis a szomszédos város iskoláiba jártak a gyerekek. Valójában tehát csak 2822 községben, az ország falvainak 97,2 százalékában végeztük el a mintavétel további fázisait. A kiválasztási arányok ebből fakadó torzulását a „teljeskörűsítő” súlyok képzésekor ezért később korrigálni kellett.

A településbokrokat a cigány tanulók összevont körzetekre értelmezett általános iskolai létszáma alapján soroltuk rétegekbe. Mint említettük, az adatok az 1989/90. tanévi felmérésből származtak, mivel a mintavétel idején frissebb adatok még nem voltak hozzáférhetők. A mintavételi eljáráshoz kizárólag a normál általános iskolák adatait használtuk, hiszen a kisegítő iskolákba, az általános iskolák kisegítő osztályaiba és a javító-nevelő intézetek általános iskoláiba nem feltétlenül a legközelebbi településeken élő családok gyermekei járnak. A kategóriák határait az általános iskolás cigány tanulók 1989/90. tanévi megoszlása alapján a következőképpen húztuk meg: ritkának neveztük azokat a körzeteket, ahol számuk 1 és 10, közepesnek azokat, ahol 11 és 40 között volt, sűrűnek pedig azokat, ahol számuk meghaladta a 40-et.

A határokat igyekeztünk úgy megvonni, hogy — a mintavételnél figyelmen kívül hagyott üres kategóriát leszámítva — nagyjából azonos számú település-

6. táblázat

A községbokrok eloszlása a cigány népesség várható sűrűsége szerint, illetve a községbokrokból vett minta eloszlása

Körzettípus	A községbokrok		A községek		A mintába bekerült	
	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)	községbokrok száma	községek száma
Üres	316	20,8	452	16,0	–	–
Ritka	372	24,5	663	23,4	8	11
Közepes	451	29,7	901	31,8	45	91
Sűrű	381	25,0	816	28,8	76	178
Összesen	1520	100,0	2832	100,0	129	280

bokrot tartalmazó típusokhoz jussunk. A 7. táblázatban megyék szerinti bontásban mutatjuk be osztályozási eljárásunk, illetve a körzetszintű mintavétel¹⁸ eredményeit.

7. táblázat

A községbokrok, illetve a mintába bekerült községbokrok száma a cigány népesség várható sűrűsége szerint, megyei bontásban

Megye	A községbokrok száma körzettípusonként					A mintába bekerült községbokrok száma körzettípusonként			
	üres	ritka	közepes	sűrű	össze- sen	ritka	köze- pes	sűrű	össze- sen
Baranya	7	17	34	25	83	1	1	9	11
Bács	31	32	23	5	91	0	4	1	5
Békés	21	15	18	5	59	1	1	1	3
Borsod	13	17	45	76	151	0	4	15	19
Csongrád	25	12	4	2	43	0	1	0	1
Fejér	28	25	18	2	73	0	1	0	1
Győr	49	29	8	3	89	0	0	0	0
Hajdú	5	16	25	17	63	2	2	2	6
Heves	16	12	15	33	76	0	0	10	10
Komárom	13	22	10	1	46	1	2	1	4
Nógrád	2	9	23	21	55	1	1	5	7
Pest	35	35	53	22	145	1	9	3	13
Somogy	4	10	31	34	79	0	4	10	14
Szabolcs	9	21	45	76	151	0	5	11	16
Szolnok	14	9	8	26	57	0	2	6	8
Tolna	7	8	25	15	55	0	2	1	3
Vas	20	18	12	5	55	0	1	1	2
Veszprém	15	37	20	6	78	0	3	0	3
Zala	3	25	33	6	67	1	2	0	3
Összesen	317	369	450	380	1516	8	45	76	129
Megoszlás (%)	20,9	24,3	29,7	25,1	100,0	–	–	–	–

A körzetszintű mintavétel összefoglaló adatai

A 8. táblázat összefoglalva tartalmazza a rétegekbe sorolás eredményeit az egyes településtípusokban. Emlékeztetőül: mivel településtípusonként különböző információk alapján, illetve eljárásokkal hoztuk létre rétegeinket, a kü-

lönböző sűrűségi kategóriákhoz tartozó körzetek megoszlása a különböző településtípusok közti összehasonlítás céljára nem alkalmazható.

8. táblázat

A körzetszintű mintavétel során osztályozott mintavételi egységek megoszlása a cigány népesség várható sűrűsége szerint, településtípusonként

Településtípus	Körzettípus ^a				Összesen
	üres	ritka	közepes	sűrű	
Budapest	135	272	60	53	520
Miskolc	5	13	14	10	42
Megyeszékhelyek	13	188	76	44	321
Egyéb városok	20	138	37	23	218
Községbokrok	317	369	450	380	1516

^a Mivel a körzetek típusba sorolásakor településtípusonként eltérő definíciót alkalmaztunk, a táblázat oszlopok szerint nem összeadható.

A fentiek alapján — a cigány lakosság várható számára vonatkozó durva becslésen alapuló rétegekben — településtípusonként véletlen körzetmintákat vettünk az 1. táblázat második oszlopában tervezett kulcsok szerint. Az így kijelölt körzetekben került sor a cigány háztartások — a nevek és a címek — teljes körű összeírására. Természetesen voltak olyan körzetek, ahol az összeírást nem tudtuk elvégezni. Noha bírtuk a roma szervezetek és az Országgyűlés kisebbségi és emberi jogi bizottsági elnökének a támogatását — ombudsman akkor még nem létezett —, néhány településen, illetve városrészben a helyi közigazgatás, vagy az összeírás szempontjából fontosabb intézmények vezetői megtagadták az engedélyt az összeírást végző munkatársainktól. E körzetek helyébe pótkörzetet kellett állítanunk. A községi mintában néhány esetben egy másik ok miatt is pótkörzetet kellett igénybe vennünk. A felhasznált általános iskolai adatok egy része ugyanis nevelőotthonban működő iskoláktól származott. Az iskolasoros adatokból ez közvetlenül nem derült ki, az összeírás során viszont igen. Mivel a nevelőotthonos iskolákban nem a helyben lakó családok gyermekei tanulnak, e létszámadatok nem jelzik híven az adott település cigány háztartásainak várható számát.

A kerekítések, a meghíúsult összeírási kísérletek és a községek esetében a körzetekbe be nem sorolt települések miatt az 1. táblázat második oszlopában szereplő tervezett kiválasztási arányok a mintavétel során módosultak. A módosult kiválasztási arányokról a háztartásszintű mintavételről szóló pontban számolunk be. A 9. táblázatban összefoglaltuk, hogy végül is hány településen és körzetben folytattuk le az 1993–1994. évi reprezentatív cigányvizsgálat kikerdezéseit.

9. táblázat

A körzetszintű mintavétel során kiválasztott mintavételi egységek megoszlása a cigány népesség várható sűrűsége szerint, településtípusonként

Településtípus	A kiválasztott települések száma	Körzettípus ^a			Összesen
		ritka	közepes	sűrű	
Budapest	1	11	12	21	44
Miskolc	1	3	4	5	12
Megyeszékhelyek	15 ^a	19	14	17	50
Városok	29	28	9	12	49
Községek	279	8	45	76	129

^a Szegeden megtagadták a közreműködést, Kaposvárról véletlenül nem került egyetlen körzet sem a mintába.

Háztartásszintű mintavétel

A roma háztartások számbavételét a körzetszintű mintavétel eredményeként kiválasztott körzeteken belül végeztük el. A címek összeírása a helyi közigazgatás (önkormányzat) és a terepen működő szociális, egészségügyi, oktatási intézmények (iskolák, óvodák, családsegítők, védőnők, szociális célú civil szervezetek), a helyi roma szervezetek stb. segítségével történt. Az összeírás során igénybe vett információforrások pontos listáját a 10. táblázat mutatja. A háztartásszintű összeírás eredményét a 11. táblázat alapján követhetjük nyomon. A táblázat az adott mintavételi kategória körzeteiben átlagosan összeírt háztartások számát, szórását és relatív szórását (%) tartalmazza.

Az összeírt címek közül véletlenszerűen választottuk ki az 1. táblázatban szereplő kulcsok szerint a háztartásokat. Adatvédelmi okokból a konkrét címeket csak helyi munkatársaink ismerték, akik tetszőleges módon sorba rendezték az összeírt címeket, mindegyik címhez hozzárendelve egy-egy sorszámot. A háztartásmintát e sorszámokból számítógéppel választottuk ki. A helyszínre a kiválasztott sorszámokból összeállított listát küldtük el. Kérdőbiztosaink az így megadott sorszámokhoz¹⁹ tartozó háztartásokban folytatták le a kérdezést.

A kérdőbiztosok az adott körzet háztartásmintája mellett egy külön listát is kaptak a megghiúsult kikérdezések esetén lekérdezendő címekből. A pótcímeket minden esetben ugyanabból a mintavételi rétegből — sőt lehetőség szerint ugyanabból a körzetből — választottuk ki, mint ahol a kikérdezések megghiúsultak. A pótlás véletlenszerűségét úgy biztosítottuk, hogy a pótcímeket megkevertük, a keverés után mindegyikőjüket egy követési sorszámmal láttuk el, majd a kérdőbiztosok számára előírtuk, hogy megghiúsulás esetén

10. táblázat

A kiválasztott mintakörzetekben történő összeírások során igénybe vett információforrások

Információforrások	
1. Polgármesteri hivatal, önkormányzat, körjegyzőség, jegyző	a) népességnylvántartó b) szociális osztály, gyámügyi osztály, segélyezési listák c) lakásügyi nyilvántartók, lakásigénylések d) ipari, kereskedelmi osztály e) vállalkozói osztály (vállalkozói igazolványok) f) cigányszóvivők
2. Helyi munkaügyi központ	
3. Bölcsőde, óvoda, általános iskola, dolgozók iskolája	
4. Védőnők, gyermekorvosok, körzeti orvosok	
5. Családsegítők, nevelési tanácsadók, GYIVI, SZETA, öregek otthona	
6. Cigányszervezetek (Phralipe, Lungo Drom stb.)	
7. Cigányzenészek országos listája	
8. Az összeírók rendelkezésére bocsátottuk az ország összes általános iskolájának a cigány gyerekek számára vonatkozó iskolaszintű adatait, és megköteltük, hogy az összeírás során nagyjából ennek megfelelő számban találjanak az adott településen, illetve kerületben általános iskolás gyerekeket.	
9. Az összeírók Budapesten számos körzetben házról házra járva végigkérdezték a szomszédokat.	

11. táblázat

Az összeírt háztartások körzetenkénti átlagos száma, szórása és relatív szórása az egyes mintavételi kategóriákban

Településtípus	Körzettípus								
	ritka			közepes			sűrű		
	átlag	szórás	relatív szórás %	átlag	szórás	relatív szórás %	átlag	szórás	relatív szórás %
Budapest	11,9	8,0	67,2	40,1	15,0	37,4	67,8	31,5	46,5
Miskolc	13,3	5,1	38,3	49,7	11,3	22,7	73,0	25,5	34,9
Megyeszékhelyek	10,5	8,1	77,1	29,6	19,7	66,6	86,7	87,2	100,6
Városok	7,6	7,1	93,4	23,5	21,0	89,4	71,6	41,4	57,8
Községek	11,7	12,0	102,6	36,6	18,2	49,7	99,9	48,7	48,7

mindig a következő követési sorszámmal ellátott pótcímet vegyék sorra.²⁰ A megíúsult kikérdezések így nem befolyásolták a rétegenkénti kiválasztási arányokat; mindössze a — településtípusok és cigány háztartások várható száma szerint meghatározott — mintavételi kategóriákon belüli körzetek között módosult a háztartások megoszlása.

A kerekítések miatt a mintavétel mindegyik szakaszában módosultak a tervezett kiválasztási arányok, ezért a végleges kiválasztási arány is módosult az eredeti tervekhez (lásd 1. táblázat) képest. A megvalósult kiválasztási arányokat a 12. táblázat tartalmazza. A kétlépcsős mintavételi eljárás eredményeként összesen 15 468 háztartást írtak össze és 2222 háztartást kerestek föl kérdezőbiztosaink. Az összeírt háztartások rétegenkénti megoszlását a 13. táblázat, a kiválasztott háztartásokét pedig a 14. táblázat tartalmazza.

12. táblázat

Megvalósult mintavételi arányok körzettypusok és mintavételi szakaszok szerint (%)

Körzettypus*	Előzetes mintavétel	Körzetminta	Háztartás- minta	A háztartások összesített bekerülési esélye
Budapest, ritka	–	4,04	100,00	4,04
Budapest, közepes	–	20,00	20,00	4,00
Budapest, sűrű	–	39,62	10,05	3,98
Miskolc, ritka	–	23,08	37,50	8,66
Miskolc, közepes	–	28,57	27,64	7,90
Miskolc, sűrű	–	50,00	15,89	7,95
Megyeszékhelyek, ritka	–	10,11	21,00	2,12
Megyeszékhelyek, közepes	–	18,42	11,1	2,04
Megyeszékhelyek, sűrű	–	38,64	5,02	1,94
Egyéb városok, ritka	19,73	20,29	49,54	1,98
Egyéb városok, közepes	19,73	24,32	40,00	1,92
Egyéb városok, sűrű	19,73	52,17	20,14	2,07
Községek, ritka	–	2,17	100,00	2,17
Községek, közepes	–	10,00	19,85	1,99
Községek, sűrű	–	20,00	9,96	1,99

* A táblázat nem tartalmazza azokat a körzeteket, amelyekben az előzetes becslések szerint nem voltak cigány háztartások.

13. táblázat

A mintavétel során összeírt háztartások száma körzettípusok szerint

Településtípus	Körzettípus			Összesen
	ritka	közepes	sűrű	
Budapest	131	481	1 423	2 035
Miskolc	40	199	365	604
Megyeszékhelyek	200	415	1 474	2 089
Egyéb városok	213	235	859	1 307
Községek	94	1 647	7 692	9 433
Összesen*	–	–	–	15 468

* Mivel a körzetek típusba sorolásakor településtípusonként eltérő definíciót alkalmaztunk, a táblázat oszlopok szerint nem összeadható.

14. táblázat

A mintába bekerült háztartások száma körzettípusok szerint

Településtípus	Körzettípus			Összesen
	ritka	közepes	sűrű	
Budapest	131	96	143	370
Miskolc	15	55	58	128
Megyeszékhelyek	42	46	74	162
Egyéb városok	108	94	173	375
Községek	94	327	766	1187
Összesen*	–	–	–	2222

* Mivel a körzetek típusba sorolásakor településtípusonként eltérő definíciót alkalmaztunk, a táblázat oszlopok szerint nem összeadható.

A cigány népesség lélekszáma Magyarországon

Kétfajta becslést adunk a magyarországi cigány népesség kilencvenes évek eleji lélekszámára.

1. A mintavétel algoritmusát visszafelé alkalmazva, a mintavételi arányok reciprokának és a település- és rétegspecifikus átlagos (mintabeli) lak-sűrűség mutatóinak felhasználásával településtípusonként és országosan becslést adunk a cigány népesség lélekszámára és a becslés varianciájára (közvetlen népességbecslés).
2. A Művelődési és Közoktatási Minisztérium iskolastatisztikai adataira támaszkodva (a falvak esetében bokorszintre aggregálva), a cigányvizsgálat település- és rétegspecifikus népesség/általános iskolás hányadosok értékeit felhasználva, közvetve is megbecsüljük a magyarországi

roma népesség lélekszámát és becsléseink varianciáját (*közvetett népességbecslés*).

A két, egymástól független eljárás eredményeképpen kapott népességbecslést összevetjük egymással. Eredményeink természetesen annál megbízhatóbbak, minél inkább összhangban vannak egymással. A becslések során a mintavétel-lel elkerülhetetlenül együtt járó torzító hatások kiküszöbölésére számos egyéb korrekciót is alkalmaztunk. Mivel ezeknek a torzító tényezőknek a számbavétele, empirikus nagyságuk mérése, illetve a kiküszöbölésüket szolgáló eljárások ismertetése jelen tanulmány terjedelmi korlátaiba ütközne, a szóban forgó részletek ismertetésétől e helyütt eltekintünk.²¹

A mintavétel algoritmusán alapuló közvetlen népességbecslés

A közvetlen népességbecslés során a cigányfelvétel mintájában szereplő emberek számából becsüljük meg (településtípusonként) a cigány népesség lélekszámát úgy, hogy a rétegenkénti mintavételi arányok reciprokával „teljeskörűsítjük” adatainkat. Mielőtt azonban becsléseink eredményeit közölnénk, említést kell tennünk egy mind ez ideig elhanyagolt problémáról. Felvételünk során a környezet által cigánynak tekintett háztartásokat mértük fel, azokat a háztartásokat, amelyekben a nem cigány környezet megítélése szerint cigány emberek élnek. Amikor azonban a cigány népesség lélekszámát szeretnénk megbecsülni, akkor az ily módon számba vett háztartások tagjai közül *csak a cigány háztartásokat szabad figyelembe vennünk*. Hogy ezt a különbséget megtehessük, ismernünk kell a mintába került háztartások *belső*

15. táblázat

A cigány népesség közvetlen becslése a cigányfelvétel alapján (a nem roma háztartások nélkül)

Településtípus	Számbavételi hiba nélkül		Közepes számbavételi hiba esetén*		Jelentős számbavételi hiba esetén*	
	népesség-becslés	standard hiba	népesség-becslés	standard hiba	népesség-becslés	standard hiba
Budapest	37 783	5 667	42 020	6 303	46 257	6 938
Miskolc	7 796	2 468	9 266	2 933	10 736	3 399
Megyeszékhely	35 132	9 857	40 184	11 274	45 236	12 692
Egyéb város	88 754	17 670	92 118	18 339	95 483	19 009
Község	255 000	33 210	265 118	34 528	275 237	35 846
Országosan	424 465	39 376	448 706	41 279	472 949	43 209

* A számbavételi hibák nagyságáról lásd Kertesi-Kézdi (1998), 2. 2. fejezet.

etnikai összetételét. Kérdőívünkben ezt a célt szolgálta a „Kérdezőbiztos megfigyelései” című blokkban szereplő kérdés, mely azt firtatta, hogy a kérdezés során kiderült-e a háztartás valamelyik tagjáról, hogy nem roma származású; s ha igen, akkor melyik háztartástagról derült ki. A mintánkba bekerült 2222 háztartásban élő, összesen 9906 személy közül 466 főről derült ki a kérdezés kontextusában az, hogy nem roma származású.²² Ezeket az embereket természetesen nem szabad figyelembe vennünk a roma népesség lélekszámának becslésekor. A rétegenkénti átlagos háztartáslétszám kiszámításakor tehát *kizárólag a roma háztartástagokat* vettük figyelembe.

Becsléseink eredményeit a 15. táblázat tartalmazza. Három becslést adunk meg: a számbavételi hiba nélküli eset azt jelenti, hogy a mintába került körzetekben a háztartásszintű összeírást tökéletesnek tekintjük, a közepes, illetve jelentős számbavételi hiba pedig azt jelenti, hogy községekben 5, illetve 10 százalékra becsüljük az összeírásból kimaradt és az összeírásba bekerült háztartások arányát.²³ A 15. táblázat alapján megállapíthatjuk: a közvetlen becslés bizonytalansága nem elhanyagolható; az egyes településtípusok relatív standard hibái 13–32 százalék között mozognak. A nagyobb almintákra vonatkozó becslések természetesen pontosabbak, mint a kisebb almintákra vonatkozóak; az országos becslések standard hibái a pontbecslések 9,2–9,3 százalékát teszik ki. Az ország egészére vonatkozó közvetlen népességbecslés 90 százalékos konfidenciaintervalluma így — a háztartások összeírásának különböző mértékű hibáit feltételezve — a 357 ezer és az 547 ezer fő között van.

Iskolastatisztikákon alapuló közvetett népességbecslés

Az iskolastatisztikákon nyugvó közvetett népességbecslési eljárás során először a cigányvizsgálat mintája alapján meghatározzuk az egy általános iskolásra jutó emberek átlagos számát, majd ezt az arányt az országban élő általános iskolás cigány tanulók teljes számára (a Művelődési Minisztérium teljes körű adatára) vetítve, megbecsüljük a magyarországi cigány népesség lélekszámát. A becslések eredményeit a 16. táblázat tartalmazza.

A közvetett becslés révén a közvetlen becsléshez hasonló pontosságú eredményekhez jutottunk. Az egyes településtípusokban a standard hibák a pontbecslések 14–40 százaléka között mozognak; az országos becslés relatív standard hibája 10 százalékos. Az ország egészére vonatkozó közvetlen népességbecslés 90 százalékos konfidenciaintervalluma így — a háztartások összeírásának különböző mértékű hibáit feltételezve — 364 ezer és 568 ezer fő között van.

16. táblázat

**Az általános iskolások teljes népességén belüli arányán (cigányfelvétel)
és az iskolastatisztikák teljes körű adatain nyugvó közvetett
népességbecslés (a nem roma háztartások nélkül)**

Településtípus	Számbavételi hiba nélkül		Közepes számbavételi hiba esetén ^a		Jelentős számbavételi hiba esetén ^a	
	népesség- becslés	standard hiba	népesség- becslés	standard hiba	népesség- becslés	standard hiba
Budapest	34 046	6 432	37 864	7 187	41 682	7 941
Miskolc	6 536	2 688	7 768	3 233	9 001	3 778
Megyeszékhely	33 953	10 869	38 826	12 498	43 718	14 127
Egyéb város	102 716	20 267	106 541	21 064	110 503	21 861
Község	260 481	36 283	270 390	37 773	281 153	39 262
Országosan	437 732	43 335	461 389	45 577	486 057	47 842

^a A számbavételi hibák nagyságáról lásd Kertesi-Kézdi (1998), 2. 2. fejezet.

A népességbecslések eredményeinek összehasonlítása

A cigányvizsgálat adatait felhasználó közvetlen és közvetett népességbecslések eredményeit a 17. táblázat alapján hasonlíthatjuk össze. A táblázat tanúsága szerint a kétfajta eljárással készült becslések — azonos mértékű feltételezett összeírási hiba esetén — *statisztikailag nem különböztethetők meg egymástól*. Ez a tény azt jelzi, hogy az 1993. évi cigányvizsgálat által felmért sokaság valóban ugyanazt a népeiséget reprezentálja, mint a Művelődési Minisztérium teljes körű iskolaadatai. A próbák értékeit a 17. táblázatban közöljük.

A táblázatban közölt p-értékek az elsőfajú hiba elkövetésének valószínűségét mérik (H_0 : közvetlen becslés = közvetett becslés), vagyis azt mutatják meg, hogy mekkora eséllyel tévednénk, ha azt állítanánk: a kétféle módszerrel nem ugyanazt az ismeretlen adatot becsüljük. A közepes számbavételi hibát feltételező országos becsléseket tekintve tehát 85 százalékos valószínűséggel tévednénk, ha azt mondanánk, hogy a közvetlen és közvetett módszer alkalmazásával nem ugyanazt a cigány népeiséget becsültük meg. A tapasztalt 62–94 százalékos tévedési valószínűségek egyértelműen azt jelzik: *becsléseink kiállták a próbákat*.

A 18. táblázatban közölt népességbecslések tehát minden valószínűség szerint jó közelítései a cigányság valódi lélekszámának. A táblázat alapján elmondhatjuk, hogy a nem cigány környezet által cigánynak minősített népeiség lélekszáma Magyarországon az 1990-es évek elején szinte bizonyosan 400 és 500 ezer fő között van. Mivel a közepes mértékű számbavételi hiba előfor-

17. táblázat

**A közvetlen és közvetett népességbecsléseket összehasonlító
kétmintás t-próbák eredményei**

Településtípus	Számbavételi hiba nélkül		Közepes számbavételi hiba esetén ^a		Jelentős számbavételi hiba esetén ^a	
	ltl	p	ltl	p	ltl	p
Budapest	0,44	0,6600	0,43	0,6672	0,43	0,6672
Miskolc	0,35	0,7264	0,34	0,7338	0,34	0,7338
Megyeszékhely	0,08	0,9282	0,08	0,9362	0,08	0,9362
Egyéb város	0,52	0,6170	0,52	0,6170	0,52	0,6170
Község	0,12	0,9044	0,11	0,9044	0,11	0,9044
Országosan	0,23	0,8494	0,21	0,8494	0,20	0,8494

^a A számbavételi hibák nagyságáról lásd Kertesi-Kézdi (1998), 2.2. fejezet.

18. táblázat

**Az 1993. évi cigányfelmérés felhasználásával elvégzett közvetlen^a
és közvetett^b cigány népességbecslések összehasonlítása
(a nem roma háztartástagok nélküli adatok)**

Településtípus	Számbavételi hiba nélkül		Közepes számbavételi hiba esetén ^c		Jelentős számbavételi hiba esetén ^c	
	közvetlen	közvetett	közvetlen	közvetett	közvetlen	közvetett
Budapest	37 783	34 046	42 020	37 864	46 257	41 682
Miskolc	7 796	6 536	9 266	7 768	10 736	9 001
Megyeszékhely	35 132	33 953	40 184	38 826	45 236	43 718
Egyéb város	88 754	102 716	92 118	106 541	95 483	110 503
Község	255 000	260 481	265 118	270 390	275 237	281 153
Országosan	424 465	437 732	448 706	461 389	472 949	486 057

^a A cigányfelmérés mintavételi algoritmusán nyugvó népességbecslés: lásd 15. táblázat.

^b Az általános iskolások teljes népességén belüli arányán (cigányfelmérés) és az iskolastatisztikák teljes körű adatain nyugvó népességbecslés: lásd 16. táblázat.

^c A számbavételi hibák nagyságáról lásd Kertesi-Kézdi (1998), 2. 2. fejezet.

dulását tartjuk a legvalószínűbbnek,²⁴ a cigány népesség lélekszámára adott becslések közül a legrealisabbnak a közvetlen és közvetett becslés középértékeként adódó 455 ezer fős becslést tekintjük $[(448\,706 + 461\,389) / 2 = 455\,047 \approx 455\,000 \text{ fő}]$.

Ha becslésünket kiterjesztjük a cigány háztartásokban élő teljes népességre — vagyis, ha számításba vesszük a környezet által cigány háztartásoknak tekintett háztartásokban élő *nem cigány háztartástagokat is* —, akkor 19 ezer fővel több embert, összesen 474 ezer főt számlálhatunk össze. A számításnál ugyanazt az eljárást alkalmaztuk, mint korábban, a rétegenkénti átlagos háztartáslétszám kiszámításakor, azonban a *nem roma háztartástagokat is figyelembe vettük*. A roma háztartásokban élő nem roma népességre adódó 19 ezer fős adatot úgy kaptuk meg, hogy ez esetben is a közepes mértékű számbavételi hibát tekintettük a legvalószínűbb becslésnek, és a közvetlen, illetve a közvetett becslés átlagával $[(21\ 656 + 15\ 805) / 2 = 18\ 730 \approx 19\ 000]$ számoltunk. A roma háztartásokban élő nem roma háztartástagok becsült számát országosan a 19. táblázat foglalja össze, népességbecslésünk összesített eredményét pedig a 20. táblázat tartalmazza.

19. táblázat

A roma háztartásokban élő nem roma háztartástagok országosan becsült száma

Számbavételi hiba ^a	Közvetlen becslés	Közvetett becslés
Nincs	20 489	14 955
Közepes	21 656	15 805
Jelentős	22 823	16 657

^a A számbavételi hibák nagyságáról lásd Kertesi–Kézdi (1998), 2. 2. fejezet.

20. táblázat

A népességbecslések legvalószínűbb eredményei (ezer főre kerekítve)

Számbavételi hiba ^a	Csak roma háztartástagok számbavételével	Nem roma háztartástagokkal együtt
Nincs	424–438 ezer	444–453 ezer
Közepes	449–461 ezer	465–483 ezer
Jelentős	473–486 ezer	490–509 ezer

^a A számbavételi hibák nagyságáról lásd Kertesi–Kézdi (1998), 2. 2. fejezet.

Jegyzetek

- 1 E koncepciót Havas Gábor és Kemény István (1992) dolgozta ki. A koncepció ismertetésekor alapvetően az ő írásukra támaszkodunk. A mintavételi eljárás részleteinek a kidolgozása és maga a mintavétel jelen tanulmány szerzőinek a munkája volt.
- 2 „Ez a meghatározás bizonyosan nem zárja ki azokat, akik öntudatosan vállalják cigányságukat, de azokat sem, akik erőteljesen megindultak az asszimiláció útján, mert tapasztalataink szerint a nem cigány környezet a sikeresen asszimilálódókról is még nagyon sokáig számon tartja cigány származásukat. Az így meghatározott cigány népességből legfeljebb a nyomtalanul asszimilálódottak maradnak ki, de (kutatási céljainkkal összhangban) őket nem is lenne helyes a kutatás alanyainak tekinteni.” (Havas–Kemény [1992].)
- 3 Az a csoport, amelyet a helyi közösség nem tekint cigánynak.
- 4 A fentebb vázolt mérési eljárást természetesen csak valamilyen *teljesen egyoldalú mérés technikai értelemben tekintjük ideálisnak*. Ha egyébként nem szólnának ellene jogi vagy költségjellegű megfontolások, etikai indokok alapján akkor is elvetendőnek tartanánk.
- 5 Bizonyos torzítást jelenthet az, ha egy kérdezett személy ismeretségi köréhez tartozó cigány (általában cigánynak tekintett) család nem az adott mintavételi körzet határain belül él, s emiatt kimarad a mintavételi keretből. Ez a körülmény azonban csak akkor torzíthat el statisztikailag az „ideális” mérési eljárásunkat, ha költségjellegű megfontolások miatt nem lehetne elegendő számú — véletlenszerűen kiválasztott, területileg, illetve településtípus és -méret szerint megfelelően rétegzett — mintavételi körzetről gondoskodni. Kellően nagyszámú, véletlenszerűen kiválasztott mintavételi körzet esetében azonban ezt a torzítást ellensúlyozzák azok a vélekedések, amelyek az előbbieket figyelembe kívül hagyott (vagy azokhoz statisztikailag hasonló) cigány családok közvetlen környezetében élő megkérdezettektől származnak. Az ideális mérési eljárás abban az értelemben is ideális, hogy költségjellegű megfontolások nem korlátozzák.
- 6 Itt természetesen felmerülhetne az a probléma is, hogy egy — többek által ismert — család egymásnak ellentmondó minősítést kap. Ennek a lehetséges eseménynek a megítélése az elvileg tökéletes mérési eljárás szempontjából legalább kétféleképpen lehetséges. 1. Ha a teljes eseményteret — vagyis az ismertségek teljes halmazát és a minősítések eloszlását — ismerjük, akkor az eloszlásfüggvény ismeretében megszabhatnánk értelmesnek tűnő empirikus határértékeket (pl. a családot ismerő személyek legalább x százaléka tekintette cigánynak az adott családot). 2. De érvelhetünk más módon is: ha ugyanis legalább egy esetben minősítettek egy családot cigánynak, akkor biztosan van legalább egy olyan személy, aki ilyen jellegű vélekedése folytán másként fog viselkedni a szóban forgó családdal, mint ha nem tartaná őket annak. Ez a körülmény pedig önmagában elegendő ahhoz, hogy a vizsgált probléma szempontjából cigánynak tekintsük őket. (A mintavételi körzetek kis mérete, illetve a kis közösségekre jellemző kommunikáció gyakorisága miatt nem tartjuk valószínűnek, hogy jelentősebb arányt képviselnének az ilyen, problémánk szempontjából esetleg kétesnek számító vélekedések.)
- 7 Lásd a 10. táblázatot.
- 8 Egyértelműen erről tanúskodtak az 1971. évi reprezentatív cigányfelvétel tapasztalatai (lásd: Kemény [1976]), az 1984 és 1987 közötti CIKOBÍ-felvételek adatai (lásd: Kocsis–Kovács [1991]),

- végül világosan ezt mutatják az iskolastatisztikák alapján készült térképek is (lásd: Kertesi-Kézdi [1998], 6. 2. fejezet).
- 9 A mintavételt, a címek összeírását és a kérdezést — Budapest és Miskolc kivételével — a Szonda-Ipsos Közvélemény-kutató Intézet végezte. Az összeírást és a kérdezést Budapesten Lengyel Gabriella, Miskolcon pedig Tóth Pál irányította.
 - 10 Az adatfelvétel során a kutatók a szóban forgó két nagyváros valamennyi általános iskoláját — normál és fogyatékos intézményét — fölterképezték (Budapest 370, Miskolcon pedig 48 iskolát). Miskolc esetében valamennyi felkeresett iskola vállalta az együttműködést, Budapest esetében pedig mindössze 12 iskola tagadta meg azt. Az érintett körzetek esetében az adatokat becslések segítségével egészítették ki az adatfelvétel készítői. E becslések alapjául egy 1987-ből származó, hasonló tartalmú adatfelvétel szolgált. Lásd: Ladányi (1989). Az adatfelvétel során Budapesten 3763 gyermek, Miskolcon pedig 1056 gyermek lakóhelyét írták össze.
 - 11 A budapesti városrendezési körzetek száma — az 1990. évi népszámlálási bontás szerint — 520 volt. Ez nagyjából azt jelentette, hogy a főváros kerületeit átlagosan 23-24 kisebb körzetre tudtuk bontani, ami már ésszerű keretet biztosított a teljes körű, háztartásszintű összeírás számára. Miskolc esetében az alsó tagozatos általános iskolás cigány gyermekek lakóhelyi adatai csak — a nyolcvanas évekbeli — iskolakörzetek szintjén álltak rendelkezésünkre. E körzetek száma 42 volt.
 - 12 Miskolc esetében abban a szerencsés helyzetben voltunk, hogy az említett célvizsgálat adataiból ismertük az alsó tagozatos cigány gyermekek lakcímét és a korábbi iskolakörzetek pontos határait is. A körzetszintű adatok az iskolakörzetekben lakó, nem pedig az adott iskolakörzet iskolájába járó gyerekek számát tartalmazták.
 - 13 Természetesen fölmerült annak lehetősége is, hogy kisebb mintavételi egységek gyanánt népszámlálási számlálókörzeteket használjunk. Az ehhez szükséges térképek azonban egyedül a KSH-ban állnak rendelkezésre, ahonnan nem sikerült ésszerű költségekért és ésszerű határidőn belül fénymásolatokat beszerezni. Ezzel szemben valamennyi érintett város önkormányzatától sikerült beszerezni a választókörzetek határait is tartalmazó helyi térképeket.
 - 14 Az ország valamennyi általános iskolájában minden évben statisztikai adatlapot töltenek ki a Művelődési Minisztérium számára *Jelentés az általános iskolák ... tanévi helyzetéről* címmel. A kérdőívben az 1992/93. tanévvel bezárólag külön kérdéseket tettek fel a cigány tanulók számára vonatkozóan is. A minisztériumi felvételekben szereplő cigány tanuló definíciója konzisztens a cigány háztartás általunk használt definíciójával. A minisztériumi adatfelvételben az adatlapot kitöltő tanárok sorolták be tanulóikat cigány, illetve nem cigány kategóriákba.
 - 15 Az 1989/90. tanévi általános iskolai adatfelvétel anyagát Kravjánszki Róberttől kaptuk meg.
 - 16 A több általános iskolával rendelkező nagyközségeket nem lehetett a városokhoz hasonlóan önkormányzati választókörzetekre osztani, hiszen azok egyetlen választókörzetként működnek.
 - 17 Az összevonások az akkor még meglévő regionális oktatási központok segítségével és esetenként közvetlenül az iskolával nem rendelkező önkormányzatok megkeresésével történtek.
 - 18 A sűrűségi kategóriák szerinti mintavételi arányokat ez esetben is az 1. táblázatban szereplő kulcsok alapján választottuk ki.
 - 19 Az összeírást, illetve a kikérdezést felügyelő instruktorok ellenőrizték azt, hogy az összeírók, illetve a kérdezőbiztosok ne változtathassanak a címek és sorszámok párosításán.

- 20 Az instruktoroknak természetesen ez utóbbi szabály betartását is ellenőrizniük kellett.
- 21 Az érdeklődő olvasó eljárásunk részleteiről is tájékozódhat jelen sorok íróinak könyvéből (Kertesi–Kézdi [1998]). Az említett könyv 2. fejezete teljes részletességgel beszámol számításaink itt nem közölt részleteiről.
- 22 A 466 nem cigány háztartástag döntő többsége (425 személy) felnőtt (15 éves vagy annál idősebb, nem tanuló), és családi állását tekintve zömében — vegyes házasságban élő — házastárs vagy élettárs (306 fő). Mindez azt jelenti, hogy a nem cigány háztartástagok zömében vegyes házasságok vagy élettársi kapcsolatok révén kerülnek be a cigány háztartásokba. A reprezentatív mintát alapul véve a házasságok, illetve élettársi kapcsolatok 14,7 százaléka vegyes (cigány–nem cigány) párkapcsolaton alapul.
- 23 Az összeírási hibaszázalékok problémájáról lásd Kertesi–Kézdi (1998) 2. 2. fejezetét.
- 24 Lásd Kertesi–Kézdi (1998) 2. 2. fejezet 23. táblázatát.

Felhasznált irodalom

- HAVAS Gábor–KEMÉNY István: *Cigányvizsgálat — mintavételi koncepció*. Budapest, 1992, kézirat.
- KEMÉNY István szerk.: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976.
- KERTESI Gábor–KÉZDI Gábor: *A cigány népesség Magyarországon. (Dokumentáció és adattár.)* Socio-typo, Budapest, 1998.
- KOCSIS Károly–KOVÁCS Zoltán: A magyarországi cigány népesség társadalomföldrajza. In *Cigánylét* (szerk.: Utasi Ágnes és Mészáros Ágnes), MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991.
- LADÁNYI János: A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. *Válóság*, 1989/8.

JANKY BÉLA

Lakóhely-változtatások a cigányok körében

Az alábbi írás a cigányság vándorlási jellegzetességeivel foglalkozik. Az elemzés alapjául a *Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor* által vezetett 1993–1994. évi cigányvizsgálat szolgált (a továbbiakban Cigányvizsgálatként hivatkozom erre a kutatásra). Az általam végzett adatfeldolgozási munka írányítója Kemény István volt.

Négy fő kérdéskörben keresek válaszokat a tanulmányomban.

1. Nagyobb-e a cigány népesség körében a vándorlási gyakoriság, mint a nem cigányok között? Mások-e a vándorlás nemi és korosztályi sajátosságai a romák, illetve a többiek körében? Eltérő-e a két csoportban a megye-, illetve régióhatárokat átszelő vándorlások aránya? Találhatók-e különbségek a cigányok és a nem cigányok jellemző vándorlási irányai között? Változtak-e a fenti jellegzetességek az utóbbi két évtizedben a két csoportban?
2. Milyen regionális sajátosságai vannak a cigányok vándorlásának? Milyen fő vándorlási irányok különíthetők el? Melyek a befogadó és melyek a kibocsátó régiók?
3. Vannak-e különbségek egyes cigány csoportok között a költözködési szokásokban? Vannak-e a többiekhez képest jellegzetesen ritkán vagy gyakran vándorló rétegek? Különbözik-e egyes csoportokban a megye-, illetve régióhatáron kívülre költözések aránya? Vannak-e eltérések a különböző cigány csoportok főbb vándorlási célpontjai között?
4. Milyen a cigányság lakásainak elhelyezkedése a településeken belül? Hol találhatók nagyobb arányban telepek az országban? Mely cigány csoportok tagjai közül laknak nagyobb arányban telepeken? Találhatók-e nyomai a lakásváltoztatások történetében nagyobb telepfelszámolási hullámoknak?

Az alábbiakban több összehasonlítást találhatnak majd, amely össznépeségi adatokat vet össze a cigányság körében mért mutatókkal. Ezek az összevetések nagyon kétségesek. Erre a legszélsőségesebb esetekben utalok. Ám az egyszerű adatoknál sem szabad elfeledkezni róla, hogy még a látszólag azonos definíció is eltérő empirikus tartalmat takarhat. Eltérő módszerekkel vették fel ugyanis az adatokat a Cigányvizsgálatban, illetve az országos felmérések-

ben. A speciális és határesetek kezelése kis valószínűséggel volt azonos a különböző adatfelvételekben.

Az összehasonlító táblázatok elemzésekor még egy további szempontot érdemes figyelembe venni. Az össznépszerűségi adatok a cigányokat is tartalmazzák. Tehát nem a cigányokat vetjük össze a nem cigányokkal. Némely táblában pedig az érdemel figyelmet, hogy nem azonos évre vagy nem pont azonos korcsoportra vonatkozik a két összevetendő adat. Ezeket a problémákat mindig jelzem. A KSH-adatokkal való összehasonlíthatóságot nehezíti még, hogy a Cigányvizsgálat mintáján retrospektív elemzéseket is végeztünk.

A téma megköveteli a retrospektív vizsgálódást. Egyrészt központi jelentőségű lehet egy-egy adat időbeni változása. Másrészt bizonyos jellemzőkről egy év adatai alapján nem lehet semmilyen következtetést levonni. Nagyon alacsony például az egy-egy évben vándorlók száma. A jelenlegi mintából következtetni egy korábbi populáció tulajdonságaira problémás művelet. A vizsgálandó év óta az alapsokaság részévé vált embereket ki lehet szűrni a mintából. Azonban az azóta elhalálozottakat nem lehet már feltámasztani. Ha a halálozási ráta független lenne a vándorlási jellemzőktől, nem merülne fel a torzítás lehetősége. Azonban mindkét tulajdonság erősen függ az életkortól. Emellett egyéb összefüggéseket sem zárhatunk ki. Ezért a következő elveket próbáltam érvényesíteni a retrospektív vizsgálatokban. Egyrészt lehetőleg a közelmúltra (az utóbbi 5-6 évre) vonatkozóan végeztem elemzéseket. Másrészt, ahol fontosnak tartottam a korábbi adatok vizsgálatát, ott szűkítettem a vizsgált korosztályt.

A kort — némileg egyszerűsített módon — korévekben mérem. Tehát a születés évét kivonom 1993-ból, és azt jelölöm korként. Ez mérési elveiben megegyezik mind a demográfiai évkönyvek, mind a mikrocenzus számítási eljárásával, amely a betöltött életkoron alapul. A mikrocenzustól annyi eltérés található, hogy ott nem az év vége vagy eleje a fordulónap, hanem április 1.

Összevetés a teljes népességgel

A vándorlások gyakorisága

Vándorlásnak a statisztikai felmérésekben a településhatárt átlépő költözést nevezik. Ezen belül a KSH adatközlő publikációi elkülönítenek állandó és ideiglenes vándorlást. Állandó vándorlás az, ahol megváltozik az állandó lakcím. Ideiglenes vándorlás az, ahol megváltozik az ideiglenes lakcím. A Cigányvizsgálat kérdőívében regisztráltak bizonyos településen belüli lakásváltoztatásokat is, amelyek számbavételétől eltekintettem. Ezzel a Cigányvizsgálat változói még nem váltak teljesen összevethetővé a KSH adataival. Az előbbi

felmérésből ugyanis hiányzik az állandó és az ideiglenes lakhelyváltoztatás szétválasztása.

Kiindulásként azzal a feltevéssel éltem, hogy a Cigányvizsgálat költözési adatai az állandó vándorlásokat tartalmazzák, ugyanis a kérdőív kitöltési utasítása szerint nem kell számba venni az ideiglenes (például: munkavállalással kapcsolatos) lakóhelyváltást. Ennek ellenére nem tudhatom, hogy milyen arányban történtek olyan lakhelyváltások, amelyeket a KSH ideiglenes vándorlásként regisztrál, ám a Cigányvizsgálat kérdőívében mégis rögzítették mint költözést. Az ideiglenes vándorlás ugyanis lehet tartalmában állandó elköltözés is, ha ideiglenes lakcímváltozásként van bejelentve. A demográfiai évkönyvek adataiból az derül ki, hogy a munkavállalás és az iskola miatti elköltözések az ismert célú ideiglenes vándorlások többségét alkotják, de nem kizárólagosak. Ráadásul általában 35–40%-ra rúg az ismeretlen célú vándorlások száma.

Előzetes főhipotézisünk az, hogy a romák körében magasabb az átlagos vándorlási ráta, mint a lakosság többi részében. Ez alapvetően háromféle mechanizmus által képzelhető el (ezek képezik segédhipotéziseinket). Egyrészt lehetséges, hogy a roma népesség egy része (akár viszonylag kis része) „félíg letelepedett” életmódot él, ami azt jelenti, hogy mindig van állandó lakhelye, ám néhány éven belül nagy eséllyel más településre költözik. Ez növelheti a cigányságra vonatkozó átlagot még akkor is, ha a „teljesen letelepedettek” vándorlási hajlandósága nem különbözik az össznépességétől. Másrészt lehetséges, hogy a cigányság nagy többsége szubjektíve kisebb költséget rendel egy-egy településen átívelő költözésnek, ami kismértékben emeli körükben az egyének vándorlási valószínűségét. Az első két mechanizmus alapja a korábbi vándorló életmód. Ennek felszámolódásáról — megfelelő adatok hiányában — leginkább feltételezések keringenek társadalmunkban. Azt azonban viszonylag nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a tömeges letelepedés nem az utóbbi évtizedek terméke. Az 1893. évi cigányösszeíráskor azt találták, hogy a Budapesten kívül, a történelmi Magyarország területén élő 275 ezer cigány kilenc tizede teljesen letelepedett életmódot folytatott. Az alacsonyabb szubjektív költségek hipotézise tehát sokgenerációs áthagyományozódást feltételez. Ez kétségtelenül csökkenti intuitív erejét.

A harmadik mechanizmus a házasodáshoz kötődik. Azt gondoljuk, hogy a házasság miatti településváltásnak nagyobb az esélye falvakban (mivel létszámokból nagyobb az esélye annak, hogy valaki más településen találja meg élete párját). A cigányok — különösen a fiatal cigányok — a nem cigányoknál jóval nagyobb arányban laknak falvakban.

A hipotézisek egy részét már az országos és cigány vándorlási adatok összevetése előtt nagy biztonsággal ki tudjuk zárni. A „félíg letelepedett cigány csoportok” hipotézisét pl. közvetlenül ellenőrizni tudjuk az eddigi lakóhelyek számának megoszlása alapján. Ha azt találjuk, hogy érezhetően nagy azok

száma, akiknek a modusnál jóval nagyobb számú lakóhelyük volt eddig, igaz a hipotézis. Az adatok azt mutatják, hogy nincs ilyen csoport. Ezt a hipotézist tehát eleve elvethetjük.

Komoly oksági elemzést igényelne annak kiderítése, hogy egy település lélekszáma (pontosabban a házasodási korban lévők száma) önmagában hogyan befolyásolja a lakóhely-változtatást. A vándorlás szubjektív költségeinek elkülönítése is csak egy átfogó modell alapján lenne lehetséges. Erre jelen dolgozatban még nem vállalkoztunk.

Egy olyan, a költözés esélyére jelentős befolyást gyakorló változóról nem beszéltünk még, amelynek eloszlása lényegesen eltérő a cigányság és a népesség többi részének körében. Ez pedig az életkor. Fiatalabb korban magasabb a vándorlási ráta. A cigány népesség jóval fiatalabb, mint a nem cigány. Tehát ez biztosan növeli a cigány népesség egy adott évi vándorlási rátáját. A kor hatását azonban — egyetlenként — megkíséreljük kontrollálni elemzéseink során.

A fentiekből remélhetően világossá vált, hogy empirikus vizsgálatunkban — a kor kivételével — csupán az analitikusan nem alátámasztott elemektől sem mentes főhipotézis tesztelésére vállalkozunk. Nem derítünk fényt arra, hogy a segédhipotézisek mechanizmusai közül melyek és milyen mértékben járultak hozzá az eredményhez. Az alábbiakból kiderül, hogy a főhipotézis megkövetelte egyszerű összehasonlítás is milyen bonyodalmakkal jár.

1. táblázat

Ezer főre jutó vándorlások száma a cigányok és a nem cigányok között az adott évi 15 éves és idősebb népesség körében

Év	Össznépesség			Cigányság
	állandó vándorlás	ideiglenes vándorlás	összes vándorlás	vándorlás
1992	19,5	20,6	40,1	21,7
1990	20,2	27,8	48,0	32,6
1988–1992 átlaga	19,3	27,6	46,9	25,0

Az adatok alapján — a rendkívül korlátozott összehasonlíthatóság ellenére — levonhatjuk azt a következtetést, hogy a cigányok körében a vándorlási gyakoriság nem magasabb lényegesen, mint a nem cigány népességben. Ha csupán az össznépesség állandó vándorlási rátájával vetjük össze a Cigányvizsgálat eredményeit, szignifikáns különbségeket észlelünk. Ám a minta alapján kicsi a valószínűsége, hogy az eltérés az országos átlagtól nagymértékű (mondjuk kétszeres) lenne.

Amennyiben elfogadjuk, hogy az ideiglenes vándorlás nem csupán munkahelyhez vagy iskolához kötődő egyéni elköltözés lehet, akkor a cigányság és az össznépesség vándorlási hajlandóságában még kevésbé tudunk kimutatni kü-

lönbségeket. A KSH adatai közölnek megoszlásokat a vándorlás céljára vonatkozóan. Ezekben az adatokban azonban 35–40% körül van az „egyéb, ismeretlen cél” kategóriájának részesedése. Pontos támpontot ezek a táblák nem tudnak nyújtani. Ám ha csupán annyit teszünk, hogy az ismert célú ideiglenes vándorlások közül kiválasztjuk azokat, amelyek nem tanulással vagy munkával függenek csak össze, már akkor is megerősíthetjük azt a következtetést, hogy a cigányok vándorlási gyakorisága nem nagyobb az átlagnépességénél.

Nem szabad azonban elfeledkezni arról a tényről sem, hogy az össznépességben a cigányok adatai is szerepelnek, ami csökkenti a mért eltérést a valóságoshoz képest. Az összes torzító tényező közül ez az egyetlen, amelyet megközelítőleg becsülni is tudnánk, ha az összehasonlíthatóságot nehezítő egyéb torzító hatások nem lépnének fel.

Nem csupán az 1000 főre jutó vándorlások száma lehet a költözködési gyakoriság mutatószáma. A születési és a jelenlegi lakóhely összehasonlításával is nyerhetünk információt. A Cigányfelvétel és a mikrocenzus adatai azt mutatják, hogy kicsi (bár nem elhanyagolható) a különbség a cigányok és a népesség egésze között a szülőhelyükön lakók arányát tekintve. Ez megint ellentmond a cigányok nagyobb vándorlási hajlandóságáról alkotott vélekedéseknek. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a tapasztalt eltérés ellentétes irányú a hipotézisből kikövetkeztethetőnek.

2. táblázat

Szülőhely és lakóhely összehasonlítása a cigányok között és az össznépességben a 15 éves és idősebb népesség körében

Születési és lakóhely	Össznépesség 1996	Cigányok 1993
Különböző (%)	49,1	44,0
Azonos (%)	50,9	56,0
Összesen (%)	100,0	100,0

Az eredmények értékelésekor azonban figyelembe kell venni azt, hogy a cigány népesség átlagéletkora jóval alacsonyabb, mint az össznépességé. Többben lehetnek közöttük olyanok, akik még nem költöztek el szülőhelyükről. Érdemes tehát korosztályonként is megvizsgálni az adatokat. Ezt mutatja a 3. táblázat.

A rendelkezésünkre álló durva korosztályos bontásban is nagyjából ugyanazt tapasztaljuk, mint az összesített adatok vizsgálatakor. Nincs tehát nyoma annak, hogy a cigányok között lényegesen többen (amint a hipotézis feltételezi) vagy éppen kevesebben (ahogy az összesített adatok sejtetik) költöznének el életük során szülőhelyükről, mint a nem cigányok körében. A teljes populá-

cióknál tapasztalt különbséget a 3. táblázat alapján egyfajta összetételhatásnak is betudhatjuk, amelyet az eltérő korösszetétel okoz.

3. táblázat

Születéskori lakóhelyükkel azonos településen lakók százalékos aránya korosztályonként

Korcsoportok	Össznépesség 1996	Cigányok 1993
15–39 évesek	60,9	60,2
40–59 évesek	43,4	48,1
60–X évesek	42,9	43,0
Összesen	50,9	56,0

A korösszetétel mellett eltérő az egyes településtípusokon lakók aránya is a két csoportban. Országos adataink a születési hely településtípusa szerinti bontásban vannak. Ilyen bontást használunk tehát a 4. táblázatban. (Egy technikai megjegyzés: mivel nem mindenkinek tudjuk a születési helyét a cigány-mintában, az összesen sor százaléértéke — a véletlennek köszönhetően — eltér a korábbi teljes vagy majdnem teljes mintákban mért mutatószámától.)

4. táblázat

Születéskori lakóhelyükkel azonos településen lakók százalékos aránya a születési hely településtípusa szerint a 15 éves és ennél idősebb népesség körében

Születéskori lakóhely	Össznépesség 1996	Cigányok 1993
Község	47,7	54,3
Város	62,5	61,5
Budapest	39,2	89,4
Összesen	50,9	57,1

Ha a településtípus szerinti bontásban nézzük az arányokat, kismértékben módosulhat az összesített adatok alapján levont következtetésünk. A jelek szerint a Budapesten született cigányok sokkal inkább ragaszkodnak ehhez a városhoz, mint a nem cigányok. Az okokról az adatfeldolgozás jelenlegi fázisában sejtéseim sincsenek — leszámítva egy-két erőltetett feltevést. Ebben a kérdésben egyébként nem csupán a cigányok magas helyben maradási aránya szorulna magyarázatra, hanem a nem cigányok nagy elvándorlási rátája is. Abban a tényben, hogy a cigányoknál valamivel nagyobb a szülőhelyükön lakók aránya, a budapestiek magas rátája nem sok szerepet játszik. Ha az össznépesség

séghez hasonló mutatószám jellemezné a fővárosban születetteket is, akkor az egész cigányságra vonatkozó arány kb. 2 százalékponttal lenne alacsonyabb.

Azt tapasztaltuk tehát, hogy nincs érdemleges különbség a nem ideiglenes jellegű vándorlások gyakoriságában a cigányok és a nem cigányok között. Ez azonban nem jelenti azt, hogy általában hasonlóak lennének vándorlási szokásaik a többséghez. Az egymástól csak kismértékben eltérő aggregált adatok jelentős különbségeket foglalhatnak magukban. Más-más lehet a költözések megoszlása például azok iránya vagy a költözési helyek egymástól való távolsága szerint. Az esetleges különbségek egy részét feltárhatjuk, mások megismeréséhez viszont nem elegendőek a rendelkezésre álló adatok.

Egyes vándorlási sajátosságok

Tekintsük először a vándorlások megoszlását a településtípusok közötti irányok szerint. Két jellegzetességet érdemes megemlíteni. Egyrészt a Budapest-ről való elköltözés az összes vándorlás kétszer akkora részét teszi ki az össznépességben, mint a cigányoknál. Másrészt a falvak közötti költözés az összes vándorlás kétszer akkora részét teszi ki a cigányoknál, mint az össznépességben.

5. táblázat

Vándorlási irányok településtípusok között az össznépesség és a cigányok körében (1988–1992)

Születéskori lakóhely	Népesség 0–X évesek állandó vándorlás	Cigányok 15–X évesek
(honnan hová?)	vándorlások %-a	
Budapest ⇄ város	4,4	1,8
Budapest ⇄ falu	6,1	3,6
Város ⇄ Budapest	5,5	4,4
Város ⇄ város	12,7	4,2
Város ⇄ falu	20,7	17,5
Falu ⇄ Budapest	6,0	8,7
Falu ⇄ város	21,0	17,0
Falu ⇄ falu	23,6	42,8
Összesen	100,0	100,0

Árnyaltabb képet kapunk, ha a fenti adatokat összevetjük a két csoport településtípus szerinti megoszlásával. Például a cigányoknak 60%-a él falun. Az

országos arány ellenben csak 40% körüli. Ezt figyelembe véve már nem találunk olyan éles különbségeket a cigányok és a nem cigányok településtípusok közötti mozgásában, mint amilyeneket az előbb látni véltünk.

Érdemes talán közelebbről is szemügyre venni a településtípusok közötti vándorlás tendenciáit. Ha a szülőhely és a lakóhely településtípusát hasonlítjuk össze, a községben lakók számának csökkenését tapasztalhatjuk. A falvakban lakók aránya 10 százalékponttal alacsonyabb, mint az ott születetteké. A hiány felét nyelik el a városok és felét Budapest. Ez Budapest relatíve nagyobb növekedéséről tanúskodik. A mintának csak 3%-a született Budapesten, ám 8%-uk lakik itt. A városok felé áramlás nem utal arra, hogy a nagyobb települések általában jobban vonzzák őket. Ha leszámítjuk Budapestet, ahonnan az ott születetteknek csak tizede vándorolt el, nem nagyobb a város megtartóképessége, mint a falué. (Nem a falvak és városok mint települések megtartóképességéről van szó, hanem a településforma vonzó hatásáról.) Az összes megkérdezettet tartalmazó mintában elég sok az olyan tizen-, illetve huszonéves, aki még nincs túl első költözésén. Ez kedvezőbb képet festhet az egyes településtípusok megtartóerejéről. Ám a falvak fokozatos elhagyása nem sokkal szembetűnőbb, ha csak a 29 évesnél idősebbeket vesszük figyelembe.

6. táblázat

Születéskori és jelenlegi (1993) lakóhely településtípusának együttes megoszlása a legalább 30 évesek körében*

Szülőhely	Lakóhely			Összesen
	község	város	Budapest	
Község	77,9	17,5	4,7	2168
	91,3	46,5	49,3	75,6
Város	24,3	67,9	7,8	639
	8,4	53,3	24,4	22,3
Budapest	9,7	3,2	87,1	62
	0,3	0,2	26,3	2,2
Összesen	64,4	28,4	7,1	100
	1849	815	205	2869

* A megvastagított vonalakon belüli cellák tartalma: felül a sorszázalék, alul az oszlopszázalék. Az oszlopok összesítő celláinak tartalma: felül a sorszázalék, alul az oszlop elemeinek összege. A sorok összesítő celláinak tartalma: felül a sor elemeinek összege, alul az oszlopszázalék. A jobb alsó cella tartalma: felül a sor-, illetve oszlopszázalékok kerekített összege, alul az összes mintaelem száma.

Az utóbbi öt évben a lakosság településtípus szerinti megoszlása alig változott. Budapesten ugyanannyian laknak, ám a falvak részesedése tovább csökkent.

7. táblázat

Megyén belüli vándorlások százalékos aránya a vándorlásokon belül az össznépességben és a cigányoknál

	Megyén belüli vándorlás a vándorlások %-ában					Átlag
	1988	1989	1990	1991	1992	
Népesség (0–X évesek)	55,3	55,6	55,0	54,3	51,7	54,4
Cigányok (15–X évesek)	69,1	66,9	70,4	68,0	66,1	68,1

Érdekes különbségre figyelhetünk fel, ha megnézzük a megyén belüli, illetve kívüli költözések arányát a vándorlásokon belül. A cigány vándorlók nagyjából kétharmada saját megyéjén belül választ magának új településen lakhelyet. Az össznépességben belül a vándorlók kb. 55%-a teszi ugyanezt.

Felmerülhet az a kérdés, vajon ez a különbség nem adódhat-e abból, hogy az országos adatok esetében csak az állandó vándorlást vettük figyelembe? Hiszen az ideiglenes vándorlások egy része lehetséges, hogy szerepel a Cigányvizsgálat adataiban. Azonban — amint ez várható is — az ideiglenes vándorlásoknak csupán az egyharmada nem lépi át a megyehatárt. Mármost, igaz az, hogy éppen a megyehatárt gyakrabban átlépő vándorlási típusok (tanulás, munkahely) nem tartoznak bele az ideiglenes vándorlások közül a Cigányvizsgálat vándorlás definíciójába. De ezzel együtt sem feltételezhetjük, hogy a maradék sokkal inkább lokális, mint az állandó vándorlások általában. Tehát valószínűsíthető az a tény, hogy a cigányok inkább lokális vándorlók, mint a népesség többi része.

Nemek és korosztályok sajátosságai

A nemek közötti különbségek hasonlóan mutatkoznak a cigányok és a nem cigányok között. A nők vándorlása kismértékben meghaladja a férfiakét. A vándorlási rátákra tekintve ugyanúgy megfigyelhető a jelenség a teljes populációkon belül, mint a fiatalok között. Az össznépességben a 15–29 éveseknél, ahol a legtöbb vándorlás történik és a férfiak és nők száma nagyjából azonos, a vándorlások kb. 55%-át adják a nők. A cigányoknál az utóbbi években valamivel alacsonyabb ez a ráta. Ha retrospektív vizsgálatot végzünk, akkor egy kicsit nagyobb különbséget mutathatunk ki, mint az utóbbi időben.

A cigányság körében jobban érzékelhetővé válnak a nemek közti különbségek, ha a lakóhelyet és a szülőhelyet hasonlítjuk össze (országosan ilyen adatunk nincs). Azt tapasztaljuk, hogy a férfiaknak kb. 60%-a él szülőhelyével azonos településen, míg a nőknek csak a fele. Első látásra arra gondolhatunk, hogy a két nem eltérő korösszetétele okozhatja a különbséget. Azonban ha

megnézzük a fiatalabb korosztályokat, ugyanazt a 10 százalékpontos eltérést láthatjuk a két nem között, mint a teljes cigány populációt tekintve. Még a legfiatalabbak között, tehát a 20 év alattiaknál is megvan ez a differencia.

Ha azt nézzük meg, hogy milyen arányban laknak lakóhelyükkel azonos megyében a férfiak, illetve a nők, már nem látunk olyan nagy különbséget. A mintában mért 3 százalékpontos különbség ugyan szignifikáns minden szokásos szinten, ám ennek ellenére nem jelentős. A születési hely és a lakóhely régiójának összevetése pedig egyenesen ugyanolyan eredményre vezet a két nem esetében.

A nőknek több lakóhelyük volt eddig, mint a férfiaknak. Azonban csak az egy, illetve a két lakóhellyel rendelkezők aránya különbözik lényegesen a férfiak és a nők között. A három és annál több lakóhellyel rendelkezők száma megegyezik a két nem soraiban.

Miként az össznépességben, itt is elsősorban a házassodási szokásokkal magyarázhatjuk a különbséget. A házasság révén kétféleképpen is létrejöhet ez az eltérés. Egyrészt előfordulhat, hogy a nők inkább költöznek el idegen településre férjüket követve, mint fordítva. Másrészt — és ez jóval erősebb magyarázat — a nők fiatalabban házasodnak. Az általunk végzett regressziós becslés sejtetni engedi, hogy a fiatalabb házasodásnak van nagyobb szerepe az eltérésben. Ugyanis házasodás után az egyéb körülmények — pl. a kor — kiszűrése mellett eltűnik a különbség nagy része.

Térjünk most vissza ahhoz a kiindulóponthoz, ahol a népesség állandó vándorlásainak összegét hasonlítottuk a cigányok körében mért vándorlási gyakorisághoz. Említettük már — és később is szóba kerül majd — a cigányság eltérő korösszetételét. Ígéretet is tettünk a kor kontrollálására. Nézzük meg tehát az össznépességi és a cigánymintában mért adatokat egy durva korosztályi bontásban. Látható, hogy az összes korosztályban megegyezik nagyjából a vándorlási gyakoriság a két csoportban.

8. táblázat

Vándorlások évi átlagos száma 1000 főre az egyes években mért korosztályok szerint 1988 és 1992 között az össznépesség és a cigányok körében

Korosztály	Össznépesség	Cigányok
	vándorlási ráta 1988-1992	vándorlási ráta 1988-1992
15-29 évesek	38,4	37,7
30-49 évesek	16,2	17,2
50-X évesek	9,5	5,8

Ez alapján azt is mondhatnánk, hogy a fejezet elején látott különbség a teljes cigány és össznépeségi populáció között az eltérő korosztályi összetétel eredménye. Azonban az eredmények ilyen látványos voltának láttán sem fedelkezhetünk el azokról a definíciós és mérési problémákról, amelyek nehezítik a két csoport vándorlásainak összevetését.

Változások a vándorlásban

Érdekes kérdésnek mutatkozik a vándorlások mértékében bekövetkezett változások problémája. Az a hipotézis, amely feltételezi, hogy a vándorlás tényéhez tartozó szubjektív költségek alacsonyabbak lehetnek a cigányság körében, könnyen összekapcsolható egy másikkal. Eszerint ennek a szubjektív költségnek a nagysága fokozatosan közeledik a népesség egyéb részeinek átlagos költségéhez. Azért lenne így, mert a kisebb szubjektív költség egyfajta kulturális örökség része, amely a körülmények megváltozásával egyre nehezebben marad fenn. A kérdés tehát az, hogy ennek következtében csökkent-e a vándorlás gyakorisága mondjuk két évtizeddel korábbi szintjéhez képest? Miként sok más esetben, adataink erre nem adhatnak egyértelmű választ. Egyrészt azért nem, mert ellentétesen ható generációs hatások sorát lehetne feltételezni, nem kevesebb alappal, mint amennyivel a csökkenést feltételezzük. Másrészt ebben az esetben a retrospektív vizsgálat torzító hatásai különösen erősek lehetnek. A jelenlegi minta alapján megbecsülni a cigányság 20 évvel ezelőtti vándorlási rátáját kisebbfajta vakmerőség. Azonban az eredmények megfelelően óvatos kezelése mellett talán kísérletet tehetünk egy ilyen vizsgálatra.

A vándorlási rátákat az 1988–1992 és az 1973–1977 közötti időszakokban vizsgáltuk. A két időszak összehasonlításához alapesetben csak az egyes években éppen 15 és 29 év közötti fiatalok vándorlásait vettük számba. A legidősebb korosztály, amely így a mintába került, az 1993-ban 49 évesek csoportja. A vizsgálandó korcsoport kiválasztásánál három szempont vezetett. Egyrészt olyan korcsoportot kellett keresni, amelyben gyakori a vándorlás, és amelynek vándorlási gyakoriságának relatív nagysága (más csoportok azonos korosztályaihoz képest) jellemző a populáció egészének hasonló mutatójára. A másik mérlegelési szempont a torzító hatás lehetőleg minél kisebbre szorításának igénye volt. Minél idősebbeket vonunk be az elemzésbe, annál kevésbé lesznek használhatóak adataink a húsz évvel ezelőtti viszonyokról. A harmadik mérlegelési szempont a mintanagyság növelése volt a mintavétel véletlen hibáinak csökkentése érdekében. Úgy gondoljuk, hogy mindhárom szempont alapján megfelelő a 15–29 éves korosztály.

A vándorlási ráták az 1980-as és 1990-es évek fordulóján, illetve az 1970-es években a vizsgált korosztályban a retrospektív elemzés alapján nem külön-

böznék egymástól. Ez ellentmondani látszik a fokozatosan csökkenő szubjektív költségek hipotézisének. Érdekességgént elmondjuk — bár empirikus érvényessége még csekélyebb, mint az előző eredményeké —, hogy a 30–49 évesek vizsgálata is hasonló eredményre vezetett, mint a fiataloké.

Uándorlási irányok

Elöljáróban a táblázatokban használt régiók összetételét mutatjuk be. Budapest iparvidékhez tartozik a fővároson kívül Pest, Fejér és Komárom-Esztergom megye. Kelet magában foglalja Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Békés megyét. Az Alföld Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Kiskun és Csongrád megyét tartalmazza. Északhoz tartozik Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megye. A Dél-Dunántúl Baranya, Somogy, Zala, Tolna és Veszprém megyét jelenti. A Nyugat Vas és Győr-Moson-Sopron megyéből áll. Ezenkívül a központi régióhoz nem tartozó, a Dunától Keletre, illetve Nyugatra eső terület megnevezésére használjuk a keleti, illetve a nyugati országrész kifejezést.

Legelső és nagyon fontos megállapításunk az, hogy nincsen a cigányság körében nagymértékű, régiókat átszelő vándorlási hullám. A vándorlások között — amelyek egy-egy évben az összlakosságnak csupán 2–3%-át érintik — döntő többségben a megyén belüli költözések vannak. Egy lassú Budapest és nyugat felé áramlás azonban ezzel együtt is érzékelhető. A keleti országrészek vándorlási egyenlege valószínűsíthetően negatív, Budapesté és környékének, valamint a Dunántúl pedig pozitív. Főleg a keleti országrész északkeleti régiójából nagy az elvándorlás. A nyugati országrész nagymértékű benépesedésének nincs nyoma. A Dunántúl kismértékű pozitív vándorlási egyenlege a régiók közötti vándorlások egy kis százalékának eredményeként jöhetett létre. A régiókat átszelő vándorlások nagyobb része kelet és a központ között zajlik. Így fordulhat elő, hogy a nyugati régiók lassú benépesülése mellett is Budapestről és környékéről többen költöznek keletre, mint nyugatra. Dunántúl alacsony részesedése az országrészek közötti vándorlásból mindenképpen figyelemre méltó. Túl merész következtetés lenne azonban ezek alapján azt mondani, hogy az ottani cigány csoportokat körülményeik nem késztetik, vagy szokásaik nem ösztönzik annyira távoli helyre költözésekre. A régió, illetve országrészhatárokat merőben szubjektív módon húztuk meg vizsgálatunkban, eltérő népességnagysággal és területtel.

Ha az utóbbi évek vagy két évtized vándorlásait próbáljuk rekonstruálni, azt tapasztaljuk, hogy a legjellemzőbb régiók közötti vándorlási irány a keletről Budapestre, illetve környékére történő vándorlás. Nem teljesen jelentéktelen mértékű azonban az ellenkező irányú vándorlás sem. Sőt a bizonytalan — és talán torzító — adatok azt látszanak megerősíteni, hogy az utóbbi 20 évben

a központi iparvidéken az elvándorlási ráta a keleti országrész felé nagyobb volt, mint amekkora a keleti országrész elvándorlási rátája volt a központ felé. Az igaz viszont, hogy a Pestről és környékéről a keleti országrész felé történő vándorlás elsősorban a Duna–Tisza közébe irányult, míg a központ felé elsősorban a Tiszántúlról és északkeletről érkeztek.

Ha összevetjük az 1993-ban legalább 15 évesek akkori lakóhelyének régióját születéskori lakóhelyük régiójával, ugyanarra a következtetésekre jutunk, mint a vándorlások közvetlen elemzése által. Budapesten érzékelhetően többen laknak, mint ahányan itt születtek. Szabolcs-Szatmár-Beregben, Hajdú-Biharban és Békésben viszont most (1993-ban) kisebb arányban laknak, mint ahányan ugyanezekben a megyékben születtek a mintában szereplők közül. A fenti különbségek akkor válnak viszonylag jelentőssé, ha csak a legalább 30 évesek adatait tekintjük. Az első költözések zöme ekkorra már lezajlott.

Amennyiben ennél idősebb korban húzzuk meg a határt, nem változnak a szülőhely és a lakóhely régiója szerinti megoszlások különbségei. Tehát a középkorúakat tekintve a régióhatárokat átszelő elvándorlásokat nagyjából ugyanannyi bevándorlás ellensúlyozza az ország minden részében. Az eddigieket közvetve megerősítik a lakóhelyek számára, és a lakó- és szülőhely azonoságára vonatkozó régiónkénti táblázatok.

9. táblázat

A születéskori és a jelenlegi (1993) lakóhely százalékos megoszlása régiók szerint a legalább 30 évesek körében

Régió	Születési hely	Lakóhely
Budapest iparvidék (%)	11,4	17,0
Kelet (%)	22,4	18,8
Alföld (%)	12,8	11,7
Észak (%)	26,4	24,8
Dél-Dunántúl (%)	24,4	25,0
Nyugat (%)	2,6	2,7
Összesen (%)	100,0	100,0

Az, hogy a keleti megyékben lakók aránya kisebb, mint az ott születetteké a megkérdezettek között, és hogy Budapesten éppen fordított a helyzet, nem jelenti azt, hogy a Budapesten vagy környékén születettek nagyobb arányban maradnak szülőhelyük régiójában, mint a keletiek. Ha az egész keleti országrészt tekintjük (nemcsak a három legkeletibb megyét), azt láthatjuk, hogy nagyjából ugyanakkora (de inkább nagyobb) hányada lakik a keleten születetteknek ugyanabban az országrészben, mint amekkora része a központi iparvidéken születetteknek a központi iparvidéken. Sőt a keleti országrészben születettek ugyanakkora hányada lakik a központi iparvidéken, mint amekkora

a központi iparvidéken születetteknek keleten. Budapest és környékének pozitív vándorlási egyenlege abból fakad, hogy jóval kevesebb cigány él itt, mint a keleti országrészben.

A fenti értékelést visszafogottan kell kezelni. Nemcsak a retrospektív vizsgálat ismert elvi problémái intenek óvatosságra, hanem egyéb empirikus adatok is. A Kemény István által vezetett 1971. évi cigányvizsgálat a roma népesség eltérő regionális megoszlását állapította meg, mint amelyet a fent bemutatott visszatekintő elemzés sugall. Annak adatai alapján nem tapasztalható a központi iparvidék növekvő részesedése. Északon ellenben többen élnek, mint két évtizeddel ezelőtt. A keleti régió részesedésének csökkenése mellett az Alföld is veszített — a cigányság összlétszámához képest — lakosságából.

Az eltérésnek három fő oka is lehet. Egyrészt a mintavételek eltérő módjából adódhat eltérés. Ezt a feltételezést véleményem szerint elvethetjük. A regionális rétegzést mindkét vizsgálatnál megfelelően megalapozták. Másrészt az egyes régiók eltérő korösszetétele játszhat szerepet. A fiatalabb népességgel rendelkező régiók később túl hangsúlyosak a retrospektív vizsgálatokban. Ha megnézzük az Alföld és az északi régió 1971-es kor megoszlását valóban azt láthatjuk, hogy északon több a fiatal és kevesebb az öreg, mint az Alföldön. Az eltérés azonban nem túl látványos. Ez a hipotézis sem áll biztos lábakon. A harmadik ok egyszerűen a vándorlások alakulásának szeszélyes volta lehet. A visszatekintő elemzés nem az 1970-es évek elejének állapotát nézi, hanem különböző évek megoszlásának valamilyen átlagát. Ez utóbbi feltevésről alaposabb elemzés nélkül nem mondhatunk semmit. Akármilyen is okozhatta az eltéréseket, az arra figyelmeztet minket, hogy a visszatekintő elemzés számadatainak értékelését nagyon óvatosan kell végezni.

Egyes cigány csoportok térbeli mobilitásának összehasonlítása

Nyelvi csoportok

Nézzük meg először az egyes anyanyelvi csoportok néhány általános jellegzetességét. A megkérdezettek nagyjából 90%-a vallja magát magyar anyanyelvűnek. Huszaduk beás és további huszaduk cigány anyanyelvű. A beások nagyrészt a Dél-Dunántúlon laknak. Korösszetételük kismértékben különbözik a cigány népesség többi részétől. Ennek valószínűleg nem az az oka, hogy a beás népcsoport tagjai tovább élnek vagy hogy kevesebb gyereket vállalnak. Sokkal inkább az, hogy a beás népcsoporton belül nyelvi szempontból egyfajta elmagyarosodás zajlik. Ez pedig természeténél fogva erősebben érinti a csoport fiatalabb korosztályait. Az elmagyarosodást kétféleképpen

érhetjük tetten adatainkból. Az egyik mód az, hogy az 1993. évi vizsgálat megkérdezettjeinek anyanyelvi összetételét összevetjük a húsz évvel korábbi vizsgálat mintájának anyanyelvi megoszlásával. A hosszú távú trend csökkenést mutat. Az ellenőrzés másik módja, hogy összehasonlítjuk a beás anyanyelvűek csoportjának kormegoszlását a magyar anyanyelvű, de beás, illetve cigány nyelvet beszélők csoportjának korösszetételével. E szerint a változó szerint 10-10%-nyian vannak a beás, illetve a cigány nyelven beszélők (azok esetében, akik mindkét nyelvet beszélik, az első említett nyelvet vettük figyelembe). Az eredmények megerősítik hipotézisünket. A magyar anyanyelvű, de beásul is beszélők átlagosan fiatalabbak, mint a beás anyanyelvűek.

Az eredményekkel kapcsolatban azt az előzetes feltételezést lehet megfogalmazni, hogy a nem magyar nyelvűek között gyakoribb a vándorlás. Valószínűleg ők azok, akiknek ősei a többiekénél később telepedtek le. A hagyományok ezen hipotézis szerint erősebbek lehetnek ott, ahol még az emberek anyanyelve sem magyar, mint ott, ahol csak ismerik a beás vagy cigány nyelvet. Azonban láthattuk, hogy az anyanyelv bevallása korfüggő. Ez utóbbi kérdést tehát nem vizsgáltuk (érdemleges eredményt mutató regressziós elemzéshez kicsi az esetszám).

A fentiek alapján a nyelvi csoportok különbségeit kétféleképpen vizsgáltuk. Egyrészt készítettünk táblázatokat a bevallott anyanyelv szerinti bontásban. Ekkor egyszerűbb regressziós modellekkel kísérletet tettünk az eltérő korösszetétel hatásának kiszűrésére. Másrészt készítettünk egy olyan nyelvi változót, ahol beásnak, illetve cigánynak nemcsak az minősült, aki ilyen anyanyelvűnek mondta magát, hanem az is, aki — bár magyar anyanyelvű — beszélt a nyelvet. Az általunk végzett eddigi vizsgálatokban a kétféle módszerrel azonos következtetésekre jutottunk a nyelvi csoportok sajátosságait tekintve. Ám bizonyos változóknál a nyelvi csoportok közötti eltérés mértéke érezhetően csökkent, ha nem anyanyelvi, hanem beszélt nyelvi alapon határoztuk meg a csoportokat. Az alábbiakban először az első módszer szerint haladunk. Tehát az anyanyelvi felbontást vesszük alapul a szövegben és a közölt táblázatokban is. Később külön kitérünk a beszélt nyelv szerinti vizsgálatra is.

Lássuk először az eddigi lakóhelyek számát. Különösen a beások ütnek el jelentősen a többi cigány csoporttól. Ám a cigány anyanyelvűek vándorlási jellegzetességei sem egyeznek meg teljesen a magyar nyelvűekével.

A fentihez hasonló nagy különbségeket találunk, ha az eddigi lakóhelyek számát tekintjük. Tudjuk, hogy a beások átlagéletkora magasabb a többiekénél. Ám a fenti különbségek nem magyarázhatóak csupán eltérő korösszetételükkel. Ezt egy nagyon egyszerű regressziós modellel lehet illusztrálni. A primitív egyenletben a nemi, házassági, életkori, nyelvi és regionális válto-

10. táblázat

Születéskori és jelenlegi (1993) lakóhely településének összehasonlítása anyanyelv szerint

	Beás	Magyar	Cigány	Összesen
Különböző (%)	62,5	43,9	47,7	45,1
Azonos (%)	37,5	56,1	52,3	54,9
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	277 fő	4561 fő	222 fő	5060 fő

zók segítségével magyarázhatjuk az eddigi lakóhelyek számát. Úgy tűnik, a nyelvnek van hatása a lakóhelyek számára.

A beásoknak nem sokkal nagyobb aránya lakik születéskori lakhelyének megyéjén vagy régióján belül, mint a magyar anyanyelvűeké. Ezt a kicsiny különbséget azonban annak fényében kell értékelni, hogy a beásoknak a magyarokénál jóval kisebb része lakik most azon a településen, ahol születésekor.

11. táblázat

A születési és a jelenlegi (1993) lakóhely megyéjének összehasonlítása anyanyelv szerint

	Beás	Magyar	Cigány	Összesen
Különböző (%)	13,5	16,9	21,3	16,9
Azonos (%)	86,5	83,1	78,7	83,1
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	275 fő	4471 fő	221 fő	4967 fő

Mint a fejezet elején említettük, az adatok azt mutatják, hogy az itt leírt összefüggések általában érvényesek az átalakított anyanyelvi csoportokra is. Az azonban említésre méltó különbség, hogy míg a bevallott anyanyelv szerint elkülönített csoportok közül a cigány anyanyelvűek is eltérnek jellemzőikben a magyaroktól, a beszélt nyelv szerint tekintve a megoszlásokat már nem mindig. A születéskori és a jelenlegi lakóhely településének, megyéjének és régiójának összehasonlításakor azt tapasztaljuk, hogy csak a beások mutatják ugyanazokat a sajátosságokat, mint a cigányok. Ha az eddigi vándorlások számát tekintjük, nemcsak a beás, hanem a cigány nyelvet beszélők között is magasabb a költözések átlagos száma, mint a magyaroknál. Azonban a különbség mindkét nyelvi kisebbség esetén kisebb, mint amikor anyanyelv szerint bontottuk meg a cigányságot.

Végezetül a vándorlási ráták különbségeiről szeretnénk szólni. Azért csak most kerül elő ez a mutató, mert az anyanyelv szerinti bontásban nem végeztünk érdemi elemzéseket a változóval. Ugyanis a beás és a cigány anyanyelvűek

száma túl alacsony ahhoz, hogy a vándorlási ráta vizsgálatakor használni lehessen az anyanyelvet. A beszélt nyelv szerinti elemzés azt mutatja, hogy a legutóbbi időben nincs érdemben kimutatható különbség a három nyelvi csoport vándorlási gyakorisága között. Sőt, valamivel nagyobb a valószínűsége annak, hogy a beások ritkábban vándoroltak a többieknél, mint az ellenkezőjének. Az 1983–1987 közötti adatok retrospektív vizsgálata alapján már kimutatható a beások nagyobb vándorlási gyakorisága. A cigány és a magyar nyelvűek mutatószámaiban nincs különbség. Az eredmények értékelésekor figyelembe kell venni, hogy ezekből az adatokból nincs kiszűrve a kor hatása. A beszélt nyelv alapján történő csoportosítás esetén sem kizárt, hogy az eltérő korösszetétel jelentősen befolyásolja az eredményeket. Mivel a beszélt nyelv szerint elkülönített beások is idősebbek egy kicsit átlagban, mint a többiek, a ritkán vándorló öregek nagyobb súllyal szerepelnek adatainkban.

Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy találhatók különbségek a cigányság egyes nyelvi csoportjainak vándorlási sajátosságaiban. Várakozásainknak megfelelően a beások valamivel gyakrabban változtatnak lakóhelyet, mint a többiek. Ezen belül azonban főleg a lokális költözés jellemző inkább rájuk. A cigány nyelvűek között is kimutatható a nagyobb vándorlási gyakoriság. Azonban ez nem annyira nagy jelentőségű különbség.

Végzettség szerepe

Nézzük meg, hogy a képzettebb cigányok térbeli mobilitása különbözik-e a többiekétől? Előzetesen több, különböző irányú hatásról fogalmazhatunk meg hipotéziseket.

Az első hipotézis azzal az előfeltevéssel él, hogy a cigányság körében valamivel nagyobb az átlagos vándorlási ráta, mint az összlakosságnál (ne feledjük, ezt eddig megismert adataink nem zárják ki, ha nem is erősítik meg), és ebben a dolgozat elején említett „szubjektív költségek” szerepet játszanak. Ekkor feltételezhetjük egy olyan mechanizmus létét, amely a nem cigány lakossággal fiatal korában több időt töltő, annak gondolkodásmódjából többet átvevő képzettek költözéshez kapcsolt szubjektív költségét megemeli. Ugyanerre az eredményre vezethet egy preszelekció is (azok tanulnak tovább, akik jobban el tudják fogadni a nem cigány társadalom értékeit, így jobban elfogadtatják magukat). Ez az első hatás (*ceteris paribus*) csökkenti a vándorlás gyakoriságát. A második lehetséges hatás ezzel épp ellentétes irányban befolyásolja az átköltözések számát. A képzetteket a többiekénél jobban ösztönözhetette megfelelő munkahelyet biztosító településre való költözésre a képzettségükhöz igazodó munkahely keresése. A kifejezetten tanulás miatti ideiglenes elköltözést nem vesszük számításba. A Cigányvizsgálat kérdezőbiztosi utasításából kiindulva azt feltételezzük, hogy ezeket nem is rögzítették. A dolgozatban már

kezdetektől használt vándorlási definíció nem tartalmazza az ilyen jellegű elköltözést.

A különböző hipotézisek alapján nem tudunk egyértelmű állítást tenni a magasabb végzettségűek vándorlási jellegzetességeiről. Nincs elméleti feltevésünk ugyanis arról, hogy a különböző irányú hatások eredője merre mutathat. Az eredmények arra lehetnek esetleg alkalmasak, hogy finomítsuk hipotéziseinket egy komolyabb ellenőrzés előtt.

A képzettséget nem állt módunkban különösebben cizelláltan mérni. Ennek oka, hogy a cigányság döntő többsége nem rendelkezik 8 általánosnál magasabb végzettséggel. Ez közismert, mint ahogy az is, hogy közép- vagy felsőfokú tanulmányokat pedig kifejezetten elenyésző arányban folytatnak. Tehát a képzetek is jórészt szakmunkásképzésben vettek részt. A fiatalabb korosztályokban a 8 osztályt általában elvégzik. Ezek alapján úgy gondoltuk, hogy szerencsésebb a legfeljebb 8 általánost végzetteket összehasonlítani a náluk jobban képzettekkel. Szeretném hangsúlyozni, hogy ennek a megosztásnak nem pusztán technikai okai vannak (ti., hogy a legalább középfokú végzettségűek olyan kevesen vannak a mintában, hogy nem lehet semmilyen következtetést levonni adataikból a hasonló végzettségű cigányok összességére). A cigányok számára a legnagyobb kérdés egyelőre még a 8 általános utáni továbbtanulás.

Az egyszerű keresztáblakon és csoportátlagokon alapuló összehasonlítások során gondot jelenthet a képzetek és képzetlenek csoportjának eltérő összetétele. Elsősorban a korosztályi eltérésekből adódó összetételhatásnak lehet jelentősége. A fiatalabb korosztályok a cigányok körében is képzettebbek. Első lépésben egy olyan nagyságú kohorsz leválogatására tettünk kísérletet, amelyben a végzettség szerinti összetétel — legalább az általunk mért változó szintjén — nagyjából állandó az életkor előrehaladtával. Azt találtuk, hogy 40 éves kor alatt, 5 vagy 10 éves korosztályi összevonásokat alkalmazva nincsenek szignifikáns különbségek az egyes kohorszok között (szinte teljesen megegyezik a képzetek és képzetlenek eloszlása a különböző korosztályokban). A korosztályokon belül vannak hullámozások. (A harmincas éveik elején járóknál általában magasabb az átlagnál, a néhány évvel idősebbeknél pedig alacsonyabb.) Azonban ezek kiegyenlítődnek az összevonások után. A leválogatandó csoport felső korhatárát 40 éves korban jelöltük meg. Az alsó határ 17 éves kornál húzódik. A vándorlás mérésénél, ahol a kis esetszám miatt több év összevonására van szükség, minden évnél adott évi 17–40 éveseket figyeltük meg, nem pedig az 1993-ban ennyi időseket.

A legegyszerűbb mutatókat és megoszlásokat átnézve némiképp ellentmondásos kép rajzolódik ki. Ha az utóbbi évek vándorlási rátáira tekintünk, a nyolc általánosnál magasabb végzettségűek körében gyakoribb vándorlást tapasztalunk. Azonban amikor a vándorlás egyéb, részben hosszabb távra vonatkozó, részben közvetett — ám pontosabban mérhető — indikátorait

tekintjük, nem találunk különbséget a képzettek és a nem képzettek megoszlása között. Ugyanolyan arányban laknak jelenleg születéskori lakóhelyükön a képzettek között, mint a legfeljebb 8 általánost végzettek körében. A kérdőívben regisztrált eddigi lakóhelyek száma sem különbözik a két csoportban. Talán néhány homályos dolgot tisztábban láthatnánk, ha alaposan szemügyre vehetnénk a vándorlások megoszlását különböző településtípusok közötti irányok szerint. Azonban olyan alacsony esetszámok jellemzik táblázatainkat, hogy nem lehetséges ennek a változónak a végzettség szerinti elemzése.

Elgondolkodtató az ellentmondás a vándorlás utóbbi időre vonatkozó és közvetlen, ám kevésbé megbízható, valamint a hosszabb távon mérő és közvetett, ám megbízhatóbb változók között. Először is felmerül annak a lehetősége, hogy a használt korosztályos bontással nem sikerült teljesen kiszűrni az életkor hatását. Tehát az a tény, hogy a képzettek korösszetétele az általunk vizsgált szűkített mintában sem teljesen egyezik meg a kevésbé képzettekével, mégis befolyásolja adatainkat. A nyolc általánosnál magasabb végzettségűek között több a fiatal még a szűkítés után is. Az aktuális vándorlási ráta — 25–30 éves kor után — ellentétesen változik a korral. Az eddigi lakóhelyek száma pedig együtt növekszik az ember öregedésével. Ugyanez a helyzet a szülőhelyüktől különböző lakóhelyen élők arányával is. Ez alapján elképzelhető, hogy a kor hatását kiszűrve más — bármilyen más — eredményre jutunk. A regressziós modellben azonban semmilyen formában nem volt szignifikáns a végzettség hatása. Ez a keresztátlák eredményeit erősíti meg.

Mivel az előzőleg megfogalmazott hipotézisek nyomán nem tudtunk egyértelmű következtetést megfogalmazni arra vonatkozóan, hogy különbözik-e a képzettek vándorlási hajlama, az eredmények alapján nyilván nem tehetünk egyértelmű állításokat a hipotézisek helyességéről.

A háztartások nagyságát is vizsgáltuk mint befolyásoló tényezőt. Az irányadó gondolat az volt, hogy ez a változó közvetett indikátora lehet a hagyományosabb életformának, amellyel hipotézisünk szerint nagyobb vándorlás jár. Azonban az eredmények nem igazolták várakozásainkat. Mind a keresztátlák, mind a regressziós becslés arra utalnak, hogy nincs hatása a költözési gyakoriságra annak, hogy valaki mekkora háztartásban él.

Telepek

Az adatfelvétel készítésekor a cigányok bő háromnegyede belterületnek számító környezetben lakott. Nagyjából minden hatodik élt elkülönült cigánytelepen és kb. a huszaduk egyéb helyen. Ez óriási változást jelent az 1970-es évekhez képest. Ha településtípusok szerint nézzük meg a telepen élők arányát, nem tapasztalunk semmi különöset. Budapesten gyakorlatilag nem élnek elkülönült cigánytelepen az emberek. A városokban és a községekben

egymástól és az országos átlagtól alig eltérő a telepen élők aránya. Az azonban, hogy a városlakók és a falusiak ugyanolyan arányban élnek telepen és belterületen, nem jelenti azt, hogy általában egyenletesen oszlanának meg ezek a telepek. Ezek ugyanis csak az ország egyes régióira koncentrálnak.

Az átlagosnak a kétszerese a telepen lakók aránya az északi régióban. A nyugati és délnyugati határ mentén ellenben már alig találhatók telepek. A telepen élők fele az északi régióban lakik. Ezen belül is a borsodiak részesedése kiemelkedő. Hajdú-Biharban és Szabolcsban is magas a telepen élők aránya. Ellenben Budapesten kívül még egy tucatnyi megyében a cigány népesség kevesebb, mint huszada lakik a falutól vagy várostól elkülönült cigánytelepen. Ezen megyék felében a kérdezőbiztosok egyáltalán nem találkoztak telepiekkel. Megállapítható tehát, hogy a telepi életmód jelentős részben regionális sajátosság. Ezen regionális sajátosságok — a telepen lakók számának általános csökkenése mellett — egyébként nem nagyon változtak az elmúlt húsz évben. Csupán az északi és a keleti régió cserélt helyet a telepi lakosok arányának régiók közötti sorrendjében.

12. táblázat

A megkérdezett lakásának fekvése régió szerint

	Belterület	Cigánytelep	Egyéb	Összesen	
				(%)	(fő)
Budapest iparvidék	89,7	5,0	5,3	100	893
Kelet	70,4	21,1	8,5	100	1023
Alföld	76,5	12,4	11,1	100	613
Észak	63,6	32,6	3,7	100	1232
Dél-Dunántúl	90,5	4,2	5,3	100	1212
Nyugat	98,0	0,0	2,0	100	150
Összesen	78,4	15,4	6,1	100	5123

Az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan kismértékben csökken a telepen élők aránya. A várakozásoknak megfelelően nem lehet lényeges különbséget észrevenni egyes korosztályok között a lakás fekvését tekintve. A 15–19 évesek között kismértékben, 4 százalékponttal nagyobb az átlagosnál a telepen élők aránya. Ezt magyarázhatjuk azzal, hogy a telepi családokban valamivel több a gyerek. Azonban a gyerekek, amint felnőnek, máshol lakó társaikhoz hasonló esélyekkel jutnak belterületi lakáshoz. Ezt a hipotézist azonban más változókkal ellenőrizni kell.

Lényeges különbségeket találhatunk a különböző anyanyelvi csoportok lakásainak elhelyezkedését tekintve. Azt az első látásra meglepő eredményt láthatjuk, hogy a magyarok között található a legtöbb telepen élő. Azért lenne ez meglepetés, mert előzetes ismeretek híján azt várná az ember, hogy a nyelvileg

13. táblázat

A lakás fekvése a megkérdezett anyanyelve szerint

Anyanyelv	Belterület	Cigánytelep	Egyéb	Összesen	
				(%)	(fő)
Beás	94,3	1,4	4,3	100	280
Magyar	76,7	16,9	6,4	100	4587
Cigány	92,0	4,9	3,1	100	224
Összesen	78,4	15,5	6,1	100	5091

is elszigetelt emberek között találjuk meg a telepieket. Azonban az egyes anyanyelvi csoportok regionális elhelyezkedését ismerve tudhatjuk, hogy a magyar anyanyelvűek között találhatjuk meg a telepeken élőket. A beások a kevés teleppel bíró Dél-Dunántúlon laknak, és a cigány anyanyelvűek is az átlagosnál kisebb arányban élnek az északi régióban (ahol a telepiek nagyobb része él).

Érdemes lenne megnézni az egyes régiókon belül is a különböző anyanyelvi csoportok elhelyezkedését. Azonban a két fő, nem magyar anyanyelvű csoportban összesen is nagyon kevesen vannak a telepen élők a mintában. Így értelmetlen lenne kisebb bontást használni ebben az esetben.

14. táblázat

A lakás fekvése a megkérdezett háztartásának nagysága szerint

Anyanyelv	Belterület	Cigánytelep	Egyéb	Összesen	
				(%)	(fő)
1-3 fő	82,0	11,7	6,3	100	1195
4-5 fő	82,4	12,2	5,4	100	1998
6-X fő	72,1	21,0	6,9	100	1930
Összesen	78,4	15,4	6,1	100	5123

A vándorlás és a háztartásnagyság kapcsolatát nem sikerült kimutatni. A telepeken élők háztartásának nagysága azonban élesen különbözik a többiekétől. Ez persze semmi újat nem mond, csak megerősíti azt, amit mindenki láthat, nevezetesen, hogy a telepi lakások zsúfoltabbak az átlagosnál.

A vándorlási adatokból kiderül, hogy a cigányok folyamatosan költöznek a belterületekre. A bevándorlás nettó egyenlege azonban az utóbbi időszakban keveset változik, mivel a külterületekre áramlás mértéke majdnem olyan magas, mint a beáramlásé. A Cigányvizsgálatban regisztrált 1988 és 1992 közötti költözések kétharmada belterületi lakásból belterületi lakásba vándorlás. Valamivel kisebb, mint tizede kiáramlás, és kicsivel több, mint tizede beáramlás. Ezen rövid időszak alatt — a kis esetszám és a nem túl nagy mintabeli eltérések miatt — nem lehet érdemleges különbséget kimutatni az egyes nyelvi

csoportok között. Hasonló okokból ütközik nehézségekbe a regionális sajátosságok pontos vizsgálata.

A telepfelszámolásoknak nyomot kellett hagynia az általunk vizsgált mintában. Ennek felkutatása azért lenne fontos, mert sok minden tisztázatlan még a folyamattal kapcsolatban. Az sem kizárt — bár nem is állítható nagy bizonyossággal —, hogy több dolgot tudhatunk meg a különböző kampányokba bekerült vagy teljesen független módon telepről elköltözött emberekről a Cigányvizsgálat alapján, mint közvetlenül a telepfelszámolás dokumentumait böngészve. Ehhez azonban nyomára kell bukkanni nagyobb elszámolási hullámoknak. Az első egy-két kezdőlépés eredményei azt mutatják, hogy lehet eséllyel kísérletezni a Cigányvizsgálat alapján.

A külterületről beköltözések aránya az adott korosztályok egészéhez képest a 15–29 évesek között az évtizedfordulón nagyjából megegyezett az 1980-as évek eleji átlaggal. A hetvenes évek közepének és végének (beleértve 1980-at is) ilyen mutatói ellenben közel a duplájára rúgnak a későbbieknek. A 20–25%-os ráta az 1980-as évek elején drasztikus hirtelenséggel esik le 10–15%-ra. A gyors, egyik évről a másikra történő változás ugyanakkor nagyjából egyenletes (már amennyire ilyen kis esetszámnál meg lehet ítélni) arányszámok a váltást megelőző és követő években, kampányra vagy kampányokra utalnak. Közelebb jutunk a beköltözési hullámok időbeni és térbeni lokalizálásához, ha nyelvi csoportok szerint is megnézzük az adatokat hosszabb távra visszamenőleg. Az derül ki, hogy az 1980-as években a cigány nyelven beszélők körében tapasztalható valamivel nagyobb beköltözési ráta (ez elég bizonytalan eredmény). Az 1970-es évek második felében viszont a beások között volt az átlag többszöröse a beköltözés gyakorisága.

A belterületre költözések vizsgálatakor óvatosan kell eljárunk. Nem tudjuk ugyanis a fent idézett adatok alapján megkülönböztetni az önkéntes egyéni (családi) és a felülről kezdeményezett, kampányszerű telepelhagyást. Rendelkezünk közvetlen adatokkal a telepfelszámolásban való részvételtől, azonban csak a háztartásfőkre vonatkozóan. Érdemes röviden áttekinteni ezeket is.

1993-ban a megkérdezett háztartásfők 4%-a nyilatkozott úgy, hogy részese volt telepfelszámolásnak. A feljegyzett esetek fele az 1970-es években történt. Mivel a számba vett telepfelszámolási esetek száma 70 körül van, nehéz statisztikailag is értékelhető különbségeket kimutatni különböző alcsoportok között.

Érdemlegesnek minősíthető különbségeket találunk ellenben akkor, ha a lakások környezetét vizsgáljuk. Azon háztartásfők között, akik régi telepi lakását felszámolták, most is jóval többen vannak olyanok, akik tisztán vagy többségében cigányok lakta környéken élnek. A telepfelszámolások tehát — mint az egyéb forrásokból is tudhatjuk — többnyire nem jártak a többségi lakosság és a romák településeken belüli vegyülésével. Azt láthatjuk inkább,

hogy a volt telepi lakók egy lépéssel közelebb kerültek földrajzilag a többségi lakossághoz. Érdekes azonban, hogy a vizsgált csoport jelenlegi lakókörnyezete általában nem rosszabb, mint a többi cigányé — a kérdezőbiztosok megfigyelései alapján. A többi cigánnyal megegyező arányban vannak köztük azok is, akik jelenleg saját bevallásuk szerint cigánytelepen laknak.

A hajdan telepfelszámolásban érintett emberek nem mutatnak nagyobb területi mobilitási hajlandóságot, mint a többiek. Sőt, közülük többen laknak születéskori lakóhelyük településén. Ez annál is érdekesebb, mivel a telepfelszámolást megélt mintabeli háztartásfők — a telepfelszámolások időbeni eloszlásának köszönhetően — idősebbek a minta átlagánál. A születési és lakóhely megyéjét, illetve régióját tekintve már nem mutatható ki ilyen különbség.

A telepről beköltözések vizsgálatához a Cigányvizsgálat mintavételi eljárása nem biztos, hogy megfelelő alapot biztosít. A csoportos mintavétel tulajdonsága ugyanis, hogy bizonyos változókat nagyon bizonytalanul lehet becsülni ilyen mintából.

Reméljük, a tanulmányban bemutatott táblázatok és a hozzájuk tartozó kommentárok, ha vázlatos is, de világos képet adnak a cigányság migrációs sajátosságainak mennyiségi jellemzőiről. Az ilyen dokumentatív adatelemző leírások nem pótolhatják az oksági elemzéseket. Nem léphetnek a néprajzi vagy kulturális antropológiai megalapozottságú kvalitatív esettanulmányok helyébe sem. Ám miként azok segítik az adatelemzéssel foglalkozókat, remélhetően az ilyen dolgozatok is támogathatják a más jellegű kutatások végzőit.

Melléklet

1. táblázat

Születéskori és jelenlegi (1993) lakóhely településtípusának együttes megoszlása*

Szülőhely	Lakóhely			Összesen
	község	város	Budapest	
Község	78,9	16,0	5,1	3630
	91,2	39,8	47,7	72,7
Város	21,8	71,6	6,5	1223
	8,5	59,9	20,5	24,5
Budapest	7,0	3,5	89,4	142
	0,3	0,3	32,5	2,8
Összesen	62,9	29,3	7,8	100,0
	3141	1463	391	4995

* A megvastagított vonalakon belüli cellák tartalma: felül a sorszázalék, alul az oszlopszázalék.
Az oszlopok összesítő celláinak tartalma: felül a sorszázalék, alul az oszlop elemeinek összege.
A sorok összesítő celláinak tartalma: felül a sor elemeinek összege, alul az oszlopszázalék. A jobb alsó cella tartalma: felül a sor-, illetve oszlopszázalékok kerekített összege, alul az összes mintaelem száma.

2. táblázat

Születéskori és jelenlegi (1993) lakóhely településének összehasonlítása nemek szerint

	Férfi	Nő	Együtt
Különböző (%)	40,2	50,1	45,3
Azonos (%)	59,8	49,9	54,7
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	2474	2617	5091

3. táblázat

Születéskori és jelenlegi (1993) lakóhely megyéjének összehasonlítása nemek szerint

	Férfi	Nő	Együtt
Különböző (%)	15,4	18,3	16,9
Azonos (%)	84,6	81,7	83,1
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	2439	2556	4995

4. táblázat

**Születés kori és jelenlegi (1993) lakóhely régiójának
összehasonlítása nemek szerint**

	Férfi	Nő	Együtt
Különböző (%)	12,0	12,9	12,5
Azonos (%)	88,0	87,1	87,5
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	2439	2556	4995

5. táblázat

Eddigi lakóhelyek száma a jelenlegi lakóhely régiója szerint

	Budapest iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dél- Dunántúl	Nyugat	Összesen
1	21,0	46,2	45,6	36,1	20,5	21,3	32,5
2-3	54,5	46,3	44,8	53,6	54,6	52,7	51,5
4-X	24,5	7,5	9,6	10,3	24,9	26,0	16,0
Összesen (%)	100	100	100	100	100	100	100
Összesen (fő)	891	1026	614	1235	1215	150	5131

6. táblázat

**A születési hely és a lakóhely régiójának összevetése
a jelenlegi lakóhely régiója szerint**

	Budapest iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dél- Dunántúl	Nyugat	Összesen
Különböző	37,0	4,2	13,1	5,1	8,0	22,1	12,5
Azonos	63,0	95,8	86,9	94,9	92,0	77,9	87,5
Összesen (%)	100	100	100	100	100	100	100
Összesen (fő)	848	1004	604	1217	1177	145	4995

7. táblázat

**A születéskori és a jelenlegi (1993) lakóhely régiójának
összehasonlítása anyanyelv szerint**

	Beás	Magyar	Cigány	Összesen
Különböző (%)	5,5	12,8	15,8	12,5
Azonos (%)	94,5	87,2	84,2	87,5
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	275	4471	221	4967

8. táblázat

Eddigi lakóhelyek száma anyanyelv szerinti bontásban

Lakóhelyek száma	Beás	Magyar	Cigány	Összesen
1-	13,5	34,3	21,4	32,6
2-3	59,1	50,7	57,6	51,4
4 vagy több	27,4	15,0	21,0	16,0
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	281	4596	224	5101

9. táblázat

**Születéskori és jelenlegi (1993) lakóhely településének
összehasonlítása beszélt nyelvi csoportok szerint**

	Beás	Magyar	Cigány	Összesen
Különböző (%)	59,5	43,2	44,1	45,3
Azonos (%)	40,5	56,8	55,9	54,7
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	573	3918	569	5060

10. táblázat

**A születéskori és a jelenlegi (1993) lakóhely megyéjének
összehasonlítása beszélt nyelvi csoportok szerint**

	Beás	Magyar	Cigány	Összesen
Különböző (%)	13,2	17,5	16,2	16,9
Azonos (%)	86,8	82,5	83,8	83,1
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	562	3839	566	4967

11. táblázat

**A születéskori és a jelenlegi (1993) lakóhely régiójának
összehasonlítása beszélt nyelvi csoportok szerint**

	Beás	Magyar	Cigány	Összesen
Különböző (%)	6,6	13,5	11,7	12,5
Azonos (%)	93,4	86,5	88,3	87,5
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	562	3839	566	4967

12. táblázat

Eddigi lakóhelyek száma beszélt nyelvi csoportok szerint

Lakóhelyek száma	Beás	Magyar	Cigány	Összesen
1-	16,2	35,7	27,6	32,6
2-3	58,0	50,0	54,2	51,4
4 vagy több	25,8	14,2	18,2	16,0
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	581	3948	572	5101

Felhasznált irodalom

- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, IX. kötet. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1895.
- BEREY Katalin-HORVÁTH Ágota: *Esély nélkül*. Vita, Budapest, 1990.
- Demográfiai évkönyv 1988*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1989.
- Demográfiai évkönyv 1989*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1990.
- Demográfiai évkönyv 1990*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1991.
- Demográfiai évkönyv 1991*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1992.
- Demográfiai évkönyv 1992*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993.
- KEMÉNY István-CSALOGH Zsolt-HAVAS Gábor-RUPP Kálmán: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976.
- KEMÉNY István-HAVAS Gábor: Cigánynak lenni. In ANDORKA Rudolf-KOLOSÍ Tamás-VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. TÁRKI-Századvég, Budapest, 1996.
- Mikrocenzus, 1996. *A népesség és a lakások jellemzői*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996.

NEMÉNYI MÁRIA

Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében*

Egy, az egészségügy képviselői és a terhesség-szülés, valamint a csecsemő gondozása-nevelése során velük kapcsolatba kerülő roma népesség kapcsolatrendszerét elemző kutatás teremtette meg számunkra az alkalmat, hogy mintegy 80 fiatal roma nővel interjút készíthettünk. A kutatás témájából következően a megszólaltatott fiatal nők életútjukat termékenységi történetük tükrében tárták fel a beszélgetésekben. Jelen tanulmányunk tárgya az ezekből az interjúkból kirajzolódó női szerep, ami a fiatal lányok gyermekkori szocializációjától az anyává válásig, az anyaság megéléséig terjed, de ami magában rejtje a férfi-nő viszonyba és a családi kapcsolatrendszerbe beleágyazott nemi szerepviselkedéseket is.

Interjúalanyaink tehát kisgyermekes vagy még csak első gyermeküket váró terhes fiatal roma nők. (Különböző — részben technikai, részben az interjúzás körülményeiből fakadó okok miatt — a 80 elkészült beszélgetésből csak hetven magnós interjú lett teljesen beírva.) Ez a viszonylag kis minta négy további almintára bomlik: kiválasztásuknál arra törekedtünk, hogy mindhárom jellegzetes magyarországi cigány népcsoport (oláh, beás, magyar cigány vagy romungró) lehetőség szerint tisztán képviselve legyen. Negyedikként pedig egy budapesti mintát választottunk azért, mert a mára egyre inkább városiasodó roma lakosság mindennapi tapasztalatai — akár az egészségügy vonat-

* A kutatás a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal felkérésre (1997) készült *Terhesség-szülés-gyermekgondozás-cigány anyák és az egészségügy kapcsolatrendszerében* címmel.

† A kutatásról készült beszámoló *Cigány anyák az egészségügyben* címmel jelent meg a NEKH gondozásában, 1998-ban Rövidebb változata *Terhesség, szülés, gyermekgondozás (Cigány anyák az egészségügy kapcsolatrendszerében)* címen az *Esély* 1998/2. számában (20–56. old.), valamint egy változata *Két külön világ* címen a *Beszélő* 1998. februári számában (53–64. old.) jelent meg.

kozásában is — vegyes etnikai háttérhez, a többségi társadalom tagjaival való együttéléshez kapcsolódnak.

Amikor megpróbáljuk leírni a négy almintába bekerült interjúalanyaink nemi szerepeikkel kapcsolatos konkrét tapasztalatait és élményeit, tudatában vagyunk annak a veszélynek, hogy miközben objektivitásra törekszünk, bennünk is bujkál egy előzetesen konstruált kép cigányokról, különböző cigány közösségekről. Ezt elkerülendő, a kis minta ellenére kvantitatív elemzést kívánunk adni mindazokban a témákban, ahol ez egyáltalán lehetséges. Nem próbálunk általánosítható összképet festeni az oláh, beás vagy romungró közösségről, sem a budapesti romákról. Amennyiben a négy csoportot összehasonlítjuk, kizárólag csak a kutatásban megszólaltatott személyek vonatkozásában tesszük ezt.

Cigány válaszolóinktól nem vártuk el, hogy tapasztalataikat a saját etnikai csoportjuk egészére vonatkoztassák. Mindazonáltal azt feltételezzük — és erre válaszolóink bizonyos megnyilvánulásai is feljogosítanak bennünket —, hogy az egyedi élmények mögött is léteznek közösség által kidolgozott, tradíciók által megerősített, elsősorban a családi szocializáción keresztül átörökölt „kollektív tudások”, sztereotípiák, olykor akár — részben a saját csoportra, részben másokra vonatkozó — előítéletek. Ezért a számszerűsíthető, kvantifikálható adatokon túl a beszélgetésekből olyan információk is nyerhetők, amelyek csupán egy kvalitatív elemzési módszer segítségével értelmezhetők.

A minta bemutatása

Kutatásunk általunk is felismert korlátja a minta kis méretén túl válaszolóink lakóhelyének, életfeltételeinek, gazdasági és kulturális környezetének eltérő jellege. Miközben tekintettel voltunk arra, hogy a három vidéki almintát jól körülhatárolható, földrajzilag elkülönülő egységeket képezzen, amelyeken a három különböző típusú roma etnikai csoport szempontjából homogén közösséget találunk, nem tudtunk tekintettel lenni arra, hogy a kiválasztott egységek azonos településtípuson legyenek. Így az oláh-cigány-mintát egy Duna-Tisza közti kisváros kertvárosias, valamikori Cs-házasság területéről választottuk, a beás cigányok csoportját egy Zala megyei falu szélénél valamikor paraszttól lakott, a romák által a hetvenes-nyolcvanas években OTP-kölcsön segítségével felvásárolt, mára lerobbant környezetében találtuk meg, a romungró almintát pedig egy nyírségi, a román határ mellett található falu — két egymástól némileg eltérő adottságú — utcájának lakói közül választottuk. A három vidéki almintát tehát három, sok vonásában különböző településről származik, és kutatásunk részben módszertani, részben költségvetési korlátai nem tették lehetővé számunkra, hogy a mintába bekerült interjúalanyok csoportjainak különbségeit egyértelműen elválasszuk a regionális-

szociális-gazdasági adottságokból származó különbségektől. Mindhárom csoport egyúttal gyökeresen eltér a budapesti almintától, amelyet ezért részben a homogén csoportok kontrolljának tekinthetünk.

	Oláh cigányok n = 18	Beás cigányok n = 19	Romungrók n = 17	Budapest* n = 16
Válaszadó életkora	30,3 év	25,1 év	23,9 év	23,3 év
Testvérszám	6,3	6,0	5,8	5,6
Nemi élet kezdete	16,3 év	16,2 év	17,2 év	16,5 év
1. terhesség/szülés	18,1 év	17,4 év	19,2 év	18,3 év
Gyermekszám	3,1	3,1	2,4	2,7
Terhességmegszakítás	8 válaszadó: 0 6 válaszadó: 1 2 válaszadó: 2 1 válaszadó: 4 1 válaszadó: 5	17 válaszadó: 0 2 válaszadó: 2 spontán	6 válaszadó: 0 4 válaszadó: spontán 3 válaszadó: művi 4 válaszadó: nincs információ	11 válaszadó: 0 1 válaszadó: 2 1 válaszadó: 5 2 válaszadó: 1 spontán 1 válaszadó: nincs információ
Szoptatás tartama	2,4 év	1 év	1 válaszadó: 4 év többi átlag 5,2 hó	1 válaszadó: nincs információ 1 válaszadó: 4 év 4 válaszadó: 1,5 év többi átlag: 2,4 hó

* Ahol másként nem tüntettük fel, a számok átlagokat jelentenek.

A minta egészének, illetve a négy almintának a bemutatását megkönnyítendő, elsőnek összefoglaló táblázatot készítettünk azoknak az adatoknak az alapján, amelyek minden egyes interjúalanyunkkal folytatott beszélgetésben konkrétan megjelentek. Az interjú témájából, az interjúfelvétel körülményeiből (a négy-szemköztí beszélgetés nem volt mindenhol biztosítható, az előzetesen elképzelt interjúterven való végighaladás akadályba ütközött stb.) és a válaszolók heterogenitásából következően (első gyermekét váró vagy már sokgyermekes, és ezért a kiválasztottak közé nagy életkori szórással bekerülő asszonyok) az ilyen adatok köre igencsak korlátozott. Mégis jellegzetes azonosságok és jellegzetes különbségek tapasztalhatók a négy almintá összehasonlításakor.

A négy almintá közül a legfiatalabb a *romungrók* csoportja volt. A számszerű adatok arra engednek következtetni, hogy ennél a csoportnál tolódott ki leginkább az első gyermek vállalásának időpontja, és itt a legalacsonyabb a családonkénti gyermekszám is. Természetesen a minta viszonylagos fiatalságából következhet, hogy ennél a csoportnál még nagyobb az esély a további gyermekvállalásra, mint a többi almintá esetében, erre a kérdésre az interjúk

minőségi feldolgozása adhat választ. A nemi élet kezdetében csak apró eltéréseket tapasztaltunk, bár a romungrók esetében itt is közel egyévnyi késleltetést láthatunk a többiekhez képest.

Közel azonos átlagos adatokat találunk a megkérdezettek testvérszámára vonatkozóan. Az *oláh cigányok* almintájában volt a legmagasabb a gyermekkori családok létszáma, három válaszolónk esetében tízen felüli testvérszámmal találkoztunk. A szülői generáció termékenységéhez viszonyítva a minta egészét tekintve válaszolónk gyermekvállalási szokásai radikális változást mutatnak, átlagosan mintegy felére csökkentve a családonkénti gyermekszámot. A gyermekszám korlátozása csak részben függ össze a terhességmegszakítás gyakorlatával. A 70, ebből a szempontból értékelhető válasz szerint a megkérdezettek 60%-ánál művi abortusz egyáltalán nem fordult elő, 16 válaszolónak összesen 23 művi terhességmegszakítása volt, a fennmaradó esetekben spontán abortuszról vagy halva szülésről számoltak be válaszolónk. Az abortuszok tekintetében is lényeges különbség fedezhető fel az alminták között. A *beás cigányok* közül egyetlen válaszolónknak sem volt művi terhességmegszakítása (az ő esetükben — az oláh cigányokhoz hasonlóan — a gyermekek átlagos száma 3 fölött van). A másik, magas átlagos gyermekszámmal rendelkező csoportban, tehát az oláh cigányok almintájában viszont a művi megszakítások száma magasabb volt a többi csoporthoz képest (igaz, ez a csoport átlagos életkora magasabb, mint a többié, tehát nem lehet kizárni a korszerű fogamzásgátló módszerek korábbi nehezebb elérhetőségének hatását sem). A születéskorlátozás, a családtervezés más módszereiről, vagy éppen annak hiányáról az interjúk részletes elemzésénél fogunk beszélni.

A számszerű adatok azt mutatják, hogy beás cigány interjúalanyaink kezdtek legkorábban a nemi életet, az ő körükben következett be legkorábban az első gyermek vállalásának időpontja, viszont ők azok, akik egyáltalán nem élnek a terhességmegszakítás eszközével. Ha ehhez hozzávesszük azt a táblázatba nem foglalt adatot, hogy ők közülük csak két válaszolónknak volt első és egyúttal jelenlegi élettársán kívül mással is kapcsolata, szemben a többi csoport tagjainak ez irányú gyakorlatával (oláh cigány interjúalanyaink közül ötnek, a romungrók közül hatnak, budapesti válaszolóink között szintén hatnak — közülük kettőnek több — volt korábban másik szexuális partnere is), arra következtethetünk, hogy ez a csoport a legszigorúbb tagjaival a nemi erkölcs, a szexualitás prokreatív értelmezése terén. Azt azonban nem állíthatjuk ennek alapján, hogy ez a csoport egyúttal a legtradicionálisabb is, hiszen az oláh cigányok csoportjából kikerült válaszolóink szintén nagyon erős hagyománykövetést sugallnak még a számokba foglalható adataik alapján is. Ugyanakkor úgy tűnik, a romungrók csoportjában válaszolóinkat kevésbé befolyásolják a tradicionális családfelfogás követelményei. A nemi élet kezdete és az első gyermekvállalás időpontja közötti időintervallum az ő körükben, valamint a vegyes etnikai háttérrel rendelkező budapestiek körében nyúlik a leghosz-

szabbbra, igaz, nem sokkal meghaladva az oláh cigányok csoportjához tartozó válaszolóink erre vonatkozó gyakorlatát.

A tradicionális termékenységi-gyermekgondozási szokások egyik jól számszerűsíthető mutatója a szoptatás átlagos időtartama is. A szoptatás leghosszabb ideig (2,4 év) az oláh cigányok körében tart. Ez az adat alátámasztani látszik az egészségügyi válaszolóink által is megfogalmazott tapasztalatot, amely szerint az oláh cigányok szokásaikban olyan hagyományokat őriznek, melyekkel feltűnően elkülönülnek a lakosság, vagy akár a cigány etnikum más tagjaitól. Viszonylag hosszú átlagos szoptatási időtartam jellemzi beás cigány interjúalanyainkat is. A romungrók között csupán egy válaszoló akadt, aki négy évig szoptatta gyermekét, a csoport többi tagja átlagos 5,2 hónapos szoptatási időtartamával nem sokkal haladta meg az általános magyarországi szokásokat. A budapesti minta vegyes képet mutat: egyik válaszolónk négy évig, négyen mintegy másfél évig szoptattak, a többiek átlagos szoptatási időtartama viszont kifejezetten alacsony értéket mutat.

A cigányság általános rossz egészségi állapotának egyik legtöbbet említett jellemzője a koraszülések, a kis súlyú születések magas aránya. Sajnos az interjúk alapján ebből a szempontból nem tudunk a minta egészére és minden megszületett gyermekre vonatkozó egzakt adatokat nyerni. Az oláh cigányok mintájában két ízben történt említés koraszülésről, illetve kis súlyú újszülöttről, a romungró válaszolóink közül öten, a budapestiek közül hárman adtak életet kis súlyú újszülöttnak, beás interjúalanyaink közül viszont tíz családban született kis súlyú gyermek. Miután nem minden interjúalanyunk számolt be összes gyermeke születési súlyáról, csak feltételezni tudjuk, hogy ahol nem történt koraszülésről vagy kis súlyú születésről említés, ott a születési súly meghaladta a 2,5 kg-ot, és a kihordási idő is normális volt.

A beás cigányok csoportja, úgy tűnik, ezen a téren is eltér a másik három alminta tagjaitól. Ismereteink korlátozott volta és kutatásunk választott módszere nem engedi meg, hogy ennek az eltérésnek valódi okát megismerjük. Feltételezhető azonban, hogy az általunk felkeresett beás cigányok közössége nemcsak a csoport zártságában, hagyományőrző voltában és tradicionális családi mintáiban különbözött a másik három csoporttól, hanem maga a település földrajzi elhelyezkedése és a településen belül is a cigányok lakta terület a hátrányos helyzetű régió olyan vonásait hordozza, melyek az eltérések egy részét magyarázzák.

A női test ismerete

A minta egészének bemutatásakor kitűnt, hogy válaszolóink többsége fiatalon kezdte a nemi életet, fiatalon vált anyává, és gyakori gyermekszülések, almintánként eltérő terhességmegszakítási szokások jellemzik őket. Felmerül a

kérdés, mennyire voltak-vannak tisztában saját testük működésével, hogyan és kik készítették fel őket a termékeny női életre. Mennyiben tudatos, mennyiben ösztönös, illetve a véletlenre, tudatlanságra épülő válaszolóink női funkciókra vonatkozó magatartása. A női testtel kapcsolatos ismeretek első területe a *menstruáció* szerepének megértése a női életút folyamatában.

Az első menzesz a nővé érő lányok olyan alapélménye, amelyre felvilágosult családok vagy a felvilágosítás fontosságát valló iskola jó esetben még bekövetkezte előtt felkészíti őket. A minta egészéből arra következtethetünk, hogy ez a felvilágosítás igencsak hiányos volt, többnyire az első vérzés bekövetkezése után történt meg a magyarázat.

A felvilágosítás hiánya a legegységelműbben az oláh cigány válaszolóink elbeszéléseiben mutatkozott meg.

„Abban az időben nem volt normális felvilágosítás, anyukámék nagyon szegényellősek, nem beszéltek ezekről a dolgokról. Nem készítettek fel. (...) Nekem rossz emlék, mert tizenkét éves voltam, és amikor játszottam, úgy jött meg. Én nem is tudtam, hogy ez mi. Voltak barátnőim, akik csúfoltak. Nem tudtam felkészülni az egészre, mert nem nagyon meséltek róla... A cigánycsaládokban a férfiak a nőkkel nem beszélnek ilyen témákról. Édesanyám se beszélt erről... én meg sírtam, mikor először megjött. Gyűlöltem szinte magam, meg szegényelltem.”

Részben a szülők tudatlanságával indokolták a menzesszel kapcsolatos felvilágosítás elmaradását: *„...a nővéreimtől tudtam meg. Édesanyukám nem is tudott róla... ő analfabéta volt, nem volt olyan tanult, hogy ő most iskolába járt volna. Megmondta volna nekünk, hogy ez így van vagy úgy van. Soha nem foglalkozott velem.”*

Gyakran történt utalás arra is, hogy a női testtel kapcsolatos dolgokról azért nem lehet otthon, a családban beszélni, mert a férfiak előtt szégyen vézésről, a női alsótestről, az ahhoz kapcsolódó ruhadarabokról szót ejteni: *„Anyu mondta, hogy figyelj ide, van egy olyan dolog, lehet, hogy meg fogsz ijedni elsőnek, de lehet, hogy észre sem veszed. Foltos lesz a ruhád. Ez a menstruáció. Én meg csak néztem, hogy mi az. Ez vérzés, de nem betegség. Én kinevettem akkor még... tízéves lehettem. Az anyukám elkezdett mosolyogni, én meg sírtam. Akkor elmondta a hozzávaló dolgokat. Nálunk cigányoknál ez úgy van, hogy férfi előtt ezt nem ejthetik ki. Takargatjuk ezeket a dolgokat, úgy, hogy édesapánk erről nem tudhat. Esetleg, ha észre nem veszi, mert akkor szégyenkezik az ember.”* Hogy ez a tabu még mindig él, és nem csak válaszolóink gyermekkorából felidézett szokás, megerősíti egy másik interjúalanyunk: *„Én a kislányoknak mondtam, hogy ha kicsit véres lesz a bugyitok, akkor ne ijedjete meg, nehogy apátoknak mondjátok meg. Mert olyat is hallottam, hogy megijedt a kislány, és mondta az apjának, hogy valahonnét jön a vér. Mondtam, nehogy apátoknak elmondjátok, nem szabad, a cigányoknál ez tényleg nagyon nagy szégyen volna... A férfira is, a gyerekekre is. Szégyellje magát az apja előtt.”*

A vérzés tabu jellegét, a női és a férfi világ ilyen erőteljes elkülönítését, a női test folyamatainak a férfiak előtt szégyellt voltát egyetlen más csoportunkban sem tapasztaltuk. Beás válaszolóink számára is az édesanyák adták az elsődleges felvilágosítást, és úgy tűnik, azokban a nagy családokban, amelyekben ők nevelkedtek, szintén az elhallgatás, a szemérem, a testi változások kibeszéltelenül hagyása volt jellemző: *„Anyukám megsiratott, amikor megmondtam neki, hogy vérzek. Megmutattam neki, aztán nekiállt sírni. Jól van, ne sírjál, anyu. Te már nagylány vagy, azt mondta. Ne félj semmit, még engem nyugtatott, hogy ne félj, mert nagylány vagyok. Már vett is vattát. El kellett dugni, mert nem akartam szégyenbe esni. Nálunk szégyen volt ilyesmi, vagy hogy melltartóban otthon lenni, vagy megmondani, hogy megjött a havi, szégyen volt.”*

A női és férfi test különbözőségét a menstruáció kapcsán értette meg egyik beás válaszolónk, aki egy, a menstruációhoz kapcsolódó babonáról, szokásról is említést tett: *„Amikor nekem megjött a menstruációm, azt hittem, hogy a fenekemből jön a vér. Akkor (anyám) elkezdte mesélni, hogy édes lányom, nem szabad ilyenkor megjedni. Ez természetes dolog a nőknél. És erre én rávágtam, a francba, miért nem a férfiaknak van ilyen. Akkor elkezdtek nevetni rajtam. Azt mondja, édes lányom, te nagyon buta vagy, nekik nem olyan van. Nekik pöcsük van, neked meg pinád. Adott nekem egy kis vattát, mutatta, hogy kell odatenni három lilomot, és akkor három napig tart. Úgy is volt. Akkor bementem anyámhoz, mondom, te boszorkány, megjósoltad nekem, hogy három napig tart. Azt mondta, hogy ez így van, ahány lilomot teszel a vattára, annyi ideig tart.”*

Romungró interjúalanyaink közül viszont többen is felelevenítették egy, az első menzeszhez kapcsolódó hagyományt: *„...vidéken nagyon sokan vannak úgy, hogyha egy lánynak megjön a menstruációja, akkor csak az édesanyjának tudja elmondani. Senki másnak. Itt az a szokás, hogy amikor megmondja az anyjának, én is kaptam, és minden lánytestvérem, kaptunk egy pofont. És állítólag ez azt jelenti, hogy most már nagylányok vagyunk.”* Ugyanerről a szokásról másuk mint generációk óta létező tradícióról beszélt: *„Úgyhogy mikor meg is jött a menstruációnk, jól megpofozott bennünket, hogy pirosak legyünk... szóval anyunak is mondta a nagymamája. Anyu is mesélte, hogy mikor őneki is megjött, akkor őt is megpofázták. És akkor mondta a dédnagymám anyunak, hogy ez természetes dolog, lányom, hogy kicsit pirosak legyetek. Mert ha nem pofázunk meg, akkor mindig hókák lesztek. Szóval ez ilyen öregkori babonaság.”*

Budapesti válaszolóink többsége az iskolát, könyveket vagy esetleg idősebb nővért, sógornőt említette, mint a felvilágosítás forrását: *„...jártunk iskolába, ott is tanultunk ilyesmit... a tanároktól, biológiaórán...”,* vagy *„...végül is könyvekből, újságokból kiolvastuk, hogy milyen lehet...”,* *„...ezt már mind az iskolában tanultam, a biológiaórán. A biológia-tanárnő mindig kiküldte a fiúkat, és amit akartunk, megkérdezhettük.”* Az első menzesz alkalmából elcsattanó po-

fonról érdekes módon itt is történt említés: *„...volt egy barátnőm, aki idősebb volt, és amikor mondtam neki, jól pofon vágott. Azt mondta, hogy ez a szokás. Hogy szép piros legyen az arcom.”* Az interjúk alapján többé-kevésbé megismerve válaszolóink életútját, a családi-anyai felvilágosítás hiánya budapesti válaszolóink esetében részben a családok hányatott sorsára (szülők a fővárosban dolgoznak, a gyermekeket vidéken nagyszülő neveli, vagy éppen időlegesen állami gondozásban éltek stb.), részben a nagycsaládi együttlét hiányára, a városi életmódra, a szülők elfoglaltságára, és így az iskola és a kortárscsoportok megnövekedett szerepére vezethető vissza.

Az első menstruáció és a nemi életre való érettség a nemi felvilágosítást is szükségessé tenné, ezzel kapcsolatban azonban a minta egészéből az tűnik ki, hogy a kielégítő magyarázatot szinte senki sem kapta meg otthon. *„...nálunk úgy van, hogy nem nagyon beszélnek olyasmiről, mivel hát gondolom, hogy szégyellik, vagy hogyan, mi van velük. De sokszor kérdeztem anyámtól, hogy most hogyan lesz ez... de így magától meg nem mondja.”* Többen utaltak arra, hogy az általuk most utólag korainak tartott nemi életet teljesen tudatlanul kezdték, és ettől saját lányaikat már igyekeznek megkímélni: *„Én már nem voltam olyan visszafogott. Az én szüleim ilyenek voltak, és én abból tanultam, hogy nekem hogy sikerült... tizennégy év különbség van köztünk. Fiatal édesanya vagyok, nem volt ez kínos nekem. Nem is vagyok olyan elmaradott. Sőt én inkább nagyon is óvtam őt ezektől a dolgoktól, mivelhogy én így jártam. Én már átestem azon, hogy fiatalon rosszul jártam...”*

Szexualitás, párválasztás – nemi erkölcs

Ahogy az a minta általános leírásakor már kiderült, interjúalanyaink többségére — akár házasságban, akár élettársi kapcsolatban élnek — többnyire a tartós kapcsolat, az életre szóló partnerválasztás jellemző. Abban azonban nagy eltéréseket tapasztaltunk — nemcsak egyes interjúalanyaink egyéni történetei, hanem mintánk négy alcsoportja között —, mire is alapozódik ez a kapcsolat. A fiatalon kezdett nemi élet sokak szemében a tudatlanság, a tervezetlenség, a véletlen szinonimája, esetleg a rossz erkölcsöké vagy legalábbis az erkölcsi nevelés hiányáé. Mintánk egészének ismeretében azt mondhatjuk, hogy a véletlennek, a tudatlanságnak ugyan sokszor szerepe volt a korai nemi kapcsolat kialakulásában, de a többség esetében nagyon is határozott elképzelések, szokások, szülői útmutatások, közösségi hagyományok húzódnak meg a mai magyar lakosság egészéhez viszonyítva eltérő házassági szokások mögött. Mindhárom etnikailag homogén közösség mutatott olyan — egymáshoz nem feltétlenül hasonló — szigorú szabályozási rendet, amely a hagyományos életformával szakítani nem kívánó roma nők életsorsát alapvetően meghatározta. A budapestiek pedig arra szolgáltattak példát, hogy egy etnikailag és a hagyó-

mányok–szokások szempontjából kevert közösségben, a többségi társadalommal való sűrűbb kapcsolati hálóban a tradíciók ereje gyengül, és helyükre a városi lecsúszó rétegek szubkulturális befolyása áramlik be.

Oláh cigány interjúalanyaink számára a szüzesség, a szűzen kötött házasság olyan érték, amelynek feladását a közösségi tradíció szigorúan szankcionálja. Lakodalmat ülni csak akkor lehet, ha — mindenekelőtt a lány — szűz. *„...ha így, mint mi, hogy megesküdtünk, legyen a fiú és a lány is érintetlen. És az nagy baj is, hogyha nagy lakodalmat csinálnak, és a lány már volt férfivel.”* A szüzesség megőrzését a család erőteljesen kontrollálja: *„A cigányoknál az a szokás, hogy nem engedik el a lányokat sehova, még barátot sem tarthat úgy, mint egy magyar. Hogy rendesen jár hozzá. De tudták, hogy én meg a mostani férjem együtt járuk. Nem is volt semmi, nem volt szemtelen. Csak jártunk és kész... Beszélgettünk, de hogy csak kettesben legyünk, azt nem. Ha többen voltak, akkor igen.”*

Hogy a szülői család számára is megfelelő legyen a leendő partner, nem ritka a kisgyermekkorban kiválasztott házastárs. (Hat interjúalanyunk említett szülők által kijelölt társat.) A család választása jó esetben nem vált ki tiltakozást, és akár életre szóló kapcsolatot is megalapozhat: *„Elmennek leánynézőbe, nem baj, ha nem udvarolt neki, csak akkor látta először, az nem baj. Ha a lánynak tetszik, akkor csapnak egy jó nagy lagzit, és vagy együtt maradnak, vagy nem.”* Hogy ez a szokás ma is él, erre utal egyik válaszolónk: *„Ők már picinek el voltak jegyezve. Azt hiszem, egyévesek vagy pár hónaposak lehettek... Kőrösön is van egy olyan, hogy a kislány tizenegy éves, a szolnoki kisfiú az nyolcéves, és most lesz az eljegyzésük. Összeadják őket...”* Saját eseteként meséli másikuk: *„A férjemnek a bátyja ide nősült. Állítólag messzi rokonok is voltak. Kicsik voltunk, és mondta, hogy én az ő menyé leszek. Nagyon csúnya betegsége volt, a torkát műtötték, már meghalt egy pár éve. Látom, hogy átkozza az apámat, hogy ha én nem leszek a fiáé. Meghalt az öreg, és akkor jöttek értem, hogy megteljesítsék az ő kívánságát... talán egyéves voltam.”* Találkoztunk azonban olyan fiatalasszonnyal is, akit éppen a családi tradíció akadályozott meg abban, hogy három gyermekének apjával együtt éljen: *„Azt kellett elvenni, akit az apja választott neki. ...előtte én voltam az élettársa, csak mi elmaradtunk, és akkor muszáj volt ezt elvenni... náluk az volt a szokás, hogy gyerekkorukban kiválasztják, hogy ki lesz a feleség vagy a férj. És az asszonyka ki volt neki választva, amikor összeálltunk mi.”*

A házasságszerzésnek másik, ebben a közösségben tapasztalt módja, hogy a „megesett lányt” adják hozzá a valamilyen okból társ nélkül maradt gyermekes férfihez: *„...az anyósomnak van ott egy testvére, de már meghalt. És az anyósom tudta, hogy ott vannak fiatal lányok... aztán oda eljöttek, a szomszédokat ismerték, szóval az anyósomnak a testvére... odahozta nálunk, mert azok ismertek engem... és akkor az anyósomat hozták kocsival, aztán begyűttek oda nálunk, aztán mondták, hogy ők lánykérőnek akarják... hát anyámnak nemigen tetszett, hogy ilyen vidékre elgyűvők, mert azért sírt ...aztán el-*

kezdett beszélni az anyósommal, hogy van neki (a jövődóbeli férjnek) családja. És anyósom mondta, hogy ...ő neveli a gyereket. És akkor mondta az anyósom, hogy nyugodtan elgyűhettek, nem lesz bajom, itt jó helyem lesz. De én kigyüvök az anyósommal és a sógornőmmel is, szeretnek engem, én is szerettem. Már nem is tudnák innen elmenni. Már meg vagyok szokva. Jól van, már régen nem voltam anyámnál, már öt éve nem voltam anyámnál, mert nem tudok azért elmenni három gyerekkel... "

Ha nem a család választ, ha nem sikerül a lánynak megőrizni szüzességét, vagy ha nincs pénz lakodalomra — marad a „szöktetés”: „Tizenöt éves koromban szöktetett el a férjem... azóta együtt élünk... Moziba indultunk. Én nem voltam rákészsülve, hogy a férjem elszöktet. Azt mondta, hogy kocsival hazavisz. Maszek taxikocsival. Aztán a férjem elszöktetett. A férjem nagypapája Decsiben élt, és oda szöktetett... Nem volt pénz, hogy csináljanak lakodalmat, eljegyzést. Beszélgettünk előtte, hogy az egyik lány a másiktól megtanulja. Mondtam neki, hogy én nem fogok veled elszökni, én nem leszek a többi lány. Engemet normálisan feleségül veszel. Azt mondta, van nekik pénzük a bankban. Végül kiderült, hogy nincs. Ezért szöktetett meg... Anyukám jött értem, mert persze, hogy ideges volt, hogy hova szöktettek, mit csináltak velem. Mondta a férjemnek, hogy nem volt szép tőled, miért szöktetted el a lányomat. Miért nem csináltál neki legalább lakodalmat? Persze, hogy szégyellték a többi cigány előtt. Mert a többi cigány lenézi, hogy a te lányod nem ment férjhez, nem ült lakodalmat."

Sem a szülők által összehozott házasságról, sem a szöktetésről nem tett említést egyetlen más közösséghez tartozó beszélgetőpartnerünk sem. A szüzesség megőrzésének értéke azonban a beás cigányok csoportjában is megjelent. A fiatal lányokat szigorúan őrzik a szülők: „Éjszaka nem is szoktam én elmenni. Csak ha bál volt, akkor szoktam éjszaka hazajönni a nővéremmel, bátyámmal, öcsémmel. Egyik nap mentem a nővéremhez, aki már férjnél volt. Ott volt a találkánk. Anyám megjött utánam. Arra kapott minket, hogy fogjuk egymás kezét. Mindennek lehordott engem. Mit keresel te itt?" Ha a fiatalok komolyan gondolják, hogy együtt kívánnak élni, a szülők nem akadályozzák: „Közel egy évig udvaroltunk egymásnak, és úgy összeálltunk. (K: Mióta van köztük szexuális kapcsolat?): „...hát mikor elhozott ide, és abba a napba... addig nem volt semmi kapcsolat. Csak puszi, meg... de ő úgy nem... (anyám) mondta, hogy nagyon vigyázzunk, meg hogy annak adjam oda, aki tényleg becsületesen, aki megmarad velem, hogy vigyázzak erre. Hogy nehogy úgy járjak, mint a többi cigányok, hogy csak ott izélik, és akkor elhagyják."

Maga a házasság nem kötődik ceremóniákhoz, az együttélést a házassággal egyenrangúnak tartották válaszóink. „Odajött nálunk, vendégségbe, egyik sógoromnál, ott ismerkedtünk meg... (a szülők) ...ők is szimpatikusnak látták, és azt mondták, ha te is akarsz, akkor összeállhattok... Nálunk összeállnak, aztán isznak vagy esznek abba az éjjelbe, aztán már férj és feleség. (K: Magá-

nak mennyi ideig udvarolt?) Nálam öt nap. Öt nap múlva eljöttem vele." Úgy tűnik, a szüzesség, illetve a tartós kapcsolat olyan érték, amelyet a közösséghez tartozó fiatal roma férfiak is elfogadnak, megbecsülése hozzátartozik az ő neveltetésükhöz is: *"Tizennégy éves voltam. Találkoztam vele és férjhez mentem. Azt mondta, hogy nem foglak én csak használni téged. Megismertem, mi a neve. Ide figyelj, Zoli, ha velem akarol aludni, nem fogsz ám velem csak aludni, aztán elzavarsz engem apámhoz. Mert a cigányok úgy szokták, a kenyeret megeszik. Akkor azt mondta, jó... Az anyja azt mondta neki, hogy nem ám, hogy hazazavarod az anyjához. Ha szűz lány volt, akkor elvette a szüzességét. És úgy lett meg a kis Zsolti..."*

Az általunk felkeresett romungró fiatalasszonyok beszámolóiban visszavisszatérő motívum, hogy az iskola befejezése (általában a nyolc osztály kijárása) után Pesten próbáltak elhelyezkedni, hosszabb-rövidebb időt lánykorukban a fővárosban töltöttek. A pesti vagy Pest környéki tartózkodás is többnyire családi kapcsolatokon alapult, lakóhelyükről mind a mai napig sokan ingáznak, a szülők–testvérek–rokonok a valamikori „fekete vonat” utasai-ként intenzív kapcsolatban állnak a fővárosba elszármazott rokonaikkal. Az összes válaszoló több mint fele, kilenc interjúalanyunk nővé érésében, párválasztásában szerepet játszott az otthonról való korai elkerülés, a szülői kontroll hiánya, az életforma gyökeres megváltozása. Nem véletlen, hogy ebben a csoportban az előző kettőhöz képest sokkal több rossz választással, kudarcba fulladt kapcsolattal, válással találkozhattunk.

Találkoztunk megalapozott, jó házassággal is: *"Mi majdnem öt évig együtt jártunk a férjemmel, mielőtt megesküdtünk. Minálunk így volt. De vannak sokan, akik hetente változtatják a barátjukat... Tizennégy éves korunk óta ismertük egymást, együtt jártunk, de mielőtt megesküdtünk, jó egy éve járt ide hozzánk."*

Ha nem is követelmény a házasságkötés előtti szüzesség, ám a tartós, lehetőleg életre szóló kapcsolat ebben a közösségben is fontos érték: *"Ő volt az első az életemben, ő is lett a férjem... Már négy-öt hónapos terhes lehettem, amikor esküdtünk. Rendes menyasszonyi ruhában, templomban és tanácsházán... Már Pesten dolgoztunk, és ott jöttünk össze. Én a bölcsődében voltam konyhalány. Ő meg hegesztő a szakmája."*

Talán a családok nagyobb mobilitása, a szülők a két előbbi csoportéhoz képest gyakoribb részvétele a munkaerőpiacon az oka annak, hogy az ezekben a családokban felnövekvő lányok nagyobb szabadságot, több önállóságot élveznek. *"...én mindig szabadon voltam eresztve, anyu nem féltett, apu úgyszintén megbízott bennem."* Ez a szabadság, kontrollnélküliség végződhetett úgy is, hogy bár korai, és már terhesen megkötött, de sikeres házasságot mondhat válaszolóink magáénak: *"Megismerkedtem a férjemmel. Katona volt, udvarolt nekem. Leszerelt, elmentünk Pestre dolgozni. Ő is dolgozott, én is. Kivettünk egy albérletet, összeköltöztünk és megházasodtunk... Templomi esküvő és pol-*

gári is volt. A polgári esküvő Pesten volt, a templomi meg itt... A polgári esküvőnk hirtelen jött, mert kórházban voltam terhesen a kisfiammal, aztán azt mondták, hogy meg kell esküdni, mivelhogy tizenhat éves vagyok, hogy legyen a gyereknek gondviselője... Megesküdünk, így értesítettük a szüleinket két-három nappal előbb, de inkább pénz kérdése volt, hogy nagy lakodalmat tart-sunk." Másik interjúalanyunk hasonló kapcsolata azonban kudarcba fulladt: „Nagyon korai volt még. Hamar csődbe ment... Három évig éltem vele. Amíg a gyerek meg nem lett, addig nagyon aranyos, rendes volt. Megszűnt a munka-helye. Nyolc hónapos terhes voltam, addig minden jó volt, mert mind a ketten fent dolgoztunk Pesten."

A Pesten, nem a saját közösséghez tartozó férfival kötött kapcsolat két interjúalanyunk esetében sem vált be: *„Pesten dolgoztam, ott jöttünk össze, és úgy sikerült, hogy sehogy, magyarul megmondva. Kétszer próbálkoztam, és nem ment." A szakítás oka a másik esetben éppen az életformák, felfogás különbözősége volt: „Ő nem ide való volt, ő pesti volt. Ő nemigen értette az itte-ni életet, én meg nem tudtam megszokni a városi életet. Itt nőtem fel."*

Mint már többször utaltunk rá, budapesti csoportunk igencsak vegyes etnikai-regionális és szociális háttérrel rendelkezik. Nagyobbik része vidéki származású, akiknek sokszor nem is az egész családja, hanem csupán ők maguk kerültek fel a fővárosba, többnyire azért, hogy munkát, megélhetést találjanak. Míg az előző, romungró csoport vidéki helyszínen felkeresett, korábban Pesten élt tagjai azok voltak, akik a budapesti éveket átmenetnek tekintették, és családi életüket saját közösségükben kívánták (vagy tudták) élni, pesti vála-szolóink vidékről származott része úgy tűnt, a fővárosban tartósabban gyöke-ret vert. *„Én nem bírtam vidéken lakni. Előtte már itt voltam Pesten a bátyáméknál. Ezt szeretem, ezt a nyüzsgést, a vidéket már nem bírnám elviselni. Egy munkahelyen dolgoztunk. Mindenkiel nagyon jó barátságban voltunk, ő is, én is, csak mi ketten nem. Első látásra nem tudtunk egymással két szót vál-tani... Most volt az idén három éve, hogy együtt élünk."*

A vidékről származó válaszolóink beszámolóiban sokszor explicit meg-fogalmazódik a család szűkebb etnikai hovatartozása. Egyikük házasságá-nak-gyermekvállalásának története egy tradicionális (oláh) cigány család féltő-kontrolláló rendszabályai alól való kibúvásról árulkodik: *„Régebben ő is abban a faluban lakott, mint én. Kiskorunk óta ismerjük egymást. Óvodába, is-kolába együtt jártunk. Egy év és két hónap van köztünk a férjemmel. Ők ide fel-kerültek. Tizenkét évesen jött el. Akkor az első szerelem volt. Ő megtetszett nekem, és mondtam neki, hogy járjunk együtt. Tizenöt éves koromig jártunk együtt. Tizenöt évesen lefeküdtem vele. Ő volt az első az életemben, és ő is ma-radt... Terhes lettem. Anyukámék nagyon tiltottak tőle. Ismerték egymást, a két szülő nagyon jó barát volt. Nekik az volt a kifogásuk, hogy én meg a férjem valahonnan rokonok vagyunk... Nálunk ez nagyon nem divat... Akkoriban még nem nagyon engedtek szórakozni. Nem annyira engedtek, mert én az*

édesanyámnak egy szem lánya vagyok... Volt az az ünnepség, akkor elszöktem vele. Úgy emlékszem rá, mintha a mai nap lenne. Egyik kis faluba, ott van nem messze tőlünk. Zsoltinak volt ott valami rokonja... Egész éjszaka kerestek a szüleim. Megtudták, hazavittek. Anyukám sírt nagyon. Apukám is úgy sírt, hogy úgy csalódott bennem. Ő lagzit akart, és miért nem szóltam, hogy én a Zsoltival? ... akkor anyu feltette azt a kérdést, hogy most mi lesz? Elvetessük a babát. Választanom kellett. Azt mondta anyu, vagy elvetessük, és járom az iskolát továbbra... vagy megszüلöm a gyereket, de akkor a Zsoltit hagyjam el. Eb-ből a kettőből kellett választanom, és én azt mondtam anyunak, hogy én egyiket sem. Megtartom a gyereket. Te is voltál fiatal, akárcsak én, te is tizenöt évesen mentél férjhez, tizenöt évesen születtél engem, én is ezt csinálom..."

Valamilyen módon azonban a környezetükből kiszakadt oláh cigányok családjai is próbálják őrizni hagyományaikat. Még házasságszerzéssel is találkozhattunk budapesti interjúalanyaink körében: „Az anyja azt mondta, hogy te a menyem leszel. Mondom, én a maga fiát még nem is láttam, anyósomnak meg nem is vállalnám el. Így mondtam neki. Mondom, én akkor sem leszek a menyé. A fia hazajött, elmondták neki, hogy nézek ki. Itthon marasztalt, hogy ne menjek dolgozni, menjek által, és nézzem meg. Mikor átmentem, mondta, hogy megkéri a kezem... át is jött másnap. Pár hónapig járt oda hozzám... Tudtuk, hogy együtt fogunk élni. A fiú szeretett belém..."

Volt, aki fontosnak tartotta megemlíteni, hogy „az oláh cigányok között van olyan, aki csak lányt vesz el. De elvileg nem számít...", de ebben a csoportban is a leggyakrabban olyan házasságkötéssel találkoztunk, ahol éppen a terhesség miatt került sor esküvőre. Más ezt titkolnivalónak tartotta: „...nem is nagyon sokan tudnak róla, de nem is hangoztattuk. A régi emberek még ehhez vannak hozzászokva... az ember hozzámegy ahhoz, akitől gyereket vár."

Budapesti válaszolóink másik jellegzetes háttere korántsem a tradicionális vidéki roma nagy család, hanem a főváros elslumosodott kerületeinek, le-robbant bérházainak szükségalakásaiban önkényes beköltözőként, vidéki rokonként vagy akár bérlőként élő nukleáris, sokszor felbomlott család. Ezeknek a családoknak gyakori élménye az erőszak, a börtön, a gyerekek — többen válaszolóink közül is — intézeti tartózkodása. „Anyám egyedül nevelt minket. Én is majdnem úgy nevelem őket... Amíg nem mentünk férjhez, addig nem...(hozott férfit a házhoz). Mikor már férjhez mentünk, nem volt otthon egyik sem, akkor keresett magának... Így volt szokás, meg így is gondolta." Ez az interjúalanyunk maga is kudarcot vallott házasságával, és most növekvő gyermekeit félti az erőszaktól: „Nekem is lenne (új partnere), hiába a férjem börtönben van. De nekem sem kell senki sem. Nekem már nagylányom van, nekem annak kell nézni a jövődöbelit... A börtönben sok mindent hallani. Sokan ilyen fajtalanóságokért kerülnek be a börtönbe. És soha nem tudja az ember. Kijön a börtönből, a kislányok már fejlettek. Milyen egy férfi? Megkívánja és kész, ott van a nagy baj."

Egyik intézetben nevelkedett beszélgetőpartnerünk első szexuális élménye, végül tartós kapcsolata is a kiszolgáltatottságról árulkodik: „A családi életéről gyerekkoromban ne kérdezzen, mert állami gondozásban nőttem fel... Félttem a hapsiktól, láttam, hogy gorombák, ittak, és engem ez visszatartott. Volt olyan osztálytársam, aki tizenhárom évesen született... Csak lányok voltunk. A többi csak fiúval úgy érintkezett, ha megszöktek. De annak mi értelme volt? Mikor visszahozták őket, akkor egy kis zuhanyozó fülkébe becsukták őket reggeltől egész estig. Kevés kaját kaptak, nem mehettek kirándulni... Ott ismerkedtem meg ezzel a hapsival... én nem álltam volna vele össze. Meg akartak erőszakolni a többiek, és ő állt mellém. Figyelmeztetett, és így ismerkedtem meg vele... Nem szerelem volt, csak ebből a szempontból...” Másikuk, szintén intézetben felnövekedett fiatalasszony első, tinédzserkori terhességét megszakítani kényszerült, majd mikor újra teherbe esett, került sor a mára már elromlott házasságra: „Intézetben voltam, és kiszöktem az intézetből. Annak értelme nem lett volna, ha megszülöm azt a gyereket, úgyis elvették volna tőlem. Csecsemőotthonra került volna, kiskorú voltam... Utána visszamentem az intézetbe, nem szöktem ki, rendszeresen hazajöttem. Megálltam a helyemet. Utána terhes lettem a nagyobbik fiammal, elhelyeztek egy szülőotthonba... április elsején töltöttem be a tizenhat évet. Amikor megszülettem huszonnegyedikén, és '91-ben volt az esküvőnk... Eleinte nagyon szerettük egymást, lejárt hozzám az intézetbe hétvégenként. Rendes volt. Aztán meglettek a gyerekek, voltak problémák köztünk, ő is csinált baklövést, én is csináltam. Azóta nem vagyunk jól.”

Az otthonról való korai elszakadás, a gyökértelenség több elromlott kapcsolat hátterében megtalálható: „Tizenhat éves voltam, mikor eljöttem dolgozni... kőművesek mellett segédmunkás voltam... Ő is a munkásszálláson dolgozott. Húszéves voltam, mikor Barbarát szültem... Az első férjemtől van kettő. A másodiktól kettő. Az első férjemmel nem voltam megesküdvé, csak élettársam volt három évig. Utána elmaradtunk. Utána vártam három évet... A volt férjem bekerült börtönbe.”

A válást, az új kapcsolattal való próbálkozást budapesti válaszolóink többnyire elfogadják: „A férjem börtönben van erőszakos nemi közöselésért. Akkor szültem Ferikét, amikor ő egy csajt megerőszakolt... Próbálta már, hogy én visszakerüljek őhöz. De nem, én megmondtam, hogy nekem eddig jó volt, míg te bent voltál. Ezután is jó lesz. Mindkettőtől van gyerekem, és a kettőtök közötti való életem ég és föld. Miért essek bele egy olyan életbe, ami nekem nem volt jó. Örülök, hogy túltettem magam.” Egyikük első, válással végződő házasságából származó gyermekét, második férjének gyermekeit és közös gyermeküket együtt neveli, és elégedett új, nagy családos életformájával: „Tizennégy éves voltam. Akkor össze is házasodtunk, mert terhes lettem... lett egy kislányom, hat évig éltünk házasságban. Utána elváltunk. A mostani férjemmel ugyancsak hat éve vagyunk együtt, de van négy gyerek. Neki van az első házasságából kettő. Nekem is van egy az első házasságból.” Sőt egy másik

interjúalanyunk szerint a hagyományosabb életformát követők sem ítélik el a férjét elhagyó asszonyt, ha nem él jó házasságban: *„Mindenki látta, hogy csak szenvedek mellette. Semmi értelme sincs, hogy így öregedjek meg őmellette... ha jó körülmények között él a nő, és úgy megy el más férfi miatt, azt elítélik, de az ilyet, mint én, engem ítélték el, hogy nem hagyom ott.”*

A nagyvárosi életforma lehetővé teszi, hogy a legkülönbözőbb háttérrel rendelkező emberek összetalálkozzanak, hogy szakítsanak a konzervatívnak, túl szigorúnak érzékelt hagyományokkal: *„Az édesapja oláh cigány, az anyja zenész cigány. Én is úgy vagyok. Nekem az anyám oláh cigány, a papám meg magyar cigány. Nagyapám zenész cigány, a mamám csehszlovák magyar... A mamám nagyon tiltott mindentől. Mondta, hogy csibészek a fiúk, megerősokolnak. Terhes leszek... Mondtam a mamának, hogy fel akarok jönni Pestre. Elengedett. Feljöttem, először albérletben laktam. Kilenc hónapig dolgoztam, ott összeismerkedtem a Jánossal, és azóta együtt vagyunk... Olyan volt, mintha régóta ismerném. Neki már van felesége és van egy gyereke is... Együtt lakunk az anyjéknál, aztán albérletben. Ez az első lakásunk, ami közös.”*

Családtervezés, fogamzásgátlás

Az eddigiek alapján is felmerült, de a családtervezés témakörében megerősödött az a feltételezésünk, hogy a minta egészén és a négy almintán belül is egy jellegzetes kettősség vonul végig. A hagyományok őrzése és tiszteletben tartása, illetve a spontaneitás és/vagy tudatlanság olyan kettősség, amelynek egyidejűsége nyilvánvaló, de kevésbé evidens, hogy mennyiben van közöttük ok-okozati összefüggés, mennyiben egymást felerősítő hatásokról van szó, illetve épp ellenkezőleg, mennyiben akadályozza az ösztönösséget, a spontaneitást a hagyományok szigorúan értelmezett betartása.

Ha úgy véljük, hogy a hagyományos, zárt roma közösségekben a magas gyermekszám, a termékenység fenntartás nélküli elfogadása jellemző — és erre történt is többször utalás az interjúalanyainkkal lefolytatott beszélgetésekben —, akkor nehezen kérhető számon ezekben a közösségekben a gyermekvállalással kapcsolatos, a többségi vélemény szerint racionálisnak minősülő mérlegelés. Tisztán logikai úton azt kellene gondolnunk, hogy a hagyományörző roma közösségekben a magas családunkénti gyermekszám minősül tervezettnek, míg ugyanitt a kevés gyerek vagy a véletlen műve, vagy a hagyományok felrúgása, tehát közösségi szempontból deviancia, míg a nem tradicionális életmódot folytatók körében az alacsony gyermekszám a tervezett — hiszen az felel meg a többségi társadalom normáinak —, és a magas gyermekszám minősül devianciának. A hagyományörző családokban a fogamzásgátlás (illetve az abortusz) jelentené az elfogadott közösségi normák megtagadását, míg a többségi társadalomba jobban integrálódott, a hagyományos közösségi életformá-

tól elfordulók esetében a családtervezés racionalitása, a fogamzásgátlás gyakorlata lenne a normakövető viselkedés.

Ugyanakkor a másik faktor, a tudatlanság, a többségi megítélés szerinti ún. „ösztönösség”, „civilizálatlanság” egy más típusú akadály a egészségügy oldaláról érkező felvilágosító, családtervezésre ösztönző (vagy csak egyszerűen a túl nagy gyermekszámot a többségi társadalomra háruló költségessége miatt kárhoztató) munkának. Ilyenkor nincs szó kikristályosodott közösségi normákról, csupán az egyik napról a másikra élés, a biológiának és a társadalmi hatásoknak való, az önvédelem lehetősége nélküli kiszolgáltatottság alakítja az egyéni sorsokat. Viszont, akár csak mintánkat tekintve sem állíthatjuk, hogy többségében ez a sodródás, kiszolgáltatottság jellemezné a roma nők termékenységi történetét.

A képlet azonban még tovább bonyolódik. A tradíciókon, a közösség zárt-ságán/nyitottságán és a „civilizálatlanságon” kívül más tényezők is befolyásolják akár csoportként, akár egyénként a roma etnikum tagjait e kérdés vonatkozásában is. Kutatásunk kérdésfeltevése és módszere nem teszi lehetővé, hogy az iskolázottság romák körében is tapasztalható általános emelkedésének, az anyagi viszonyok alakulásának, a gazdasági-szociális feltételek változásának hatását is vizsgálódásunk körébe vonjuk. Figyelmünket inkább azokra a motívumokra irányítottuk, amelyek a termékenységre vonatkozó felfogást befolyásolják. Sok jel mutat arra, hogy a magyar társadalmi közvélemény ambivalens a magas gyerekszám megítélésében. Miközben a nagy családokat valamiféle pozitív pátosz lengi körül, ez az érzelmi támogatás csak azokat a sokgyermekeseket illeti meg, ahol a gyermekvállalás valamely többségi norma által szentesített ideológia, tradíció alapján történik. A cigányok magas termékenységét a tudatlansággal, tervezetlenséggel és/vagy a különböző szociálpolitikai juttatások megszerzése iránti vágygal indokolják, és csak kismértékben, kevesen hajlamosak felismerni a tradicionális közösségi társadalom erre vonatkozó szabályainak erejét. Nem csoda, ha a romák önképébe — termékenységgel kapcsolatos szokásaik megítélésébe — beleszüremkedik a többségi társadalom velük kapcsolatos negatív véleménye, mintegy új, további elemként a hagyományörzés, illetve spontaneitás mértékének termékenységet befolyásoló motívumai mellé. Mindezek együttes hatásából is következik (túl az általunk nem vizsgált makrotársadalmi összefüggéseken) az a tény, ami az összesített termékenységi adatok és a szülői családok termékenységi adatainak összevetéséből kiviláglik, hogy egy generáció alatt a családonkénti gyermekszám radikálisan csökkent, még ha az egyes alminták, illetve az egyes individuális válaszolók gyermekvállalási szokásai nagymértékben szórnak is.

A minta egészét tekintve, a válaszolók 52%-a soha nem használt semmifajta fogamzásgátlót, nem védekezett, eddigi terhességeit többnyire kihordta, vagy a szülésekhez képest alacsony értékben (186 élve született gyermekre 23

abortusz jut a minta egészében) művi úton megszakította. A négy almintán belül azonban már jellegzetes különbségeket találunk. Mint ahogy az eddigi különbségek alapján várni lehetett, a romungrók csoportja pontosan az átlagnak megfelelő fogamzásgátlási szokásokkal rendelkezett, éppen 52%-uk élt már a védekezés valamifajta eszközével. A két „hagyományos” roma közösségben a fogamzásgátlás kevésbé elterjedt, amire a családonkénti átlagosan magasabb gyerekszám alapján is következtethettünk. De e két csoport közül is kiemelkedik a beás cigány válaszolóink csoportja, akiknek 63%-a soha nem védekezett semmilyen módon a terhesség bekövetkezte ellen. Míg az oláh cigányok csoportjában — akik 56%-a eddig soha nem alkalmazott fogamzásgátló szereket — a művi abortusz nem ismeretlen, és éppen a védekezést nem alkalmazók között is öt ízben előfordult, a beás csoport tagjainál művi terhességmegszakítással egyszer sem találkoztunk. Budapesti válaszolóink közül viszont csak hatan (az almintá 38%-a) nem éltek eddigi életútjuk során semmifajta fogamzásgátló eszközzel, és ők minden eddigi terhességüket ki is hordták. (A hat interjúalany közül három termékenységi korszakának még csak az elején tart, eddig egy vagy két gyereket szült, és a jövőben további gyermekvállalást tervez.)

Ha a beszélgetésekbe belepillantunk, ritkán találkozunk a fejezet bevezetőjében felvázolt termékenységi attitűd bármelyikének tiszta képletével. Mind a négy csoportban előfordul olyan típusú elképzelés és magatartás, ami a többségi társadalom családméretét tekinti normának, és ahhoz igyekszik ragaszkodni: *„Nekem kettő elég volna. Egy fiú és egy lány. Az én elképzelésem szerint... ebben a világban kettő gyerek elég. Legyen meg annak a kettőnek minden, minthogy négy-öt gyerek és szenvedjenek, hogy nincs meg nekik minden. Úgy gondolom, hogy a cigányoknál is két-három gyerek elég.”*

Egyik, első gyermekét nevelő beás fiatalasszony hasonlóképpen gondolkodik: *„...hármát, annyi elég... Hát most is fel van tetetve a spirál... a doktornő feltette, azt mondta, bármikor ha akarom, kivehetem, mert hát ez az első gyerek.”* Ugyanígy romungró interjúalanyunk: *„...én maradok a kettőnél... nem nagyon beszéltünk róla, de szerintem ő is úgy van vele, hogy egy fiú–egy lány elég.”* Végül egy budapesti kismama: *„...hármát szeretnénk. Kettőnél megállunk, mert még fiatalok vagyunk. Azért szeretnénk még várni.”*

Bár mindegyik csoportban találkoztunk kifejezetten nagy családdal, sok gyermeknek életet adó édesanyjával (az oláh cigányok között volt egy 9 gyermekes, egy 4 és egy 5 gyermekes asszony, a beás almintában egy 8, két 6 és három 5 gyermekes nő, a romungrók csoportjában három 4 gyerekes asszony, a budapestiek között pedig egy 6, és két 4 gyermekes anya), egyikük sem hivatkozott a roma nagy családok hagyományokra termékenységi történetének magyarázataként. Egyetlen, négygyermekes anya volt csak, aki talán e hagyományok jegyében beszélt elítélően azokról, akik elvetetik gyermeküket:

„K: Most már nem szülnek annyit a cigányasszonyok?

V: Nem szülnek. Inkább abortuszra járnak.

K: Erről mit gondol?

V: Nem tudom, én még nem voltam... én inkább megszülném.

K: Azért, mert Isten adta?

V: Így van, el kell fogadni.

K: Mit szólnak a családban a hozzátartozók, ha valaki abortuszra megy?

V: Még aznap lenézik mindennek.”

Egyik beás interjúalanyunk, aki eddig soha nem védekezett, még mindig nem szánta rá magát a védekezésre: *„Mind a hat lány. Egy kislány meghalt. A második lett volna... De most már nem akarunk több gyereket. De azt mondja (a férj), ne törődjek vele, míg fiú nem lesz. Még egy fiút akarunk...”*

Mintha a sokgyerekeség közösségen belül elfogadott értéke a kívülállók, a többségi társadalom képviselői előtt szégyennek minősülne, beszélgetőpartnereink közül többen az interjúhelyzetben egy vélt többségi elváráshoz alkalmazkodni kívánva, a magas termékenységet véletlennek, esetlegességnak (pl. sok lánygyermek született, és még fiút is szeretnének, vagy a terhesség késői felismerése) igyekeznek olykor feltüntetni, de azért a sorok-szavak között olykor mégis kitűnik a nagy család tisztelete. Egyik beás cigány válaszolónk például, háromgyermekes anya, így meséli el harmadik gyermeke történetét: *„Nekem minden évben volt gyerekem. Még szoptattam, amikor már terhes voltam. Nem is vettem észre, mert szoptattam. Nekem a tisztulás nem szokott addig jönni, míg szoptattam. Nem is tudtam, hogy terhes vagyok, míg csak nem mozgott. ... akkor bementem (az orvoshoz), de akkor mondja a doktor, hogy sajnos terhes. (K: Miért sajnos?) Hát nem vettem észre! Amikor mozgott már, mit csináltam volna?... Amikor született, akkor már örültünk neki, pláne hogy kislány.”* Másikuk, romungró asszony pedig így indokolja újabb terhességét: *„Három élő gyermekem van. Mind a három lány. Ezt megpróbálom, hátha fiú lesz... a férjem gyerekmániás, nagyon szereti őket... Az utolsó halva született, nem az én hibám...”*

A következő interjúrészlet ambivalenciáról árulkodik. A nagy család iránti vágy ütközik a család anyagi lehetőségeinek felismerésével — és mindehhez hozzájárul a házaspár gyermekvállalást illető eltérő felfogása is: *„Másfél évig nem volt gyerek. Úgy voltunk vele, hogy fiatalok vagyunk, még nem kell. Utána már dolgoztunk, gyűjtögettünk. ... A legidősebb kilenc lesz most májusban. Az Ádám lett rá másfél évre, aztán Nándi. A két fiú között van tizenegy hónap. És a lányok között van két év. Igazság szerint a picit már nem akartuk. Úgy voltunk vele, a mi kutyánk kölyke, hadd legyen. ... Novemberben volt egy terhességem, már két hónapos voltam... de azt már nem vállaltam. Annyira nem jó az anyagi helyzetünk. Sok gondunk-bajunk van a gyerekekkel is. Igaz, hogy veszekedtünk is emiatt, mert ő első pillanattól kezdve ellenezte. Azért a szívem mélyén úgy voltam, hogy őt is felnevelném...”*

Sokszor felmerült azonban a sok gyerek nevelésének költségessége, mint olyan indok, ami határt szab a termékenység tradicionális és/vagy érzelmi korlátlan elfogadásának. Emiatt kerül sor esetleg terhességmegszakításra: *„...jöttek sorba... nem akartam. Mert mennyit vettem el? Négyet. Azelőtt kellett fizetni, de mikor én csináltam... de amikor a védőnő látta a sorsunkat, hogy milyen az életsorsom, akkor ingyért vetették el... hát mit gondol, most ilyen világba? Hát ki tart 4-5 gyereket?”*

Volt olyan válaszolóink is, aki viszont a fogamzásgátlást tartja költségeseznek, ezért inkább a véletlenre bízna további terhességeit: *„Nem kell több gyerek. Alig lehet őket kitartani. Minden kell nekik. ... Voltam két hónapja az orvosnál. Terhes voltam, elvetettem. Írt nekem gyógyszert, hatszáz forint az a gyógyszer. Én meg kapok hatezer forintot, csak családi pótlékot, abból tartsam is el őket. A gyógyszerre meg egyáltalán nem futja. (K: Nem marad más, mint hogy elveteti?) ... ha legközelebb, megmondom az orvosnak, hogy csináljon valamit, hogy egy darabig ne legyen.”*

Ismerve interjúalanyaink eddigi termékenységi történeteit, úgy tűnik, hogy a családtervezés, a fogamzásgátlás gondolata a mintánkba bekerült családok többségében határozottan felmerült. Igaz, többnyire nem a családalapítás kezdetén, hanem inkább a már bekövetkezett egy-két vagy akár több terhesség-szülés utáni időszakban kezdtek el a védekezés lehetőségén gondolkodni.

Az egyik, természetesnek tartott születésszabályozási mód a szoptatási idő kiterjesztésével függ össze. *„Lehet, hogy befolyásolta az, hogy nagyon sokáig szoptattam a gyerekeket. Az elsőt tizennyolc hónapig, a másodikat tizenhét hónapig, a fiút majdnem két évig. De állítólag abban az időben nem lehet terhes lenni. Észrevettem én, hogy terhes vagyok, de mivel menstruáltam, nem kapcsoltam rá.”* Egyik beszélgetőpartnerünk a szoptatással való védekezésben tulajdonképpen nem hisz, de az interjúrészletből is kiérezhetően nem is igazán kíván a természet rendjébe beavatkozni: *„...nem védekezek. Állítólag úgy van, hogy aki szoptat, az nem lesz terhes. (K: Nem is fog védekezni?) Nem. (K: Miért?) ...hát nem is tudom. Talán jó dolog terhes lenni. Vagy szülni...”*

A mesterséges fogamzásgátlás az interjúk tanúsága szerint több síkon okozhat konfliktust, jelenthet nehézséget interjúalanyainknak. Említettük már a fogamzásgátlás költségességét, ez a megfelelőnek tartott módszer kiválasztásában is szerepet játszhat.

Másik probléma a választott módszer megbízhatósága. Mind a spirállal, mind a hormonális fogamzásgátló szerrel kapcsolatban merültek fel aggályok, hol korábbi tapasztalatra, hol más forrásból származó információkra hivatkozva. Többen számoltak be arról, hogy tabletta szedése mellett lettek terhesek: *„...gyógyszert szedek, januártól. De ez sem biztos, mert hallottam sok olyan esetről, hogy gyógyszer mellett is terhes lett. Már olyat is hallottam, hogy rendszeresen szedte, mégis teherbe esett.”* A tabletta beszedésének elmulasztása nemcsak a teherbe esés veszélyével fenyeget: *„Nem védekeztünk.*

Tablettát nem szabad, mert hallottam, hogy attól is nagyon sok betegséget lehet kapni. Ugyanúgy teherbe lehet esni. Ha nem veszem észre, hogy terhes vagyok, és már nem lehet elvetetni, akkor attól félek, nehogy fogyatékos gyerekem legyen.” Többen arra panaszkodtak, hogy nem bírják a gyógyszert: „Gyógyszert nem tudtam szedni. Rosszul voltam tőle. A gyengébbet szedtem, de nem tudtam szedni.”, vagy: „Védekeztünk először. Gyógyszert szedtem. De nem használt, mert hányingerem volt tőle. ...egy levéllel tudtam beszédni...”

A spirál megbízhatóságával kapcsolatban is merültek fel kételyek: „...hat hét után vissza kell menni a kontrollvizsgálatra, hogy nem maradt-e valami. Ha akarom, akkor azt mondom, hogy spirált szeretnék. De nem szeretném, mert állítólag azt mondják, hogy veszélyes. Kinek használ, kinek nem. Van, aki a spirállal együtt is terhes lett. Anyám is így járt, hogy nála volt a spirál, és mégis terhes lett. El kellett vetetni tőle a gyereket...”

A méhen belül felhelyezett fogamzásgátló sokakból idegenkedést, félelmet vált ki: „Nekem azt mondták az orvosok, amikor meglett a második, hogy ha akarja, meg lehet kérni a spirált. Van olyan, hogy be kell tenni két-három évig, és ha akarod, le lehet venni, és lehet csinálni családot. Nem kell nekem, mert úgyis lehet... anyám is úgy járt a spirállal. Le kellett operálni. Én azért félek...” Másik interjúalanyunk is panaszodik a spirálra: „...ötévente le kell venni. Amikor megjön, tovább tart, meg fáj a derekam tőle. Idegesítő érzés.”

Sokgyerekes, 35 éven felüli anyák számára járható út csak a petevezeték elkötése. Ezt az eljárást azonban túl drasztikusnak tartaná egyik válaszolónk, aki hatodik gyermekével terhes: „...lehetett volna, de én nem egyeztem bele... azt mondják, hogy műtéttel lehet ezt csinálni. Félek.” Másikuk, hatgyermekes anya, az orvos javaslatára alávetette magát a műtétnek: „...mondtam neki (a férjnek), hogy mit akarok, és ő belenyugodott... miután ennyi gyerek után kettő császárral lett, úgy csinálták meg, hogy több már ne legyen.”

A beszélgetésekben többször felmerült, hogy a védekezés különféle formáira az egészségügy illetékeseinek enyhébb-szigorúbb intelmei nyomán került csak sor: „...már négy és fél hónapos terhes vagyok. Azt mondja a főorvos úr, miért nem védekeztem? Megmondom őszintén, szégyelltem kiíratni a gyógyszert, hallottam már róla, de soha életemben nem próbáltam ilyen védekezőszereket... Vannak ezek a gyógyszerek, amiket adtak terhesség ellen. De én szerettem is volna két gyereket, egy kislányt és egy kisfiút... akár-hogy szerettem volna, úgy tartottam, hogy még korai, mert még csak két éves. Amikor megtudtam, hogy terhes vagyok másodszor, azt hittem, hogy gyulladásom van. És kiderült, hogy nem, hanem terhes vagyok. El lehetett volna vetetni még akkor... megkérdeztem az élettársamat, hogy legyen. Egyet még nagyon szeretnék, másrészt nem mertük vállalni. Azt mondta, hogy még ezt az egyet tartsuk meg, és aztán védekezzünk. Elmentem az orvoshoz, és mondtam neki, hogy akarok védekezni, írjanak ki nekem gyógyszert. Azt

mondta az orvos, hogy ha mindig szégyellni fogom magam, akkor egymás után jönnek a gyerekek.”

A következő beszélgetésrészlet pedig arra szolgáltat jó példát, hogyan igyekszik a roma kliens a többségi elváráshoz igazodni: „...már két hónapos volt ez a gyerek, mikor megbeszéltük az élettársammal, hogy most egy ideig meg kellene szüntetni, mert hát csak egy szobában vagyunk, így nem lesz jó. Akkor jó, azt mondja, tetesd föl a spirált, azt mondja, menjünk el a nőgyógyászatra. Elmentünk, megkértük az egyik nővért, hogy most miképp legyen, és akkor mondták, hogy el kell menni a nagy kórházba, akkor felmentünk, a szülészetten mondtam, és ott kértem, hogy tetessék fel ilyen alanyi jogon. Hát az egyik nővér az olyan volt, hogy nem akarta feltetetni, a másik az tényleg kedves volt, az hallotta, hogy én most mit akarok csinálni, akkor azt mondta, nézd, azt mondja, milyen jó szándékú, magától jött, hogy feltettesse, tegyük fel neki csak így, és nem kellett fizetni.”

Talán nem véletlen, hogy egyedül budapesti almintánkban fordult elő, hogy az egészségügy illetékese nem le-, hanem rábeszélni kívánta kliensét a gyermekvállalásra. Igaz, ezekben az esetekben az alternatíva a művi terhesség-megszakítás lett volna. „Öt hónapos koromig jártam az orvoshoz, hogy vegyék el, mert nem akartam semmiképpen megtartani az elsőt. Tizennyolc éves voltam. Öt hónaposan egy helyen vették volna el, a klinikán, de az orvos azt mondta, hogy vagy az én életem, vagy a gyerek élete megy rá a szülésre. Akkor mondtam, hogy inkább maradjon meg. ... Minden orvos arra akart rábeszélni, hogy tartsam meg. Felnevelődik, egy gyerek, nem gyerek. Minden orvos csak rábeszél. De mind a háromnál. Mert úgy van, hogy amikor terhes az ember, akkor el kell menni a védőnőhöz. Akinél kérni kell, hogy elvetethessem. Neki is alá kell írni egy papírt. Az a védőnő is rábeszél, hogy ne vetessem el.” Másik esetben a hivatkozási alap az egészségügyi törvény volt: „Az elsőnek örültünk. Én fiút szerettem volna, ő kislányt. Fiú lett. A másodikkal, amikor elmentem, akkor már férjnél voltam, és azt mondta az orvos, hogy miután férjnél vagyok, kötelező két gyereket szülnöm... én bementem a polgármesteri hivatalba, már 11 hetes terhes voltam, és minél hamarabb szerettem volna elvetetni. Visszamentem, és akkor közölte, hogy ezt a gyereket ha akarom, ha nem, meg kell tartanom. Már nem lehet elvetetni. Így lett meg a második...”

A cigányokra vonatkozó közvélekedés egyik sztereotipikus megállapítása, hogy a roma családokban a gyermek nem más, mint jövedelemforrás. Igaz, ez az állítás nem konzisztens azzal a szintén elterjedt vélekedéssel, miszerint a cigányság ösztönös, tudatlan nép, termékenységét nem a racionális döntések, hanem a természet törvényei diktálják. Mintánkban csak kevés utalást találunk a gyermekvállalás gazdasági összefüggéseire. Bár a kutatásba bekerült családok jelentős részében az egyetlen rendszeres jövedelem a családi pótlék, a gyes és a gyed, tehát a gyermekes családokra vonatkozó szociálpolitikai juttatás volt, többnyire a gyermekvállalás érzelmi oldalát hangsúlyozták válaszo-

lőink: „A gyerek, az boldoggá tudja tenni az anyját. Már azzal, hogy létezik”, vagy: „Itt nagyon harcolnak a gyerekekért. Még a legszegényebb is. A gyerekeket nem dobják el. Tisztelet a kivétel. De a legtöbb lány a gyerekéért nagyon harcol. Bármilyen áron nevelik a gyerekeket.” Az önálló lakás megszerzését lehetővé tevő szociálpolitikai támogatás volt az egyetlen, ami a beszélgetésekben többször felmerült, igaz, többnyire nem a saját, hanem mások döntésének indoklásaként. „... hát a legtöbb család azért szül minden évben, a családi pótlékért... Aztán jön az anyasági, nem tudom, milyen segélyek... Meg most azért is, mert építkezhetnek. Azért megéri szerintem... hát elég, ha három van. Kap egy ilyen jó kis pénzt, abból fel lehet építeni.” Tényszerűen a romungró almintában fordult leggyakrabban elő, hogy a három gyermek után járó összeggel a fiatal családok építkezésbe fogtak, de közülük többen is érzékeltették: rosszindulatú, előítéletes gondolkodással feltételezhető csak, hogy a gyermekvállalás ezért a kedvezményért történik. „...már előre félek, hogy megint azt fogják mondani, hogy no, szocpolra szül. De nemcsak arra lehet szülni. Nálunk két kislány van, most szeretnénk egy fiút.”

Biológia vagy kultúra? (Terhesség–szülés–szoptatás)

Ha már bekövetkezett a terhesség, ha a terhes nő úgy döntött, megszüli gyermekét, ha megszületik a gyermek, olyan folyamatok történnek a nő testében, melyek egy biológiai program szerint zajlanak, és kétségtelenül univerzálisnak tekinthetők. Számtalan jel mutat azonban arra, hogy mégis biológia és kultúra találkozásáról van szó ezekben a folyamatokban is. A terhességet különbözőképpen lehet viselni, a szülés maga minden egyedi esetben másképp zajlik le, és a megszületett gyermek korai gondozása-táplálása sem csupán egy biológiai funkcióhoz társuló ösztönös tevékenység. Hogy kutatásunkban ez a kettősség éles megvilágításba került, éppen azzal függ össze, hogy a biológiai program végrehajtásának kulturális meghatározottsága a magyar társadalom egészén belül, de a többség–kisebbség viszonyának függvényében realizálódik. A roma terhes nő, a roma szülő asszony, a gyermekét tápláló cigány anya egyszerre van kitéve saját kisebbségi csoportja termékenységi folyamatokkal kapcsolatos kulturális hatásainak és az egész magyar társadalom — benne az egészségügy képviselőinek — részben e folyamatokra, részben magukra a cigányokra mint kisebbségre vonatkozó többségi ítéletének.

Amikor elemezni kívánjuk interjúalanyaink saját terhességére, szülésére, az újszülött gondozására-táplálására vonatkozó élményeit, éppen ezeknek a különböző kulturális befolyásoknak a feltérképezésére vállalkozunk. Feltételezésünk szerint a makro- és mikrotársadalmi hatások egy része összhangban áll, egymást erősíti, más részük viszont konfliktusban van egymással, és

igazodási kényszert vált ki az egymásnak ellentmondó hatásoknak kitett személyből. Az igazodás történhet a kisebbségi és a többségi hatások mentén, másrésről pedig — akár egyik, akár másik oldalról érkezik a hatás — kényszerként vagy belsőleg elfogadott, interiorizált hatóerőként befolyásolja válaszolóink saját életfolyamataira vonatkozó élményeit.

Terhesség

Kutatásunk tanúsága szerint a *terhes* roma nő önképe olykor sajátos viszonyítás terméke. Saját terhességét etnikumának tagjaként, a magyar terhesekkel való összehasonlításban éli meg, mintegy identitásának fontos tartozékát látja a többségi társadalom tagjaitól eltérő életvitelbeli, testi-fizikai megnyilvánulásokban.

„Egy magyar terhes nő úgyse csinálja azt meg terhesség alatt, mint a cigány. Fizikailag is. Cigány terhes nő az szívós. Az orvosok is meg tudják állapítani, hogy egy cigány nő mindig szívósabb, mint a magyar.” Oláh-cigány-almintánkban történt leggyakrabban utalás arra, hogy a terhesség nem követel kémélő életmódot, hiszen: *„...á, cigányoknál ez nem szokás... azok utolsó percbe dolgoznak, terhesség alatt”,* illetve cigányok nem engedhetik meg maguknak azt, amit más szociális helyzetben lévők megtehetnek: *„Rengeteg munka van. Csináltam olyan dolgokat, amit nem lett volna szabad egy terhes nőnek. Kapáltam, hordtam a vizet, de nem volt semmi bajom.”* Nem etnikai sajátoságként, hanem gazdasági kényszerként említette egyik romungró fiatalasszony, hogyan dolgozta végig terhességét: *„Eljártam napszámba. Nem engedélyezték, de én olyan akaratos voltam, hogy nem maradtam itthon, mert nagyon kellett a pénz. Tengerit jártunk törni, aztán paradicsomot szedtem. Meg az otthoni munka, takarítás... attól a perctől kezdve, hogy megmozdult, már nem is éreztem magam rosszul.”* Budapesti beszélgetőpartnereink közül is utaltak néhányan arra, hogy cigányoknál nem szokás a terhesség alatti kémélő életmód: *„...én nagyon sokat dolgoztam vele. Piacoztam. Pakoltam vele, emelgetni kellett, de ez nálunk szokás. Előtte való napig piacon voltam...”,* még ha tudták is, hogy terhesség alatt a kemény fizikai megterhelés nem helyes: *„Pihenni kellett volna sokat, nem hajolgatni, emelgetni... Dolgoztam sokat ... többet mozogtam, mint pihentem.”*

Hogy hogyan kell élni terhesség alatt, azt válaszolóink két, egyformán fontos forrásból is meríthették: a védőnők és az anyák adtak legtöbbször tanácsot erre vonatkozólag. Ezek a tanácsok többnyire egymást erősítették, de nem feltétlenül tartották be őket: *„A védőnő is olyan volt számomra, hogyha akart, adott tanácsot. De én úgy éreztem, hogy nem igazán tanácsokat ad... Ezek a védőnői dolgok, pihenjek, nem kell annyit emelni, nem kell annyit mozogni. Én örökmozgó voltam. Az utolsó pillanatig emeltem, mostam, bicikliztem. Én*

magamra voltam utalva szó szerint. "Óvatosságra, de tevékeny életmódra buzdította édesanyja egyik válaszolónkat: *„...magyarázgatta, hogy olyan túlzottan ne emeljek, mert annyira nem szabad, de az se árt, ha dolgozok, mert annál könnyebben fogok megszülni.”*

Az anyák, anyósok nemcsak tanácsot adnak, hanem segítenek is a terhek levételében: *„...nem sokat kapáltam ebben a kertben, amikor terhes voltam, mert hát az anyósom nem engedett, azt mondta, hogy ne erőltessem meg magam annyira, mert azt mondta, hátha baja lesz a picinek. ... Olyankor nem nézik, hogy ez most fáradt vagy lusta, hát megértik. Legalábbis itt ebbe a házba így van, hogy megértették. Hogy mondom, egy kicsit elfáradtam, akkor az anyósom mondta, hogy pihenj le, fekdj le. És így lefeküdtem. Aludtam is.”*

Az interjúk alapján megismert terhességek azonban nem mind illenek abba az akár maguk a cigányok által is hangoztatott, de a többségi társadalom oldaláról is jól ismert sztereotipikus képbe, miszerint a roma nők könnyen, „természetesen” viselik a terhességet. *„Nagyon rosszul voltam. Nem szeretnék még egyet. Nagyon rossz a terhesség. Az ember mikor hány, akkor nagyon rossz. Én végig hánytam, a kilenc hónap alatt végig. És ha az ember nem is eszik semmit, akkor is hányingere van.”* Vagy egy másik interjúrészlet szerint: *„Elég sokáig dolgoztam, majdnem hét hónapos koromig. Rosszul lettem a buszon is nagyon sokat, meg otthon is. Alacsony volt nagyon a vérnyomásom, vérszegény is voltam. Amikor sokáig álltam, nagy volt a tömeg, akkor elszédültem, elsötétült előttem minden.”* Egyik fiatal budapesti válaszolónk pedig így emlékezik vissza terhességére: *„Jaj, hát én nagyon beteg voltam terhesség alatt. Hogy mondjam? Be is jött, amit mondott anyu, csak még rosszabb volt. Nagyon, de nagyon rosszul voltam. Hánytam, fáj a gyomrom, amit megettem, azért fáj a gyomrom...”* Volt, aki kórházba is került rosszullétei miatt: *„Én nagyon beteg voltam. Már a kiszáradás határán voltam. Állandóan hánytam, semmi nem maradt meg bennem. Be is kerültem kórházba.”*

Szülés

Nemcsak a terhesség, hanem a szülés könnyű, „természetes” lefolyása is olyan sztereotípiá cigány nőkre vonatkozóan, amelyet maguk az érintettek is szívesen fogalmaznak meg, mintegy büszkén hivatkozva csoportjuk genetikai vagy viselkedésbeli „másságát” alátámasztva. *„... már mindennap várhattam. Elértem a sarokra, elindult a magzatvíz. Majdnem az utcán szültem a kicsit. De olyan erős szervezetem van, ha hiszi, ha nem, hazamentem, megfürödtem, a ruhám elő volt készítve. Az jó előre be van pakolva, mert soha nem tudta az ember, hogy mikor visz a mentő. A szomszédasszony szólt a mentőnek, bevittek, épphogy leborotváltak, máris megszülettem. Olyan könnyű szülesem*

volt, hogy észre se vettem. Mert sokat dolgoztam, mert mozogni kell. Aki nem mozog, az nehezen szül... hamar meglett a pici.” Olyan interjúalanyunk is volt, aki könnyű szülését a magyarok szüléséhez viszonyítva értékeli: *„Ha mi megszülnék, bevisznek a szobába és felkelünk. Ezek meg alusznak, fekszenek. Ezek kényesek, a parasztok. Nem a cigányok. Mi azon a napon haza is jönnénk... ugyanúgy, mintha nem szült volna. Hoznak egy kis vörösbort, azt megisszuk.”*

Minden egyes szülés máshogy zajlik le, egyazon anya szülései is különbözőnek egymástól, és a mintánkba került kisszámú válaszolótól származó információk alapján talán nem is jogos általánosító megállapítást tennünk, de mégis úgy tűnik, a „könnyű” szülés mítosza inkább a két tradicionális cigány közösségben élt. Mindkét csoportban számszerűen többen hivatkoztak arra, hogy náluk nem szokás a szülésből nagy ügyet csinálni, mint a másik két almintá tagjai körében. Az viszont mindegyik csoportban visszatérő motívum volt, hogy a cigány kismamák igyekeztek a kórházba jutást az utolsó pillanatra időzíteni. Indoklásként hol az otthoni teendőkre hivatkoztak, hol — explicit vagy csak a szavakban megbúvó módon — a kórháztól való idegenkedés volt a késleltetés oka.

A kórházi tartózkodás nemcsak magának a szülési folyamat lezajlásának helyszíne, hanem egyúttal olyan szociális tér, amelyben a cigány szülőnő saját közösségéből kiszakadva egyedül szembesül a többségi társadalom képviselőivel, még hozzá egy olyan erősen hierarchizált közegben, ahol a többségi társadalom tagjai is jórészt kiszolgáltatottak, idegenek. A kórház még a szülő nők — tehát nem betegek! — számára is sokszor félelmet, szorongást keltő hely, ahol a berendezés, a felszerelés, a műszerek, az orvosi személyzet magatartása mind a hétköznapitól eltérő viselkedést követelnek. *„Annyira buta voltam, úgy féltem, mikor bevittek a szülőszobára az első kislánnyal. Hogy minek vannak a műszerek, meg hogy mi lesz”,* mondta egyikük, másik interjúalanyunk pedig így mesélte el első szülését: *„... a vajúdóba mentünk, oda bevittek, és akkor egy idő után látták, hogy nincsenek fájdalmaim, lecsipeszelték a magzatburkot, akkor folyt a magzatvizelet, és ezután mindjárt el is indították a szülést, mivelhogy magától nem jött... nagyon féltem. Hogy most mit fognak velem csinálni. Láttam azt a sok szerszámot ottan, hát most mit fognak velem csinálni? Kérdeztem is. De volt egy olyan ügyes szülésznő, aki felvilágosított... azt mondta, most felkötjük az infúziót, ilyesmit mondott, meg hogy felkötik a lábamat, mert volt egy olyan, hogy igen-igen magasra kellett feltenni a lábakat, és ilyen kis szíjjakkal lekötötték, gondolom, hogy ne tudjunk mozogni...”*

Előfordult olyan eset is, ahol a cigány kismama és a kórházi szakember között nyílt konfliktusra került sor, és interjúalanyunk saját megfogalmazása szerint is ütközésbe került az otthoni, családi érdek és az egészségügy szempontjából követendő racionális viselkedés: *„...hét hónaposan bevéreztem vele, bekerültem kórházba. Ott voltam egy hétig. Mondtam az orvosnak, hogy ha nincs semmi bajom, akkor engedjen haza, mert én vidékre való vagyok. Saját*

felelősségemre alá kellett írnom egy papírt... Itthon megint bevéreztem, mert olyan akaratos voltam, még elmentem vízért. Reggelre bevéreztem, Ny-re bekerültem, ott is feküdtem egy hetet. Mondta az orvos, hogy hazaenged estére, ha másnap bejövök. De reggelre meggondoltam magam, és úgy döntöttem, hogy nem maradok. Mindig a nagyobbikon törtem a fejem. Ez is érdekelt, aki bennem volt, de legjobban az, aki itt volt. Akkor az orvossal nagyon összevesztünk, kiabált, hogy hogy képzelem én ezt, és ha további problémák lesznek? Mondtam, hogy egy percet sem maradok, megyek. Azt mondta, szedjem a cók-mókomat, és menjek. Fogtam magam és mentem. Mondta, hogy őt nem érdekli, ha az utcán fogom megszülni a gyereket, de oda nem tehetem be a lábam. Mondtam, akkor megszülok az utcán, biztos lesz valaki, aki segítsen..

Egyik beszélgetőpartnerünket első szülésekor riasztó élmény érte: „Amikor bent voltam az elsővel, akkor kaptam egy injekciót. Várni kellett. Ott volt egy szülőszoba, az ablakon át lehetett látni. Jézus Mária! Ott egy nőt császároztak, de lehetett látni. Nem tettek oda egy függönyt sem. ... én tudtam, hogy sima szülésem lesz, de megijedtem. Az a sok vér nagyon undorító volt, vágta is ott. Az nem érzett semmit, mert elaltatták”, és emiatt második szülésekor nem is jutott időben kórházba: „Nem feküdtem le, csináltam a munkámat. Megfőztem. Nem szóltam a férjemnek, hogy mi bajom van... egy picit leültem pihenni. A lábaim is dagadtak, a derekam fájt, akkor már tudtam, hogy nekem a veszttem van... eljött az éjfél. A fájások jöttek először négy órakor... Tudtam, hogy ha jön a mentős, ha megkérdezi, hány percenként jön a fájás, akkor mit mondjak neki...hogyne, hát a második gyereknél már kiabálnak, hogy maga nem tud semmit... Felkel a férjem, te, ne hívjak mentőt? Te nekem ne hívjál. Mert nem te fogsz bemenni. ... Azért féltem, mert az a sok injekció, amit belém tettek, nagyon félek az injekcióktól. Visszafeküdt a férjem, én meg járkáltam egész éjjel... fél négy felé aztán nem volt mese. Szóltam a férjemnek, hogy hívd ki nekem a mentőt, mert már nem bírom tovább, már kint van a feje. ... igen, mert ahogy mentem, tágultam. Meg csak nyomtam... Amikor kiért a mentő, már kint volt a feje a kislánynak. Fogtam a tenyeremben a fejét. ... álltam. Nem az ágyban. Egy betonos rész volt a kisszobában, és akkor valahogy kiment belőlem a magzatvíz. Nagyon rossz érzés jött rám. Mondtam az anyósomnak, hogy én itthon megszülok. És úgy is volt. Egyet nyomtam, már kint volt... Nagyon félt ő is. Megfogta a kislányt, a feje a kezemben volt, és kicsúszott a kezemből. Nem volt már erőm megfogni sem. Elszakadt a köldökzsinór, és azon keresztül folyt a vér. Anyósom gyorsan hozott be cérnát, megkötötte, hogy ne folyjon el a vér. És akkor mire kijött a mentő, megszülettem... Bejött a doktor, és elkezdte mondani, hogy hogy volt, hányadik gyereke ez? Mondom, a második. Jézus Mária, magának lehetett annyi esze, hogy itthon megszült? És hogyha belehalt volna a szülésbe? Nem haltam bele, mert élek. És ha a pici halt volna meg? Az nem halt meg, mert anyósom segített.”

Maguk a válaszolóink is többször megfogalmazták, hogy érzékelték-érzékeltették velük, milyen viselkedést vár el a szülő nőtől a kórházi személyzet, és hogy ennek a viselkedésnek nem mindig lehet eleget tenni. Ha sikerül arra, ha nem, esetleg éppen arra lehet büszke a kismama: *„Besétáltam. Eléggé az utolsó pillanatokban, este hét órakor, és este kilenc órakor már megvolt a lányom. Két óra hossza. Otthon elég sokáig húztam a fájást, nem akartam olyan hamar bemenni... Bementem, fogadtak a nővérek, megkaptam a beöntést... felfektettek a szülőágyra. Nem mutattam ki, hogy sírok, vagy nagyon félek, mert szégyelltem magam... Az orvosok előtt, hogy olyan fiatal vagyok. ... szégyelltem, hogy sikítok. Igaz, hogy nagyon nagy fájdalmaim voltak, de összeszorítottam a fogam. Volt olyan, aki mellettem feküdt, nagyon hisztizett, lefoglta a lábát. Elég szépen viselkedtem a koromhoz képest.”* Az egészségügyisek és a közvélemény által is gyakran hangoztatott, cigányokra jellemző teatralitás, a szülés közbeni jelenetek, kiabálás néhány ízben felmerült, hol öntudatosan, hol csak tárgyilagosan említve: *„Délben elkaptak a fájások, kihívtuk a mentőt, mire beértem. Este tízig csak szenvedtem. Jöttek a fájások, a nővér sincs ott mindig, hogy segítsen, de azért szerencsésen megszülettem. Az orvosok rendesek voltak, csak mondták, hogy ne ordítsak... Az embernek vannak fájásai ilyenkor, még jó, hogy kiabáltam. ... ilyenkor az ember kiabál. Levezeti a fájdalmat”,* vagy egy másik esetben: *„... rendesek voltak, de amikor jajgattam, akkor nem tetszett nekik. Kiabáltam.”*

Hogy a könnyű szülés cigányoknál csak mítosz, arra igencsak sok példát kaphattunk. Vákuumos szülés, császármetszés, rohamszülés és egyéb komplikációk ugyanúgy előfordultak mintánkban, mint akármilyen más közegben előfordultak volna. A kis elemszám, illetve az előzmények és a kórtörténet az egészségügyben megkívánt exploráció szempontjából nem szakszerű feltárása miatt arra nem tudunk választ adni, hogy a különböző beavatkozások, komplikációk gyakorisága eltér-e az átlagostól, és arra sem, hogy azok összefüggtek-e interjúalanyaink káros szokásaival, elhanyagoltságával vagy tudatlanságával. Olyan esettel találkoztunk, ahol a túl fiatal kori szülés okozott nehézséget: *„...úgy lett nekem a Zsoltika, hogy a szülőcsatornába beszorult a feje. Jött volna a gyerek, már bele is helyezkedett, de olyan szűk volt a medencecsontom. Egy tizenöt éves lány, aki lelkileg-testileg alig volt kifejlődve. Belehelyezkedett a feje, mert mondta a doktor is, utána elmagyarázta, hogy miért kellett megcsászározni, csak nem tárgultam ki...”*

A kórházi tartózkodás nemcsak az orvosok, az egészségügyi személyzet jelenléte és a félelmetesnek ítélt orvosi szerszámok beavatkozások (injekció, infúzió, a szülőágy szíjai, a szike, borotva stb.) miatt lehetett feszélyező és szorongást keltő, hanem olykor cigány válaszolóinknak szembesülniük kellett a többi beteg elutasító magatartásával is: *„...megjegyzést tettek a betegársak”* — ahogy egyik interjúalanyunk mondta.

A szülés kórházi elidegenedett gyakorlatát próbálja oldani, valamint a szülő-párnak a gyermek születésével kapcsolatos együttes élményét kívánja elősegíteni a magyar kórházakban a közelmúltban — kívánság szerint — lehetővé tett apás szülés. Ez a lehetőség interjúalanyaink egyértelmű elutasítására talált a minta mindegyik csoportjában. Igaz, egyedül az oláh cigányok csoportjában hivatkoztak válaszolóink valamiféle hagyományból eredő visszautasításra. Mint a menstruáció férjek-apák előli titkolásával kapcsolatban már megjegyeztük, ebben a közösségben a férfi és a női világ radikálisan kettéválik, és a nők testi folyamatai a férfiak előtt szégyennek minősülnek. Még a terhességre sem szokás elkísérni a feleséget: *„...például ha elmegyünk a nőgyógyászatra, és azt mondja az orvos, hogy jöjjön be a férje is, mert ki akarjuk vizsgálni. Őneki ez szégyen. Nem tudom, miért. Nem akarom részletezni.”* Ahol olyan erős ez a tiltás, hogy *„...a férfiak csak a saját ruhájukhoz nyúlhatnak. Mindenkinek külön van a ruhája. Mi sem nyúlunk a férfiak ruhájához, csak ha mossuk. Ha családban nézem, ha én kérem, akkor a férjem hozzányúlhat az én ruhámhoz. De ha közösségben vagyunk, akkor már nem. A mi férjünk is úgy teregetjük ki, hogy a nagyobb ruhák alá, tehát hogy ne lássák az udvaron”,* ott nehezen képzelhető el, hogy a férj jelen legyen felesége szülésénél: *„Én nem szeretem az ilyet. Én undorodom. Csak a nő menjen be, minnek a férfi. Szerintem hülyeség az ... az alatt az időszak alatt csak a szenvedés, kínlódás van. Más nincs. Aki szereti a feleségét, az másképp is ki tudja mutatni. A szüleim és a férjem mindig kint vártak a folyosón, míg megszületett a baba. Én még azt is szégyelltem, hogy az édesapám ott volt ... mi a férfiak előtt nem szeretjük mutatni, hogy szenvedünk. Csak egyedül az édesanyám, ő megérti.”* Egyik, közösségéből kiszakadt — budapesti — oláh cigány fiatalasszony is állítja: *„én nem bírnám elviselni, hogy ott legyen. Egy nő legyen nő, amikor szül, az egy női dolog. Elég, ha az orvosok ott vannak.”*

A többi csoportban is egyértelmű volt az apás szülés lehetőségének elvetése, többnyire azért, mert válaszolóink szerint a férfiak nem bírják a vért, a szenvedést, vagy pedig *„lehet, hogy megundorodott volna tőlem egy életre”.*

Egyik fiatalasszonynak mégis megadatott, hogy a férje mellette volt, mikor a mentőautóban megszülte második gyermekét: *„De ott sem a mentőorvos volt mellettem, hanem a férjem. Mondtam, hogy segítsen levetkőzni, mert a feje már félig kint volt. Harisnyanadrág volt rajtam. Akkor cserélt a mentőorvos a férjemmel helyet, akkor ültette előre ... nem tudott semmit, olyasmit ő még nem látott. Meg is volt ijedve... annyira zavarba jöttem, hogy tudtam, ott ül a férjem. Megrestelltem magam, hogy a férjem ül mellettem, és annak szülöm meg a fiút, nem pedig az orvosnak ... ő is megszégyellte magát, de most már mindegy. Mondtam, legalább ezen is túlestél, tudod, hogy milyen a szülés...”*

Az újszülött szoptatása, a szoptatás módja, időtartama, szégyenkezés nélküli nyíltsága a harmadik lényeges eleme a „cigányok mint természeti nép” sztereotípiának. Ez a többségi sztereotípia olykor az érintettek önképében is fellelhető, pozitív, identitásképző erővel, a saját csoport viselkedésmintáinak a másik, többségi csoporthoz képest történő felértékelésével: *„...mert némelyik nő azért nem akarja szoptatni a gyereket, hogy formásak maradjanak a mellei. Nem a kisgyerek érdekét nézi, hanem a saját érdekét. De ilyet egy anya nem tehet. Maga vállalta a gyereket, megszüli, akkor azt is vállalnia kell, hogy ez azzal jár, hogy szoptatni kell a kisbabát, hogy egészséges legyen... Végül is a gyerek akárhol megéhezik, az utcán, a buszon, annak ennie kell. És én azt ajánlom a magyar lányoknak, asszonyoknak, hogy nem kell szégyellni. Ez inkább büszke dolog. Az anyatejtől nem lesz beteg a kisbaba.”*

Ugyanakkor a csecsemő gondozása-táplálása az a terület, amelyen a családi szokások, anyai-rokoni útmutatások a leggyakrabban ütköznek a gyermekgondozás hivatásos szakértőinek javasolataival. Mint már a bevezetőben bemutatuk, lényeges különbséget találtunk négy almintánk tagjainak szoptatási szokásai között. A cigány közösségek közül legtovább az oláh cigányok szoptattak. Lényegesen rövidebb ideig, de ez idő alatt szinte kizárólag anyatejjel táplálták csecsemőiket a beás cigány édesanyák, a romungró és a budapesti csoportban pedig rövidebb átlagos szoptatási idővel és vegyesebb táplálási szokásokkal találkoztunk. Ahol a szoptatás korlátlan, rendszertelen és hosszú évekre kitolódik, ott éppen ez váltja ki a védőnők-gyermekorvosok rosszallását, ahol viszont nem, vagy csak rövid ideig szoptat a kismama, ott a táplálás családban tanult, illetve tudományosan megalapozott mintái között keletkezik a konfliktus.

Természetesen a két eltérő (családi-tradicionális és szakmai-racionális) csecsemőgondozási mód nem mindig kerül konfliktusba. A körzetét jól ismerő védőnő elfogadja és alkalmazkodik a helyi szokásokhoz, legfeljebb tanácsaival megpróbálja a többségi, „szakszerű” gondozási-táplálási módozatokat elfogadtatni roma klienseivel.: (addig szopik) *„...ameddig bírja a picike. Ha hároméves korig, akkor addig... a védőnő inkább azt mondja, hogy hadd szopjon, ameddig bírja. Ő nem tiltsa... a védőnő tudja, mikor kigyűn, hogy a kisgyerekek hogy esznek, és amellé még szopnak...”* Másfelől pedig maga a roma kliens sem él a többségi hatásoktól elzártan, nem feltétlenül veszi át a családi szokásokat, némelyikük szívesebben hallgat a szakértő védőnőre, mint az „elmara-dottnak” tartott anyára-anyósra. A konfliktusok egy része különben sem válik nyílttá, tanúskodva a roma kliens alkalmazkodóképességéről: *„...én úgy csinálom, ahogy a Marika néni mondja. Én jónak látom. Mondta, hogy vegyem ki a pólyából, ki is vettem. Tényleg jobban érzi magát. (K: És mit mond az anyósa?) Nem, ő nagyon hagyományos. Három hónapi pólyát mond. A mai gyerekek*

másak, mint az ő régebbi fiai, mondja mindig nekem. De én nem csinálom úgy... három hónapig pólyázta, és nem ilyen pólyában, hanem az tollas volt. A dereka, a csípője végett. Ő nem ilyen ingeket adna rá, meg nem adna rá rugdalózót... Én csinállok jóformán mindent, anyósom csak irányít. Igaz, hogy nekem kell hozzá viszonyulni. De azért annyira nem engedem magam."

A gyermeküket hosszú ideig szoptatni tudó édesanyák közül többen hivatkoztak is a családi-közösségi hagyományokra, szembeállítva azokat a többségi társadalomban látott gyakorlattal: *"...láttam a többieket, aki már régebben volt, az asszonyok a kórházban, hozták a szájkötőt, aztán a vattát, ahogy megmosták a cicit... otthon már nem csináltam. Nálunk nem szokás a cigányoknál így csinálni. Vagy a szánkkal valamit csinálni. Úgy adtuk nekik, mint most. ...úgy csináltam, hogy mindig odaadtam, mikor sírt, mindig odaadtam. Nekünk nincs olyan szokásunk, hogy betartsam azt a három órát." A szoptatás-etetés védőnő által javasolt módszerét nem kívánta betartani következő válaszolónk sem: "A védőnő azt mondja, hogy ne etessem meg a kislányt, amíg nem lesz három-négy hónapos. Mind a két gyereket korán megettettem. Két hónapos koruktól... amit mi is eszünk, csak húst még nem ettek. Azt még nem adok nekik... hál' isten semmi bajuk. Bevált mindegyikkel... ők azt mondják, hogy háromóránként szoptassak. De én nem tartom be a szabályt. Amikor kéri, akkor adom neki... (a védőnő) mondja, hogy nem szabad, Terikém, mert terhelődik a kis gyomor. De hát ő tudja. Nem a védőnéni."*

Különösen a két „tradicionális” roma közösségben tapasztaltuk, hogy válasszóink szoptatási-táplálási szokásait elsősorban az anyák-anyósok irányították: *"...énnekem minden gyerekkel nagyon sok tejem volt. Van, amelyik iszik sört, hogy legyen neki teje, de én soha nem ittam szeszes italt. Rántott levest vagy tojásos levest ettem. Az édesanyámtól és az anyósomtól tanultam meg, mert ők mondták, hogy az anyatej mindig jobb, mint a tápszer vagy a bolti tej", vagy: "...aztán már én folyamatosan adtam neki, amikor sírt... anyám is azt mondta, mikor sír, akkor csak nyomjam a szájába a kisbabának, ne sírjon fölöslegesen, ne erőltesse magát." Nem feltétlenül sugall persze mást a család, mint a védőnők: "... kérdezte, hogy szoptatom-e még. Meg hogyha hasfájós, akkor ezt a köménymagos teát adjam neki. Anyósom is mondta, milyen teát adjak... Anyósom az, aki a legtöbbször szokta mondani, hogy mit kell csinálni a gyerekekkel." A védőnő tanácsai sokszor csak akkor érkeznek, amikor a kismama a családban már megtanulta a szükséges eljárást: (védőnő) *"...elmondott mindent, amit én már tudtam. Az édesanyám nekem elmondta. Csak azt az egyet kérdezzem meg tőle, hogy fön-n van-e a köldöke. Mondom, miről beszél? Azt mondja, akkor viszek alkoholt. Hát az minek? Én nem tudtam, azt mondja, az-zal kell kezelni. Megnéztem, mert nem csináltuk addig, nehogy azt mondja, hogy nem is vagyok kíváncsi arra, hogy ő mit mond."**

Tudják az anyák, hogy a szoptatás több mint táplálás, a gyermek számára érzelmi biztonságot jelent: *"... ha sír, odateszek neki valami játékot, ha nem fogad-*

ja el, magamhoz veszem, megszojtotom, és így sokkal jobb... mindjárt, ahogy felébred, keresi...”, vagy „... azon nyugszik meg inkább, ha sír... Hát neki úgy volt jó, nekem is.” Egyik budapesti, gyermekét hosszan szoptató kismama is utalt a szoptatás érzelmi-kapcsolati jellegére: „...mondták, hogy ne szoptassam, mert vérszegény vagyok. Igen, de hiába, a nagylányomat nem lehetett leszoktatni. Az olyan anyás, még a mai napig is fogja a mellemet, pedig hatéves lesz.”

Míg a hosszan szoptató kismamák a rendszerességet, vagy a csecsemőkorból kinőtt gyermekek esetében a fehérjékben gazdagabb, változatosabb táplálást kérték számon az egészségügy képviselői, a szoptatni nem tudó anyáknál éppen a táplálás minősége, tartalma, módja volt az a terület, ahol a családi és a szakértői vélemények összeütköztek. „...volt, hogy a védőnő mondta, hogy a gyerekek ezt nem szabad adni, azt nem szabad. Volt olyan, hogy nem tartottam be. Láttam, hogy az idősebbek mit adnak a pici gyerekek enni, és mindegyik nagyon jól van. Én ahhoz tartottam magam. Nekem kezdő asztmával született a gyerek. Pici korában görcsös légcsőhurutja volt. Nyolc hónapos korában bekerült a kórházba kétoldali tüdőgyulladásal és magas lázzal. A védőnő mondta, hogy mit kell csinálni, én meg úgy csináltam, ahogy eddig láttam... állítsam át tápszerre, a bolti tej nem jó neki. Jól van, Magdika néni, megpróbálom, de soha nem változtattam.” A tápszerrel kapcsolatban közismert tévhitek, félelmek válaszolóink némelyikében is éltek: „...a legtöbb gyerekek olyan nagy feje van tőle. Néhány gyerekek olyan deformált a feje... Mondom, ezért adjam a gyerekemnek a tápszert?”

A tápszerellenesség többször visszatért, de nyíltan deklarált indoka általában nem költségessége vagy a beszerzés, elkészítés bonyolultsága volt, hanem a tápszerrel kapcsolatos tévhitek, hallomások, esetleg rossz tapasztalatok: „...egyiket sem szoptattam sokáig, a kisfiút másfél hónapig, Erzsikét két hónapig, mert nem volt tejem. ... hiába fejtem, nem volt. ... Tejet adtam, amit a boltban lehet kapni... a gyerekorvos meg is szidott, hogy meg akarom mérgezni a gyereket, hogy bolti tejet adok neki. Készítményt írt fel. ...hozott is a védőnő, de az olyan bűdös volt. A lányom meg is ivott egy egész üveggel, de azon percben ki is hányta. A fiú meg nem is itta. Felnőttek így is.”

A tehéntej — akár hígítva is — a csecsemőtáplálás legújabb szakértői felfogása szerint semmiképpen nem adható a kisdedeknek. Ezt a szokást viszont érzékelhetően nagyon nehéz megtörni interjúalanyaink körében: „...a védőnő mondja pl. hogy a bolti tejet nem szabad a gyerekeknek korán adni. Inkább tápszert adjunk. De valahogy a gyerek nem bírja. Abból nem hiszem el, hogy nem egészséges, mert régen, amikor az emberek gyereket szültek, dolgozni kellett nekik menni, akkor csak a tehéntejet adták neki. Meg ami főtt éppen otthon. Mondják, hogy ha már adjuk, akkor felesen adjuk.” Másikuk is elmondta, hogy a tehéntejes táplálást „...a védőnő ellenezte. Anyukánk is ezen nevelt fel minket, és mégsem volt semmi bajunk tőle. Nem szeretem a tápszert. Én akkor sem adnék neki, ha nem szopna.”

Egyik budapesti kismama az anyai és a védőnői tanácsok között vergődve utóbb kénytelen volt belátni, hogy a szakértőnek kellett volna hinnie: „...például a tejet nem szabadott volna adni. Nekem nem mindegyik szoptott olyan sokat. A Bandikám három hónapig, a Márió két és fél hónapig, Alexem az négy hónapig. Mivel nem sokat szoptak a gyerekek, valamit kellett adni nekik. A védőnő tápszert írt, anyu tejet. A kettő közül nem tudtam eldönteni, melyik a jobb. Anyu azt mondta, adjak neki tejet. Anyósom is ezt mondta. Ahogy főzöm a teát, felforralom a tejet, és fél tea, fél tej. A védőnőnek meg azt hazudtam, hogy tápszert adok. Kérdezte, hogy adom a tápszert, és akkor ebből rájött, hogy a gyerek mit eszik, ha be sem járok és nem íratok. Akkor mondtam neki, hogy tejet. A végén ráfáztam, mert a Bandika tejérzékeny is lett. Hat hónaposan jött ki rajta a tejérzékenység.”

Összegzés

Szinte lehetetlen vállalkozás számszerűsítve összegezni, esetleg tipizálni mintánk egészének, illetve a négy almintának termékenységgel kapcsolatos attitűdjeit, a női szerep prokreatív funkciójára vonatkozó tényeit. Ha mégis megpróbálkozunk vele, inkább a teljes interjúk összességét, mintsem az egyes terhességek vállalására vagy elutasítására, a gyermekek tervezett vagy nem tervezett voltára, a családtervezés sikerességére, hosszú vagy csak rövid távú gyakorlatára, esetleg teljes hiányára vonatkozó konkrét információkat érdemes figyelembe vennünk. Hiszen válaszolóink eddigi termékenységi történetüket életük más-más állomásán, de egy adott pillanatában úgy kell, hogy egy interjúszituációban összefoglalják, hogy saját maguk, de az interjút készítő számára is elfogadható, kerek narratíva alakuljon ki e történetekből. Ha több gyerek született, mint azt a család (vagy legalább az egyik fél) tervezte, vagy ha kevesebb, ha kudarcba fulladtak védekezési kísérletek, ha nem várt események — gyermekhalál, méhen belüli elhalás, fogyatékos gyermek születése, gyermekintézeti elhelyezése stb. — következtek be, mindezek a történések beleíródtak az egyén életrajzába, és konkrétságukkal elhomályosíthatták a korábbi vágyakat, stratégiákat, ideológiákat, illetve pszichológiailag e történéseknek megfelelő ideológiák gyártására készítették válaszolóinkat.

Tehát inkább impresszióinkra hagyatkozva úgy látjuk, hogy a mintánkban megszólaltatottak összességükben eltérnek a többségi társadalom tagjaitól termékenységi szokásaikban. Ez az eltérés azonban csak az oláh és a beás cigányok almintájában erőteljes, de a két csoportban nem egyforma súllyal vesznek részt a különböző faktorok. A korábban említett tradicionalitás-skálán az oláh cigányok csoportja tűnik leginkább hagyománykövetőnek, azokban a családokban, ahol sok gyerek van, többnyire a magas gyerekszám tudatos döntés eredménye. Ugyanakkor ez a csoport a védekezés és a terheségmegszakítás

eszközével gyakrabban élt, mint a másik, többségitől jelentősen eltérő alminta tagjai. Talán a helyi adottságoknak (elsősorban a városi ellátási körülményeknek) is köszönhető, hogy az egészségügy képviselőivel intenzívebb kapcsolatba kerülhettek, mint például a nagyvárostól viszonylag messze fekvő faluban élő beás alminta tagjai, és ez a testi folyamatok megértésére és irányítására fogékonyabbá tette őket. A beás cigányok csoportja a biológiai létnek inkább kiszolgáltatottnak tűnik. A terhességmegszakítás körükben elő sem fordult, a fogamzásgátlás többségük számára ismeretlen vagy idegen fogalom, vagy csak sokadik terhesség, szülészeti esemény után kerül sor rá az egészségügy képviselőinek intenzív és nem mindig tapintatos befolyása nyomán. A romungrók csoportja — hasonlóan a budapesti almintához — ha átlagos gyerekszám tekintetében meg is haladja a magyar országos átlagot (de ilyen kis minta esetében ez a különbség a véletlennek is betudható), termékenységi attitűdjeiben nem látszik különbözni az iskolázottság, regionális adottságok, szociális feltételek szempontjából hasonló háttérrel rendelkező többségi társaitól. A budapesti csoportnál találkoztunk a legnagyobb mértékű tudatossággal a gyermekvállalásra vonatkozólag, igaz, ez a tudatosság az ő körükben is inkább az első — többnyire véletlenül bekövetkezett — terhesség utáni időszakra vonatkozott. Miután e csoport tagjai igencsak vegyes etnikai háttérrel és közülük sokan hányatott, stabil család nélküli gyermekkorral rendelkeznek, felnőttkori termékenységi szokásaikat inkább a nagyvárosi környezetben könnyebben hozzáférhető, nem tradicionális hatások alakították: a kortársak, szomszédság, az iskola és az egészségügyi ellátás képviselői, média stb. érzékelhetően a többségi társadalom termékenységi normái felé terelték őket.

Kutatásunk egyik tanulsága, hogy a roma populációnak még egy életciklusa, szerepteljesítése szempontjából viszonylag homogén részhalmazát sem szabad egységes csoportként szemlélni, a fiatal cigány nőkről-anyákról bármifajta általánosító képet festeni. Egy ilyen kép könnyen válik egy, a többségi társadalom szemében *Másikként* definiálódó kisebbségi csoport sztereotipikus és előítéletes megközelítésévé, ami — éppen tárgyalt területünkön, a roma nők termékenységi szokásai esetében — leggyakrabban a „természeti nép”, „vadember” mítosz keretében jelenik meg. Ezzel szemben tradicionalitás és racionalitás, illetve a családi hagyományok és a modern szakértelem, az iskola, a média és a különböző intézmények képviselői által közvetített normák közötti konfliktusokról, összeütközésekről, de sokszor mindezek összehangolásáról tanúskodnak azok a beszélgetések, amiket fiatal roma anyákkal folytattunk. Ezek a nők, mint egy-egy kisebbségi csoport tagjai egyszerre kötődnek saját szűkebb etnikai-családi közösségükhöz, de ugyanakkor részei az egész magyar társadalom tágabb közösségének is. Konfliktust okozhat számukra, ha a saját, szűkebb közösségük normáit megtagadva a többségi elvárásrendszerhez igazodnak, de az is, ha a többség normáit átvéve saját csoportjuk szokásaival kell szembefordulniuk. Miután a termékenység,

az anyasággal kapcsolatos nemi funkciók betöltése az a terület, ahol a családi-tradicionális hatásokkal a leginkább lehet számolni bármely közösség esetében, nyilván a többségi és kisebbségi kulturális befolyások közti konfliktusok itt a leghevesebbek, esetenként a legdrámaibbak. Mégsem valószínű, hogy a szűk közösségbe való bezárkózás, egy archaikus állapot fenntartása lenne a fiatal roma nők számára a legjárhatóbb út. Ahogy a mintánkba bekerült interjúalanyok termékenységre, anyaságra vonatkozó stratégiáit látjuk, a négy almintában némileg különböző mértékben, de összességében mégis láthatóan a racionális-modern megoldások elfogadása, optimális esetben ezeknek a saját hagyománnyal való összeegyeztetése tűnik számukra követhetőnek. A saját gyermekkori családhoz képest radikálisan, mintegy felére csökkent gyermekvállalási hajlandóság, a családtervezés egyre inkább tudatossá válása azt a „modern” szemléletet tükrözi, hogy ezek a fiatal nők a biológiai sorsnak való alávetettségből egy tervezett, a családjuk és gyermekeik jövőjét racionálisan is mérlegelő életút irányába mozdultak el.

II. rész

Kitörési pontok

SZUHAY PÉTER

Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében

Jelen tanulmány arra keres választ, hogy az egyes cigány/roma csoportok, illetve közösségek a munkaerőpiacról való kiszorulásuk következtében az elmúlt évtized során milyen megélhetési stratégiát alakítottak ki, s hogyan írható le jövedelemszerkezetük. A megélhetés ezen újfajta rendszerében milyen mértékben és módon mozgósíthatók az egykor volt, hagyományosnak nevezett mesterségek és megélhetések, melyek még az extenzív szocialista iparosítást megelőzően működött, illetve részben folyamatosan tovább élő, kiegészítő jövedelemforrást biztosító tevékenységformák. Melyek azok a tevékenységek, amelyek mintegy újításként kerültek a cigány csoportok gazdasági gyakorlatába?

Előzmények és előfeltevések

Az egyes közösségek tagjai a stratégia vagy stratégiák kidolgozásában valójában közösségként, csoportként viselkednek vagy pedig a válaszok és a választások egyre inkább egyéni jelleget mutatnak. Az előadás a megélhetés és a foglalkozások mintegy taxatív felsorolása révén megpróbálja az egyes tevékenységek jövedelemszerkezeten belüli hozzávetőleges arányát megadni, és a tevékenységek felsorolását rendszerként értelmezni, amelyben a rendszerbe bekerült tevékenységek ideologikus magyarázatára is kíváncsi, de értelmezni kívánja az elutasító döntéseket is, amikor is azt firtatja, hogy valami, ami amúgy adott közösség körzetében mások számára releváns gyakorlat, azzal a romák miért nem élnek, s erről milyen magyarázattal szolgálnak.

Így adott közösség választását alapvetően a helyi munkamegosztás rendszerében lehet tárgyalni. A megélhetés, a foglalkozások, illetve adott tevékenységek választása egyes csoportokon belül értelmezhető-e etnikus választásként, illetve etnikus értékjelzőként? Milyen módon határozza meg a cigány csoportok stratégiáját a természeti és a gazdasági környezet? Mik a választások legfontosabb „népi” közgazdasági kategóriái, így mik az üzletieség,

a megtérülés, a befektetés, a haszon magyarázatai? A cigány csoportok megélhetése és ilyenformán gazdálkodása a többbeemű, az azonnali jövedelemszerzés mindent elvállalható struktúrájától a tudatos árutermelői, kereskedői üzem megszervezéséig terjed.

E két végpontot kívánom többek között elemezni a közben fellelhető társadalom-, illetve üzemtípusok bemutatásával együtt. Így helyeződik rendszerbe (a szalkszentmártoni, a tiszavasvári, az ónodi, a bogácsi, a kétegyházi, az ároktői, a nagycserkeszi roma csoportok esettanulmányán keresztül) a gyűjtögető és zsákmányoló tevékenységek széles köre, a guberálás, szelektív hulladékgyűjtés, az alkalmi és napszámosmunka, a háziipari tevékenység, a mezőgazdasági termelés, a szociális gondoskodás, illetve ellátás, a legális és illegális kereskedelem, a feketegazdaságba sorolható csempészkedés, s egy magasabb szinten megnyilvánuló vállalkozói tevékenység.

Dupcsik Csaba *Cigány háztartások jövedelmi viszonyai* című tanulmányában az 1993–1994-es Kemény–Havas–Kertesi-cigányvizsgálat és az 1993-as ELAR-felvétel adatait veti össze. Témánk szempontjából érdemes idézni a 13. táblázat — átlagos háztartások, illetve átlagos cigány háztartások jövedelmi szerkezetének összehasonlítása, 1993 (%) — adatait. Eszerint az átlagos cigány háztartás jövedelmei (%-ban) az alábbiak szerint oszlanak meg: keresetek (31,80); vállalkozói bevételek (1,41); nem főállású tevékenységből eredő bevételek (3,19); nem munka jellegű jövedelmek (65,58), míg az átlagos háztartás jövedelmei 54,59–4,29–9,15–31,96 százalékarányok szerint oszlik meg. A cigány családok esetében a nem főállású tevékenységből a „háztartások egy átlagos tagjára évente 2093 forint jövedelem jut”.¹ Mik tartoznak a nem főállású tevékenységek közé? A 8. táblázat szerint a gyűjtögetés, böngészés/mezgerelés, guberálás, kereskedelem (belkereskedelem–külkereskedelem), saját készítésű tárgyak eladása, szolgáltatás, bér munka, bérbeadás, egyéb jövedelemszerző tevékenység. Tóth Pál szerint a falusi cigányság körében a „túlélésnek» elméletileg öt lehetséges módja képzelhető el ... a legfontosabbnak az ún. informális szektorba való bekapcsolódás mutatkozott. A harmadik világ országaiban és általában a piacgazdasági viszonyok között a munkaerő azon része, amelyet a modern tőkés gazdaság nem képes integrálni, az ún. informális szektorban találja magát. Mondják ezt önfenntartó szektornak, a szegénység gazdaságának, piac alatti gazdaságnak, a túlélés gazdaságának, informális szektornak és — Magyarországon — feketegazdaságnak.”² Tóth Pál az informális szektor kifejezést javasolja használni, kiindulva abból a megfigyelésből, hogy az ebben a szektorban tevékenykedők kivonják magukat az elvonási kötelezettségek alól, mint például adó-, tb-járulék-, vámfizetések alól.

Kemény István az 1993–1994-es cigányvizsgálat eredményeinek ismertetése során erről a kategóriáról a következőképpen fogalmaz: „a roma munkanélküliek és inaktívak egy része a szürke- és a feketegazdaságban dolgozik, és bizonyos, hogy a roma családok megélhetésében a láthatatlan jövedelmek je-

lentékeny szerepet játszanak. A láthatatlan gazdaságban végzett tevékenységekről és a láthatatlan jövedelmekről az 1993–1994-es reprezentatív kutatás sem tudott számot adni. Valamely mértékig azonban számot tudott adni azokról a tevékenységekről, amelyeket a megkérdezettek nem kívántak eltitkolni, mivel azok adómentesek voltak. Kérdőívünkben szerepelt egy tevékenységi lista. A megkérdezett háztartások egyharmadában neveztek meg egy, tizen-nyolc százalékában két és tíz százalékában három vagy több ilyen, a család megélhetésében szerepet játszó tevékenységet.³

Egyfelől kérdéses, hogy egy szociológiai kutatás a maga kérdőíves, esetleg interjú technikájával egy-egy felvételi alkalommal a jövedelmi viszonyok megismerésében milyen mélységig képes eljutni, másfelől kérdéses, hogy a statisztikai adatokká alakított mérőszámok milyen mélységben képesek az egyes háztartások valódi stratégiáit feltárni. Nem a kételkedés tehát, hanem a megismerés vágya vezet minket egy másik módszer alkalmazásához. Világos ugyanis, hogy a nem főállású tevékenységből származó bevételek számtalan konkrét esetben meg kell haladják az említett egy főre eső 2093 forintot, és az is valószínű, hogy e tevékenységi formák egymás mellett élésének bonyolult rendszere is kialakult.

Az itt következő szöveg első részében azokat a tevékenységeket sorolom fel, amelyek az elmúlt évtized jellemző vagy legalábbis elterjedt és gyakori megoldásait jelentik. Ezekről részben az irodalomból is értesülhettünk, részben pedig saját terepmunkáim megfigyeléseiből származnak.

A második fejezetben jobbra olyan esettanulmányok szerepelnek, amelyek hosszabb résztvevő-megfigyelések, dokumentumfilm-készítések, etnográfiai terepmunkák, valamint az Autonómia Alapítványnál végzett monitori munka tapasztalatai eredményeinek összegzései. A korábbi időszakról Havas Gábor írt minta értékű tanulmányokat.⁴

A lehetséges tevékenységek taxatív felsorolása

Ebben a felsorolásban nem szerepelnek azok a tevékenységek, amelyek főállású munkahelyen végzett munkát jelentenek, hanem csupán azok, amelyek megélhetést, a családi háztartásba, illetve gazdaságba befolyó jövedelemforrásokat biztosítanak, és statisztikailag nehezen mérhetők vagy értelmezhetők.

- a) *Gyűjtögetés — zsákmányolás.* Ebbe a csoportba leginkább az etnológiai-etnográfiai irodalomból ismert kategóriákat sorolhatjuk, így a vadon nőtt erdei gyümölcsök, illetve termékek, gyógynövények, csigák gyűjtését, a halászó és vadászó tevékenységet. Az ország területén az ökológiai viszonyoktól függően a legkülönbözőbb és egymástól eltérő lehetőségek állnak az emberek rendelkezésére, így málna, szeder, som, kökény, bodza, makk, gesztenye, hársvirág, gomba, kamilla (székfű), gyermekláncfű,

vérehullató fecskefű, macskagyökér, útilapu gyűjtésére vannak adataink. Ezen termékek jelentős részét a felvásárlóknál értékesítik a begyűjtők, ám néhány termék esetén (ilyen például a gomba és a gyümölcsök) a háztartás saját fogyasztásába is bekerülhetnek kisebb mennyiségben. Ez még inkább igaz a halászó és vadászó tevékenységekre. A halászat általában tilalmas vizeken, engedély nélkül folyik, ám olyan részeken, amelyet mások nem halásznak, illetve ahol nem horgásznak. A halászás során birtokba vett vizek általában nem élő vizek, lefolyással nem rendelkező ártéri öntésterületek, egykori kubikgödörök. A vadászat rendszerint szintén engedély nélküli, orvvadászat, mely alapvetően az apró vadak elejtésére törekszik, de nem ritka nagyobb vadak megszerzése sem. Említhető a prémjéért folytatott hörcsögözés is. Idesoroljuk a guberálás és szelektív hulladékgyűjtés során a fogyasztható és értékesíthető javak megszerzését. E tevékenység legnépszerűbb helyei a szeméttelpek és a városok, falvak utcái, ahol a kukázás, a lomtalanítás során szerezhető meg a javak. A gyűjtés irányulhat élelmiszerre, ruhára, papírra, fémre, de bármilyen újból hasznosítható termékre, így akár az akkumulátor, akár a háztartási gépek szétszerelése egyfajta szakosodást eredményezhet. Az elhullott állatok megszerzése — akár a döggutakból, akár a paraszti háztartásokból — egyre jelentősebb forrása lesz az időszakos túlélésnek.

- b) *Böngészés, mezgerelés.* E tevékenységek elsősorban a betakarítás után felszabaduló nagyüzemi táblákon maradt kultúrnövények utólagos betakarítására koncentrálnak. A kukorica, a cukorrépa, a krumpli, a napraforgótáblák és a leszüretelt szőlőtagok maradványtermésének összegyűjtése sokszor kecsegtet olyan mennyiségű termés megszerzésével, melyből egyszerre kerül piacra és jut a háztartás saját fogyasztására is.
- c) *„Szedd magad!” akció.* E sajátos átmeneti forma elméletileg egyszerre volna sorolható a böngészés és a kereskedelem kategóriájába. Lényege szerint a felszabaduló gyümölcsösökben a vásárlók nagy mennyiségben szednek olyan gyümölcsöt (ezt kifizetik, s ilyenformán tőkét ruháznak be), amelyet a későbbiek során piacon, kereskedelmi felárral továbbadnak, ám sem a termelők, sem a kereskedők szférában nem regisztráltatják magukat.
- d) *Alkalmi és bér munka.* Az e csoportba tartozó tevékenységek általános jellemzője, hogy a munkavállalók más gazdaságában egy-egy napra vagy akár hosszabb időszakokra szegődnek el napi- vagy hetibérért, amelynek során sem ők magukat, sem őket az őket alkalmazók nem regisztrálnak, illetve regisztráltatnak. A tevékenységtípusok nagy része idényjellegű kampánymunka és elsősorban a mezőgazdasági termelés területein jellemző, főleg a magángazdaságokban, de időnkénti munkavállalás előfordul a szövetkezetekben és az állami gazdaságokban is. A mezőgazda-

sági termelésen belül leggyakrabban a növénytermesztés egyes munkafázisaiban találkozunk ilyen munkákkal. Így a kapásnövények (kukorica, cukorrépa), zöldségek kapálása, a termények betakarítása (kukorica-törés, répaszedés, paprika- és paradicsomszedés), a termények behordása jelent időszakos elfoglaltságot. De idesorolhatók a gyümölcs és a szőlő metszése, a szőlő kapálása, a gyümölcs és a szőlő szüretelése. Az állattartás területén néhány kampánymunka jelent kiszámítható napszámos- és bérmunkát, mint például a birkanyírás vagy a libatépés. Kisebb gazdaságok csak néhány emberre kiterjedően gyakorta adhatnak apróbb napszámosmunkára megbízást. Ezek általában a patrónus-kliens viszony keretei között jelennek meg, s jellemzőjük, hogy egy-egy parasztgazdaság állandóan visszatérő jó emberét alkalmazza a legkülönbözőbb munkákra, az udvar- és a WC-takarítástól kezdve a trágyahordáson keresztül a disznó orrának megkarikázásáig, vagy a disznók elszállításáig. Ennek a viszonynak alapvető jellemzője, hogy a munkavállalók részben nehéz, részben alulértékelt vagy egyenesen piszkos munkát végeznek, amelyet azért csak ők végeznek el, mert ők vannak a legkiszolgáltatottabb helyzetben.

- e) *Szolgáltatás.* Idesorolhatjuk az egyre jelentéktelenedő zenélést és a háziiparosok, specialisták ipari jellegű szolgáltatásait, mint például festést, meszelést, tapasztást.

Egyes közösségekben nem jelentéktelen bevételi forrást képezhet a fuvarozás. Elsősorban a lófogattal rendelkező gazdaságok számára adott ez a lehetőség.

Újabb jelenséggént tarthatjuk számon a „szocpolos” lakás-, illetve a házépítő tevékenységet. Itt nemcsak a regisztrált vállalkozók találnak munkát, hanem alkalmi „vállalkozók” is. A konstrukció lényege, hogy a szociálpolitikai támogatásban részesülő, ám önálló tőkével nem rendelkező családok részére a vállalkozó megépíti a lakást addig a pontig, amittől kezdve már az OTP folyósítja a támogatás összegét, amelyet azonban már nem a kedvezményezett, hanem a vállalkozó vesz fel. A vállalkozó érdeke, hogy olyan családokat is rábeszéljen az építkezésre, illetve a támogatás megszerzésére, akiknek amúgy ez korábban nem állt szándékában. Ebben az esetben az építetők valamennyi pénzecskét visszakapnak a vállalkozótól. Az építők rendszerint munkanélküli romákat alkalmaznak az építkezésen napszámosként, s ezzel többek számára biztosítanak alkalmi megélhetést, így akár az építetők családtagjainak is. Monopol helyzetüket éppen bátorságuk, szervezőkészségük és az önkormányzat hivatalával, valamint az OTP-vel kialakított jó kapcsolatuk biztosítja. Természetesen a mindkét fél megelégedésére szolgáló üzletek mellett számtalan olyan panaszcsoport tudunk, ahol a vállalkozó — megsértve a megállapodást — kisemmizte vagy hátrányos helyzetbe hozta az építetőt.

Ehhez azonban már az akcióban részt vevő hivatalok, illetve pénzüntézetek „együttműködése” is szükséges.

f) *Ipari termelés.* Elsősorban a háziiparosok, specialisták s kontáriparosok tevékenységét soroljuk ide, azokat, amelyek nem főállású vagy vállalkozói típusú megélhetések. E tevékenységtípusok az ipari foglalkozások széles körét ölelik fel a kosárfonástól, a teknő- és faárukészítéstől a vályogtégla és égetett téglá előállításán át a fémtárgyak termeléséig. Elsősorban ebben a csoportban figyelhető meg leginkább a hagyományosnak nevezett cigány foglalkozások továbbélése. Általánosságban véve ugyanakkor az is elmondható, hogy ezek a foglalkozások egyre inkább jelentéktelenné váltak, s egyre kevesebb embernek, illetve családnak nyújtanak megélhetést, illetve a megélhetésben kiegészítést, annak ellenére, hogy erős törekvés figyelhető meg a régi tevékenységek felélesztésére.

g) *Mezőgazdasági termelés.* Idesoroljuk az állattartás és a növénytermesztés körébe tartozó tevékenységeket. Alapvetően két, egymástól eltérő törekvést kell rögzíteni:

1. A mezőgazdasági termelés döntő hányada a háztartás, illetve a gazdaság saját fogyasztására történik. Ezen belül megkülönböztethető egy viszonylag komplex termelés kialakítása, amely leginkább a klasszikus paraszti önfogyasztásra irányuló vegyes gazdaság képét formázza egy olyan termelésről, ahol néhány termék szintén saját fogyasztásra történő előállítása jelenti a háztartás élelmiszer-szükségletének részbeni fedezését.

2. Az e modelltől karakterisztikusan eltérő üzemtípus az az árutermelő tevékenység, ahol néhány növény termelése jelenti a család bevételeinek jelentős részét, s ez adja a megélhetés alapját.

h) *Kereskedelem.* Egyik, a cigányok megélhetését talán a legrégibb idők óta biztosító tevékenység a lókereskedelem. Kezdetben a gazdaságok lovat vettek „A” vásárban, majd nem sokkal később „B” helyen — ahol az árak magasabbak voltak — azt értékesítették. A jövedelmezőséget alapvetően az alkudozás ügyessége biztosította, a vásárok eltérő piaci átlagárának kihasználása mellett. Újabb forma és egyre általánosabb, hogy a lovat nem a vásárlást követően az első adandó alkalommal adják el, hanem néhány hónapig tartják, feljavítják, s így értékesítik. Többen a hagyományos lókupeckodással felhagyva minőségi lovakkal foglalkoznak, s nagy távolságokat járnak be az olcsó, kelet-magyarországi vásárhelyektől a drágább, nyugat-magyarországi vásárhelyekig. Némiképp a lókereskedésből vezethető le a használt autóval való kereskedelem, amelynek egyszerűbb formája az országon belüli, bonyolultabb formája pedig Nyugat-Európa és Magyarország közötti autók forgalmazása.

A nem regisztrált kereskedelem rendkívül népszerű formája a ruhával, dohánnyal, kávéval s alkohollal való üzletelés. A kereskedők az olcsón

beszerezhető és a drágán eladható termékek együttjárásának helyszínét keresik, s mozgási körzetük Kelet-Európa szinte egészét a Balkánig lenyúlóan átfogja. Az országhatáron való szállítások nem nélkülözik a korrupciót, az illegális módszereket és sokszor a csempészés elemeit sem. Legfőbb törekvés az árukhoz olcsón hozzájutni, és azokon a lehető legmagasabb áron túladni. A kereskedelmi haszon tisztességes mértékének számít a legális kereskedelem által tisztességtelenül magasnak tartott árrés alkalmazása. Az értékesítés során így egyszerre igyekeznek az eladók a legális kereskedelmi árrést megszerezni a vevőtől, és megkockáztatják egy ezen felüli összeg megszerzését is. Erről ugyan tudják, hogy a vevő átverése, de számukra ez az üzletelés még tisztességes mértékét jelenti, hiszen a vevőnek amúgy nem volna muszáj az irreálisan magas árat megfizetnie. Gyakori, hogy a kereskedők árujukat belföldön, nagybani piacokon vagy közvetlenül a termelőknél szerzik be nagy tételben, az árusítást pedig közterületeken, aluljárókban, nagy forgalmú boltok közelében bonyolítják. A kereskedésnek ezt a formáját kezdetben a korábban is ruha- és szőnyegkereskedéssel foglalkozó oláh cigányok dolgozták ki, később azonban az oláh cigányok más csoportjai is követték e magas presztízsű tevékenységet, sőt mára azt mondhatjuk, hogy a hagyományosan nem kereskedő magyar cigányok körében is egyre általánosabb az üzletes életforma, illetve gazdaság kialakítása.

A kereskedésnek számtalan egyéb alcsoportját lehet még felállítani. A lényeg minden esetben az, hogy az értékesítés során olyan mobil, s mozgékony, a pillanatnyi piaci viszonyokra érzékenyen reagáló formákat dolgoznak ki az egyes csoportok, amelyben a lehető legrövidebbé teszik az áru útját a termelők és a vásárlók között akként, hogy a vásárló számára az árut szinte helybe viszik. A kínált áru olcsóságával pedig egyenesen csábítják a vásárlókat, hogy részesei legyenek egy nem regisztrált kereskedelmi aktusnak. E rendkívül változatos tevékenységi kör a temető és a metróállomás előtti virág- és paprikaárusítástól, a vásártól a házhoz szállított választási malacig vagy az erdőtől a kályháig szállított fáig terjed.

- i) „Banki” tevékenység. Egyes cigány közösségekben kifejezetten népszerű jövedelemszerzési formává vált — igaz, hogy egy-egy közösségben csak keveseket érintően — a hiteltevékenység azon nem regisztrált formája, amelyben a kiszolgáltató helyzetben lévő romáknak magas kamatú kölcsönt folyósítanak a legközelebbi pénzfizetési napig. A kölcsönért folya-
modó például 1000 Ft kölcsönre 1500 Ft-ot kell visszaadjon a hitelezőnek. Az ily módon kihelyezett pénzek uzsorakamatostól a jövedelepótló támogatás, a családi pótlék vagy a szociális segély megérkezésekor vándorolnak vissza a hitelezőhöz. Az egyéb jövedelemmel nem rendelkező emberek így a következő hónapjukat már a korábbi szűkös költségvetésük-
höz képest is kevesebb összeggel kezdik meg, s ez az ördögi kör hónapról

hónapra borzalmasabb helyzet elé állítja a tartozókat. Amikor a kamat már nem fizethető ki a jövedelemből, akkor a hitelező a tartozó ingóságaira teszi kezét, s számtalan vagyontárgyát a kölcsönért folyamodó beleegyezésével elárverezi. A történet vége az, hogy a szegény családok házuk elvesztésébe is kénytelenek beletörődni.

Az „interezés” a fentebbi alapeset nagyobb volumenű formájában a hitelező és a nem regisztrált vállalkozó között zajlik. A „szocpolos” lakásépítésre vállalkozók nagyobb — legalább a ház értékének 1/3-át kitevő — kölcsönért folyamodnak a hitelezőhöz, akinek viszont az „interes” kamatot már az építtető szociálpolitikai támogatásából tudják törleszteni.

j) *Szociális ellátás.* Az utóbbi évtizedben a cseléd-, illetve csicskatartás kedvező tapasztalatait hasznosítva kialakult néhány közösség körében az idős hajléktalanok, illetve a családból elűzött nyugdíjasok befogadásának intézménye. A családtaggá fogadott nem cigány emberek nyugdíjuk vagy egyéb járandóságuk egészének vagy legalábbis felének leadásával teljes értékű szociális ellátáshoz jutnak, vagyis nagyjából az eltartó családdal azonos színvonalú szállást és étkezést kapnak. Ezek az emberek az őket illető jövedelem leadása mellett aktív munkaerejükkel is segítik a családok jövedelemszerző tevékenységét.

k) *Közvetítő tevékenység.* Jelentős jövedelemkiegészítő tevékenységgé vált egyes emberek közvetítői szerepvállalása. Az üzleti tranzakciókban a vásárlót és vevőt összehozó közvetítő mindkét féltől jutalékot kér, és a fennálló hallgatólagos szabályok szerint kap. Némi jóindulattal idesorolhatjuk a bártancosi pályát választó lányok és az őket alkalmazó mulató főnők összeismertetését is. Ezen üzlet összehozója azonban csak a munkáltatótól kap jutalékot (mondjuk 100 ezer forintot), a munkavállalótól nem.

Esettanulmányok — példatár A háztartások/gazdaságok stratégiája

Bogács

A falu roma népességének döntő többsége a falu déli részén az 1970-es években épített, mára gettósodott, zárt Cs-telepen lakik. Az egykori — elsősorban fűrókészítéssel foglalkozó — oláh cigányok mára elvesztették anyanyelvüket, csak a legidősebbek beszélik a romani nyelvet. A romák korábban a mai gyógyfürdő területén laktak, akkor költöztették őket jelenlegi lakóhelyükre, amikor a hőforrást feltárták, illetve hasznosítását megkezdték. A telep népessége vi-

szonylagos ismertségnek örvend; több dokumentumfilm foglalkozott a romák nyomorúságos helyzetével — korábban a biztosítási csaláson, az öncsonkításra keresztüli jövedelemszerzés, később a jelenkori döghús-fogyasztás és a tbc-kórlapokkal való üzletelés keltette fel a dokumentaristák érdeklődését. 1997 tavaszán a Roma Polgárjogi Alapítvány arról tájékoztatta a közvéleményt, hogy folyamatos jogsértés éri a romákat, több vendéglátó-ipari egységben nem szolgálják ki őket.

Bogács amúgy egy prosperáló, népességében folyamatosan növekvő falu. A két háború közti agrárszegénységnek szinte az emléke is elfelejtődött. A háború utáni ipari foglalkoztatottság, kombinálódva a summáskodással, a szőlő- és gyümölcsstermesztés, majd az idegenforgalomba való bekapcsolódás teremtette meg a jólétet. A helyi parasztok jóllehet nagy számban foglalkoztatnak külső, idegen munkaerőt, mégsem alkalmaznak a romákat. Kétségtelen, hogy viszonyuk a cigányokhoz konfliktusokkal teli. A cigányok kiszorultak az idegenforgalmi hasznosítás áldásaiból, a helyi munkaerőpiacról, és mára valójában a településről is. Állásaikat még az 1980-as évek közepén elvesztették, jóllehet jövedelmük már akkor sem fedezte a családi háztartás általuk gondolt igényeinek kielégítését. Ezért is próbálkoztak többen már az 1970-es években az öncsonkítással, biztosítási pénzekhez jutás reményében. Miből élnek ma a bogácsi romák?

H. József szegénysége a telepi 25 családhoz képest relatív gazdagságot jelent. Egy rozzant gebéje van — rajta kívül ezt csak három háztartás mondhatja el magáról —, gumikerekes kocsija, szoba-konyhás lakása, néhány négyszögöles kertje (inkább udvara) és hét kiskorú gyermeke. Megélhetését a családi pótlékon és a jövedelempótló támogatáson túl a fémgyűjtés — a helyi és a mezőkövesdi szeméttelepet kutatja, s az utóbbi helyen adja le munkája eredményét, melyért komolyan meg kell küzdenie, hiszen többen akarnak részesülni ugyanabból a leletből —, májusban a csigászás, ősszel a som és a kökény gyűjtése, s ezen munkák holt idényében a kosár- és seprűkészítés adja. A tűzifát jobbára az erdőben szerzi be, ellenőrzi a döghúskutakat — hátha talál még fogyasztható húst —, és ősszel, betakarítás után böngészni jár a kukoricatáblákra. A többiekkel szembeni „előnyét” lovának-szekerének köszönheti, hiszen távolabbi pontokra juthat el, és nagyobb mennyiségeket szerezhet be. Konyhakertet gyakorlatilag nem művelnek — erre valójában lehetőségük sincs —, s a lovon kívül csak néhány baromfit tartanak tavasztól ősziig. A családi pótlékot gyakorlatilag egészében havonta élelmiszer-nagybevásárlásra fordítják, ezzel biztosítva legalább az éhezés veszélyének elhárítását. Az alapélelmiszerek mellé (liszt, zsír, krumpli, szalonna, szárasztészta) az egyéb bevételek függvényében jut kenyér, hús, tej. Ruházkodásra egyik jövedelemforrásból sem jut. A ruhák egymástól örökölt, guberált, kéregetett vagy szánalomból ajándékba adott darabok. A bútorokkal ugyanez a helyzet. Közüzemi befizetés egyedül a villany után terheli a családot — ezt a szerény összeget még állni tudják, hiszen két

25 W-os égő, egy mosógép és a tv-készülék működik a házban. Az OTP-tartozást rendszertelenül fizetik. A gyermekek nem járnak óvodába és napközibe, mert a befizetéseket nem tudnák teljesíteni, ezért inkább otthon maradnak és (nem) esznek. A jövedelem és bevétel jelentős hányada tehát élelmiszerre fordítódik. A tervek így egyik napról a másikra, legfeljebb egyik hónapról a következőre fogalmazhatók meg. A stratégia lényege az életben maradás, a túlélés. Ebből következik, hogy aki már képes megállni a lábán, vagyis képes megfelelni a stratégia előírásainak — vagyis életben maradni — „önálló életet” kezdhet. Ennek időpontja azonban a roma átlaghoz képest is korábbi.

Szalkszentmárton

A falu oláh cigány (roma) népessége, hasonlóan a bogácsi helyzethez, rendkívül nyomorúságos körülmények között él. Ők azonban nem telepi szegregációban élnek, illetve közvetlenül nem a község szegregálta őket. Egy részük — a sikeresebbek — a faluban a parasztok között elszórva él, ám többségük néhány portára költözött össze, és spontán módon, engedély nélkül emelt viskókkal, kunyhókkal teremtett cigánynegyedek, a Burgoszt. A faluban élők gazdasági alkalmazkodása valamivel sikeresebb, mint a telepieké. Az előző alcsoport tagjai jó munkakapcsolatban állnak a helybeli árutermelő, zöldségtermesztő parasztokkal.

A gazdák elsősorban paprikával és paradicsommal foglalkoznak, két olyan növényvel, amelyek munkaráfordítási igénye igen jelentős. A palántázás, kapálás, permetezés, szedés, fűzés munkaerő-szükségletét részben a romák biztosítják, azok legalábbis, akik szoros kapcsolatot alakítottak ki a parasztokkal. Egyes napszámosok így az idény során 80–100 napot is eltölthetnek a parasztok kertészetében. Akik ebből a lehetőségből kiszorultak, azok számára az alapvető jövedelemkiegészítést a szeméttelep feletti uralom megszerzése jelenti. Több roma az önkormányzattól szerette volna megszerezni a szeméttelep működtetésének engedélyét, s pontos hasznosítási tervet dolgoztak ki, ám mindhiába. Így a szeméttelep immár illegális hasznosítása a guberálásra és szelektív hulladékgyűjtésre korlátozódik. Ezt a jövedelmet egészítik ki a felszabaduló krumpliföldek böngészésével, az elhullott jószágok begyűjtésével, s bevallottan gyakorta kisebb élelmiszerlopással, tekintve, hogy reménytelen helyzetükben más megoldást nem találnak. A lopás nyílt hangoztatása társadalmi helyzetükkel való elégedetlenségüket hivatott kifejezni, a minden mind-egy életérzését, s azt, hogy azért élni és túlélni minden körülmények között kell. Fogatuk, autójuk nincs, a közelben Herbária-felvásárló nem működik, de műveletlen, illetve művelés alá nem vont terület is alig van, így a gyűjtögetés sem biztosíthat jövedelemkiegészítést.

A város jelentős számú, Cs-telepen lakó gurvári cigány népességének sorsa a fenti két példához hasonlít, azzal a megjegyzéssel, hogy problémájuk súlyát mind abszolút számuk, mind a helyi össznépességen belüli relatív magas arányuk fokozza, s teszi szinte megoldhatatlanná. A reményvesztettség és a letargia, a mindenről való lemondás talán itt a legelképezetőbb. A helyi önkormányzat ezt — ha lehet — még csak fokozza. A telep kialakulásának néhány évtizeddel ezelőtti jogi-közigazgatási kerete szabta meg az itteni emberek életsorsát. A szűk telkekre épült Cs-lakássort hamarosan engedély nélkül emelt apró házak szabálytalan halmazza követte, elfoglalva a már alig használt legelőt. Ennek folytatásában épülnek az utóbbi években — a szintén porta nélküli — szocpolos házak. Az épületek között embermagasságú a gaz, éppen csak egy-egy szűk ösvény köti össze a házakat. Az itt élők faluból való kiszorítását erősíti a közismertté és immár szimbolikussá váló iskolai külön ballagtatás ügye, a cigányok egységes „letetvezése”. Az már szinte senkinek sem tűnik fel, hogy mindenféle pénzt (munkanélküli-járadékot, családi pótlékot, szociális segélyt) a telep úgymond közösségi házában, egyben fürdőjében osztanak, rendőri biztosítás mellett. A rendőrség amúgy egész nap cirkál a telepen.

A több mint száz családból mindössze öt férfinak van állása. Itt valóban alig biztosít jövedelmet valamilyen tevékenységből származó bevétel. Szinte egyetlen plusz jövedelemforrás a tavasztól ősziig terjedő napszámosmunka, ám ezt is félve, bátortalanul vállalják a férfiak. A nők egyáltalán nem járnak el dolgozni. Elsősorban Szolnok környéki gazdaságokba szállítják el mezőgazdasági munkára a férfiakat, akik azonban attól való félelmükben, hogy elveszíthetik jövedelempótló támogatásukat, nem szívesen vállalnak munkát. A több száz férfiből épphogy megtelik egy-egy munkásbusz. Helyben napszámos munkára egyáltalán nem alkalmaznak telepi romákat. Az asszonyok délelőtt-tönként a városba járnak koldulni és kukázni. Jóságot gyakorlatilag nem tartanak (mindössze három családnak van lova), kertet nem művelnek, részben mert nincs területük, részben pedig mert félnek egymástól, mondván, a többiek úgyis ellopják a termést.

Ároktő

A faluban elsősorban oláh cigányok élnek, három nagyobb rokonsági rendszerbe tagolódva. (E falu cigány közösségéről bővebben írtam egy korábbi tanulmányomban.⁵) A helyi népességen belüli arányuk 25% körüli. A faluban elszórtan helyezkednek el az innen elköltözők vagy az elhunyt hozzátartozóiktól megvett, megüresedett házakat birtokba véve. Ebből következően a paraszti gazdaság archaikus jellegű infrastruktúráját is megörökölték. Így a

telekhez gyakran tartozik 400–600 négyszögöl kert, a portán istálló, pajta, disznó- és tyúkól, esetleg pince, magtár és nyári konyha található. Ez a feltételrendszer kedvezően hat a családok jövedelemszerkezetére, hiszen működik a mezőgazdasági termelés saját fogyasztásra szánt formája. A konyhakertet zöldségekkel, krumplival vetik, illetve ültetik be, és disznót, baromfit szinte minden portán tartanak. Ezzel szemben a korábban általánosnak mondott ló-tartás jelentősége visszaszorult, illetve ha néhány gazdaság ma is foglalkozik lóval, a lótartás már nem jelenti az etnikus szimbolizáció keretét.

Az ároktői romák énképe a jó élet megfogalmazásában nyilvánul meg, elsősorban házukat, illetve lakásukat, másodsorban a bőséges és jó táplálkozást preferálják, s az ezeknek való megfelelés határozza meg az ember értékét. Különösebb javakat nem teaurálnak, tehát nem a felhalmozás és egyfajta versenyzés adja meg az emberek méltóságérzetét. Az ugyanakkor megfogalmazódik, hogy lehetőleg könnyű munkával lehessen megszerezni javakat. A másik fontos szempont, hogy az emberek függetlenségüket megőrizhessék, és akár a parasztokkal szembeni szimbolikus harcban is győzelmet könyvelhessenek el.

Ezeknek megfelelően a következő stratégiát dolgozták ki az elmúlt évtizedben, és működtetik a mai napig. A legfontosabb jövedelemszerző tevékenység az üzletességből származik. A korábbi lovakat személyautóra cserélték le (általában idősebb Zsigulikra), amelyek segítségével egy nagyobb térbeli mobilitást valósíthatnak meg. Legfőbb jövedelmüket a ruhakereskedésből termelik Lengyelország, Szlovákia és Magyarország piacai között ingázva. Emellett az autókereskedés is időnként, néhány havonta pár 10 ezer forintot hozhat a gazdaságnak. Az autók cseréje, illetve adásvétele ugyanazon az elven működik, mint azt a kereskedelmi részben leírtuk.

A kereskedésnél szerényebb, ám stabil és kiszámítható jövedelmet hoz az idős és hajléktalan nyugdíjasok, illetve családból kitisztított emberek befogadása, tartása, sőt családtaggá fogadása. A velük élő parasztemberek szaktudását hasznosítva őket bízzák meg a kert művelésével és a ház körül tartott állatok gondozásával.

Jövedelemszerkezetükben jelentős összegnek tartják a halászattal és egyes növények gyűjtögetésével befolyt pénzeket is. A Tisza öntésterületein, amikor már az ár levonul és az egykori kubik gödrökben visszamarad a víz, benne a nagy halakkal, a romák csapatostul mennek tapogatózni. A hol térdig, hol kötésig vagy nyakig éro vízben, bekerítik a halakat, így egyszerre lehalászhadják az állományt. A hal egy részét a közeli halászcárdának adják el, de kerülnek alkalmi vásárlók a falu nyaralói közül is, a zsákmány egy részét pedig elfogyasztják, vagy későbbi fogyasztásra mélyhűtik. Ez a fajta halászás egyszerre jövedelemszerző tevékenység és egyszerre kiváló időtöltés, szórakozás, ahol az egymás iránti barátságukat és szolidaritásukat élhetik meg az emberek.

Hasonló hangulata van a csigászásnak vagy a kamillagyűjtésnek is. A begyűjtött mennyiség értékének jöllehet helye van a bevételek egészében, de még szűkösen enélkül is megélnének. Abból következően, hogy fogyasztási igényeiket a jelzett mérték szerint közepes szinten tartják és nem törekszenek sem beruházásra, sem különösebb felhalmozásra, jól élnek. Így aztán a vadon termékeiért nem folyik harc. Így van ez a napszámosmunkákkal is. A helybeli parasztok — előregedő falu lévén — folyamatosan keresnek napszámosokat, s ha a romák rászorulnának, rendszeresen élhetnének ezzel a munkalehetőséggel, ám úgy vélik, nem kerülnek függőségbe a parasztoktól, hiszen erre nincsenek rákényszerülve. Kedvező helyzetüket nyilvánvalóan az is befolyásolja, hogy a környék árviszonyaihoz képest is sokkal olcsóbb az élet Ároktőn. Egy-kétszázezer forintért öreg parasztházhoz lehet jutni (hozzá való telekkel), és olcsón lehet vásárolni a parasztoktól sokféle élelmiszert és alkoholt. Mondhatnánk, hogy a parasztok nemcsak idegenkednek a romáktól, hanem ilyenformán, mint vásárlókra rájuk is vannak szorulva, s ez természetesen fordítva is elmondható.

Az általános idegenkedés mellett azonban számtalan példa van arra, hogy egy-egy helybeli paraszt olyan jó szomszédi viszonyba keveredett egyik-másik roma családdal, hogy már-már ott is él. Ezen újabb kori „békebeli” szerkezetbe tenyerelt bele a rendőrség, majd a bíróság, amikor néhány roma családot perbe fogott az idős hajléktalanok „elrablása” és „fogva tartása” miatt. Ennek ellenére a modell tovább működik, több olyan családot tudunk a faluban, amely ebben a boldogságban él. Van a faluban néhány olyan roma család — ők jelentik a romák helyi arisztokráciáját —, akik ennél sokkal többre vágnak, és az élet lényegét az élet minőségének látványos megmutatásában gondolják. Van például egy kereskedő, aki hörcsögprémekkel csinálta meg a maga karrierjét. Vadászból begyűjtő lett, begyűjtőből pedig nagykereskedővé vált. Gazdaságát mára kiegészítette a műtárgy-kereskedelemmel is. Gyermekai autókereskedőkké, kocsmák és éttermek működtetőjévé lettek. A vállalkozók és a helyi roma középosztály tagjai között gyakorlatilag nincs társadalmi kapcsolat.

*Kétegyháza*⁶

A kétegyházi oláh cigányok közel 400 fős csoportjának nagy része az új faluban, annak is legszélsőbb utcájában, régi parasztházakban él. Az itt élő családok társadalmi helyzete egymáshoz elég hasonló, mondhatni egy majdnem egységes kulturális stílust és gazdasági stratégiát dolgoztak ki, és tartanak fenn. Tőlük részben különbözik (számtalan hasonlóság ellenére is) néhány olyan család, akik a falu régebbi részein, s nem egy tömbben, hanem szétszóródva a parasztok között laknak.

Az alább vázolt modell az egymás mellett élő Nagy Sándor utcai romák köréből származik. Az itt élő emberek szerint a romák életének értelme és lényege a ló. Az az ember, akinek nincs lova már talán nem is roma. A ló a két-egyházi romák gazdaságának alapja és mozgatója, túl szimbolizációs funkcióján. A ló segítségével lehet a legfontosabb jövedelemszerző tevékenységeket folytatni. A lófogattal lehet kimenni a nagy határú falu távolabbi pontjaira májusban a székfűért (kamilla), júniusban és júliusban a mácsonyáért (gyermekláncfű), augusztusban a bodzáért, szeptember, októberben pedig a makkért. Fogat nélkül elképzelhetetlen a kukorica, a napraforgó, de akár a krumpli bön-gészése (mezgerelése) is. Az említett szezonális munkák során a család minden tagja, férfiak és nők, öregek és gyerekek egyaránt kivonulnak a határba, s együtt végzik a gyűjtőmunkát, hisz így éri meg. A gyógynövények esetében a felvásárlás közvetlen, már aznapi jövedelmet hoz.

Az emberek tudatos döntéssel vállalják a ritka, de nagy jövedelmet hozó gyűjtögető tevékenységet, és nem az amúgy rendelkezésükre álló napszámosmunkából élnek, amely hosszan tartó, folyamatos elkötelezettséget és lekööttséget igényel. Így például az utcájukban lakó, autóbusszal rendelkező, személyszállító vállalkozó paraszt ajánlatát visszautasították, aki rendszeresen hordaná őket tavasztól ősziig a növénytermesztésbe és az állattartásba napszámosnak. A vállalkozó — aki révén hol teljesítménybérben, hol napszámbérben dolgozhatnak — napi 1300–2000 forint közötti összeget tud garantálni. Ez folyamatos munkát jelentene, hiszen a különböző termelési ciklusoktól függően hol birkanyírásra, hol kapálásra, hol libatépésre, majd ismét kapálásra, aztán ismét libatépésre mehetnének dolgozni. Ez a munka, az utazást is beleszámítva, nem ritkán napi 12–14 órás elfoglaltságot jelentene. Ezzel szemben a gyógynövények gyűjtögetése addig tart, amíg egy lovas kocsi meg nem telik, tehát 4–5 órán keresztül, mely idő alatt az 5–7 ezer forint is megkereshető. A döntést tehát a között kellett meghozni, hogy az egyes növényeket két héten keresztül gyűjtsék-e ezen napi árért, vagy több napon keresztül dolgozzanak-e a biztos 1500 forintért. Az itteni romák úgy döntöttek, hogy a kevesebb munkát igénylő és nagyobb egyszeri jövedelmet biztosító tevékenységet vállalják. Ez éri meg ugyanis. Másfelől, ha egész napra mennének el napszámosmunkára a felnőttek, munka nélkül maradnának a gyerekek és a lovakkal sem tudnának annyi időt foglalkozni. (A személyszállító vállalkozó így egy másik roma csoportban találta meg állandó alkalmazottait. A szomszédos Elekről az általa korcsnak nevezett, románok és németek között élő magyar cigányokat hordja munkára. Az elsősorban női munkásait Nyárlőrincre, Makóra, Mezőberénybe hordja évente ötszöri libatépésre. Az első tépésnél 1 liba után 19 forintot, majd az ötödik tépesig folyamatosan emelve a darabért, már 31 forintot fizetnek. Az asszonyok teljesítménye 70 és 110 liba között mozog, erőnlétüktől és a liba korától függően. Az elekiek — az 1980-as évek végéig, mielőtt munkanélküliek lettek, jobbára Gyulára jártak a textil-

iparba és a húsiparba dolgozni — megélhetését ma döntően az idénymunka adja.)

A kétegyháziak bevételeiben jelentős helyet foglal el a böngészés. A felszabaduló kukoricaföldön közvetlenül a betakarítás után megjelennek szekerikkel, és több fordulót tesznek a táblán maradt és általuk összegyűjtött csövekkel. Tekintve, hogy a nagyüzemi művelésben hatalmas kukoricatáblák találhatók a falu közelében — így válogathatnak, hogy hol dolgozzanak — ott éri meg munkát végezni, ahol a legkisebb befektetéssel a legnagyobb mennyiséget tudják megszerezni. Ezért felégetik a tarlót, hogy könnyebben észrevegyék a sárgálló csöveket. Ahol ezt nem engedik nekik, onnan továbbállnak, olyan helyet választva, ahol nyugodtan leégethetik az egész táblát. Az így megszerzett termés jelentős részét frissiben eladják a helybeli parasztoknak — nem várva meg a kukorica árának tavaszra való felkúszását sem —, míg kisebbik részét saját állataik takarmányozására tartalékolják. A lovakon kívül baromfit (tyúkot, kacsát) és disznót tartanak. Takarmánynövényeket egyáltalán nem termesztenek, jöllehet házaikhoz jelentős nagyságú kert tartozik, és konyhakerti növényekkel is csak elvétve foglalkoznak.

A fogat segítségével végezhetik a fémgyűjtést is, ami az előző tevékenységhez képest a jövedelem töredékét adja csak. A fémgyűjtést is egyfajta romás tevékenység megnyilvánulásának tartják. Valódi mennyiséget azért nem remélhetnek, mert Gyula, ahol sikerrel dolgozhatnának, messze van, a falu hulladékára pedig sokan vannak.

A lovat — azontúl, hogy igás állatként használják — már tenyésztésre is tartják. Egy-két kancájuk évente ellik, így a felnevelt csikót vagy megtartják, s fogatos lóvá nevelik, vagy vásárokon értékesítik. A lóval való kereskedés nem foglalkozásszerű számukra, jöllehet szeretik és kívánják a vásár hangulatát és a vásáron való üzletelést. Valódi üzletkötésre akkor kerül sor, amikor megélhetési nehézségeik mutatkoznak. Amikor már a gyűjtögetésből nem remélhetnek bevételt, s felérték korábbi jövedelmeiket, nem ritka, hogy jobb lovaikat kénytelenek eladni vagy elcserélni. A téli szezonnak csökkentett lóállománnyal kezdenek neki, egyrészt a takarmányuk sem tartana ki, másrészt jóval kevesebb munkát kell végezni, s ekkor egy-egy ló is elhúzhatja a fogatot. Tavasszal aztán, ha a csikót eladják, árából vehetnek a kitelelt ló mellé egy másik fogatos lovat is. A lóban ugyanakkor tőke is fekszik. Amikor rendszeresen nagyobb bevételhez jutnak, akkor a rossz lovat mindig jobb lóra cserélik némi ráfizetéssel, hogy aztán, amikor nincs pénzük, újabb cserével visszaszerezzék a különbség árát

A kétegyházi romák gazdasági stratégiája egyfelől tehát az azonnali jövedelmekre koncentrál, azokat jobbára fel is éli, másfelől pedig lehetséges tőkét lovakba fekteti, melyeket tetszés és igény szerint mobilizálhat. A romák itt nem törekszenek a lakásuk és öltözködésük mások számára való megmutatására, nem ez az értékmérő, nem ez az emberi élet lényege, hanem jóval fontos-

sabbnak tartják az egymás iránti szolidaritás és tisztelet megnyilvánulását, ez pedig a lehetséges családi, rokonsági és egyházi ünnepek méltó megünneplésével érhető el. Így például a gyász vagy a gyász különböző emlékfordulóinak ünnepe komoly megpróbáltatás elé állítja a rendező családok költségvetését. Ezek azonban olyan alkalmak, ahol az embernek meg kell mutatnia rangját és közösségen belüli társadalmi státusát.

Hasonló folyamatot és etnikus viselkedést ír le *Michael Stewart* a gyöngyösi oláh cigányok kapcsán.⁷

Nagycserkesz

A bokortanyaközpontból lett faluban közel negyven magyar cigány család él. A romák egyik fele a faluban szétszórtnak, a másik fele az 1970-es években kialakított Cs-telepen él. Már a korábbi évtizedekben is erősen kötődtek a mezőgazdasághoz, a tsz, illetve az állami gazdaság alkalmazottai voltak, de rendszeresen vállaltak munkát a környékbeli árutermelő, szakosodott parasztgazdaságokban is.

Az Autonómia Alapítvány jóvoltából 1993-tól közel tíz család önálló mezőgazdasági termelésbe fogott. A parasztok gazdaságaiban szerzett szakismeretek feltételezték a vállalkozás sikerét. A romák törekvése alapvetően az volt, hogy a sikeres parasztgazdaságok termelési szerkezetét leképezzék, és ezáltal ők is sikeres és immár önálló árutermelőkké váljanak. A termeléshez nélkülözhetetlen szakismereteket és munkafogásokat eltanulták, így ahhoz, hogy önálló gazdaságvezetést alakítsanak ki, már csupán termőföldre és a termeléshez induló tőkére volt szükségük. Ebben támogatta őket az Autonómia Alapítvány. A termelésre vállalkozó családok az első esztendőben az önkormányzat segítségével a tsz-től bérelt, egy tagban lévő közös földterületet a részt vevő családok szerint közel egyholdas tagokra parcellázták fel, ahol dinnyetermesztésbe kezdtek. A termelés megindításához szükséges tőkét az alapítvány kamatmentes kölcsönként folyósította, ebből sikerült megvásárolni a vetőmagot, és ebből sikerült fedezni a melegházhoz szükséges fóliát és a vegyszereket. Az első esztendő bő termést hozott, melyből sikerült visszafizetni a hiteleket. A termelés eredményessége megerősítette a vállalkozó családok önértékelését, szilárdná vált az a meggyőződésük, hogy képesek és alkalmasak egy önálló árutermelői gazdaság vezetésére. Ennek ellenére az első termelési évet követően a részt vevő családok között konfliktus támadt, így a második évben az Autonómia Alapítvány által támogatott programban már csak az induló családok fele vett részt. A programból kiszorult családok kedvét azonban a termeléstől a kudarc sem tántorította el, így az első évben felhalmozott tiszta nyereség fel nem élt részéből immár önállóan vállalkoztak a következő évi termelésre.

Elhatározásukat nagymértékben segítette az önkormányzat romákkal szembeni szolidáris magatartása. Feltehetőleg az Autonómia Alapítvány támogatása generálta az önkormányzat további segítségét.

A helyi közigazgatás felismerte, hogy leginkább azzal segíti a romák társadalmi leszakadásának megszüntetését, ha gazdasági lehetőségeket teremt az önálló gazdaságvezetés kialakításához, így a független gazdaság megteremtéséhez. Az Autonómia Alapítvány sikerét éppen azok a családok bizonyítják, akik már az alapítványi gondoskodás megszűnésével saját lábra álltak. Az áru-termelésre szakosodott gazdaságok legfőbb jellemzője az, hogy már egy hosszú távú tervezői stratégia megvalósulásaként nem az egyik napról a másikra élés kényszerét alkalmazzák, hanem képesek a betakarításig, illetve a termény értékesítéséig a korábbi bevételeket tartalékolni, beosztani és a jobbra egy összegben befolyt jövedelmeket a fogyasztás, a bővített újratermelés és a tőkésítés funkciói között újra elosztani. Ehhez persze az is szükséges, hogy a bevételek előtti hosszú hónapokat puritán fogyasztás mellett vészeljék át, melynek megvalósításában persze nélkülözhetetlen bevételi forrásokat jelent a családi pótlék, a jövedelempótló támogatás vagy a szociális segély. Másfelől a termeléshez nélkülözhetetlen a család, a rokonság szoros összefogása, munkakooperációja.

M. Zoltánné példája: az asszony, aki szüleitől távol, gyermekkorában nagy részét a főti gyermekvárosban állami gondozásban töltötte, felnőttkorában legfőbb értéként azt fogalmazta meg, hogy neki azt kell megadnia gyermekeinek, amiből ő kimaradt, vagyis a törődést, a gondoskodást és a családi élet melegét. Ezért még az 1980-as években OTP-kölcsönakció keretében olyan családi házat emelt, amelyben tíz gyermekével s azok családjával együtt is elfér. A kommunaszerűen megépített ház és a kommunaszerűen működő gazdaság mind ezt az elképzelést szolgálta. Hatalmas terheket vett vállára, és ilyen kondíciók mellett volt részese az első autonómiás programnak. Már az első körben kiderült, hogy a nagy családjára kiosztott földterület képtelen mindenkit eltartani és irreális az is, hogy másokat háttérbe szorítva lényegében mindent ő vállal. Mivel családtagjai, felnőtt gyermekei számára ez a gondoskodás már terhessé vált, a család új stratégiát dolgozott ki. Megfogalmazódott a kommunából való kiválás fokozatosságának elve, ezért gyakorlatilag két gazdaságot kezdtek működtetni: az együtt élő nagy család megélhetését biztosítja a közös gazdaság, és az éppen leváló gyermekek gazdaságát közösen műveli a még egyben maradók közössége. Tekintve, hogy az elköltözők önállóságához az önálló ház is hozzátartozik, ennek megvásárlását a közös gazdaság teremti meg. Vagyis a második önállóvá váló nukleáris család szükségleteit kezdetben a nagy család biztosítja, így a fokozatos leválás elvét kialakítva minden évben egy-egy új gazdaság működtetését kell biztosítani. A közösen igazgatott gazdaságok száma minden évben eggyel nő, és az önállóvá vált családok részben maguk, részben az éppen leválók szükségletei

szerint termelnek. Mindennek gazdasági feltételét az árutermelés adja meg. A dinnye termesztése kiegészül, majd felváltódik a dohány termesztésével.

Mind a dinnye, mind a dohány termesztése intenzív, munkaigényes kultúra. A tavasztól őszig termelt növény munkaerő-szükségele valójában nem enged lehetőséget más kiegészítő jövedelemforrások működtetésére. Emellett valójában csak egy saját fogyasztásra termelt kertművelés és kisállattartás képzelhető el.

A nagycserkesziek értékrendjében a helybeli parasztokhoz való sikeres azonosulás igazgatja az életet. Eszerint az itteni romák értékét a gazdasági autonómia, az önálló életvezetés és a paraszti értékrend határozza meg.

(A nagycserkeszi romák vállalkozásáról Kőszegi Edit készített *Jobban szeretnék élni* címmel a Fórum Filmstúdió műhelyében dokumentumfilmet.)

Ónod

Az egykori muzsikus cigányok leszármazottainak közösségéből Endrei Balázs és Kiss Mónika szociológiai szakdolgozatának felhasználásával egy helybeli vállalkozó család példáját idézem.⁸

R. Sándorné H. Lujza 1992-ben özvegyült meg. Férje rejtélyes körülmények között tűnt el, majd hosszú keresés után a Sajóból került elő holtan. Az asszony gyanítja, hogy férjét a környékbeli libafarm emberei ölték meg, mert esetleg kaptatos urát lopáson érték, s így akarták a többi cigányt is elrettenteni az amúgy nem ritka jószágdezsmálástól. Korábban a házaspár gazdaságának jövedelmét egyfelől a férfi főfoglalkozású munkahelyének — a miskolci közterület-fenntartó vállalatnál végzett szippantói munkát — havi fizetése és az ehhez járuló maszekolás bére biztosította, másfelől kettejük második gazdaságban folytatott serénykedése — erdei fakitermelés, tűzifaaprítás és házhoz szállítás — egészítette ki. A férfi halálával az asszonynak kellett a gazdaság vezetését tovább vinnie, sőt ahhoz, hogy három kiskorú és egy ipari tanuló gyermekét eltarthassa, a ház OTP-részleteit fizethesse, a kieső jövedelmet is pótolnia kellett. Kezdetben a megélhetést — a meglévő stillfűrészre alapozva, illetve később szalagfűrésszel kiegészítve — a favágóüzem kiterjesztése biztosította. Ennek érdekében is magához vette Gyurit, aki egy személyben munkás, majd üzlettárs, végül élettárs lett. Gyuri parasztyerek, idős édesanyjával él, így csak időnként jelenik meg Lujzánál, akinek nagy fia időközben megnősült, hazahozva feleségét. Így mára a háztartást jobbra a meny vezeti, ő neveli a gyerekeket is, s ezáltal Lujza nyugodtan élhet a munkának, az üzletnek.

Mára a gazdaság bevételei három forrásból származnak. Egyik forrás immár hagyományosan az erdei fakitermelés. Ez szerény, ám kiegyensúlyozott és biztos pénzt jelent. Kiugró, viszont nehezebben kalkulálható a bevétel, illetve

a haszon a kereskedelemből. Előbb Gyuri autója, majd Lujza 14 éves Zsigulija — melyet a nő és nagy fia vezetnek — jelenti a munkaeszközt. Lujza így élet-társával külföldi és belföldi üzleteket bonyolít, melyekből az élvezeti cikkeket (dohány, alkohol) a szomszédságában, illetve a soron lakó cigányoknak is árú-sítja. Mozgékony-sága, kiterjedt társadalmi kapcsolatrendszere szinte kínálta tevékenységi körének harmadik specializálódását. A falusi cigányok körében, előbb a szűkebb rokonság, majd később az ismerősök körében szocpolos laká-sok építését vállalja. E konstrukció nagyjából megegyezik a „taxatív felsorolás” részben leírtakkal.

Lujza története és gazdasági stratégiája nagyban különbözik az ónodi cigánycsaládokétól. Férje halála már különleges státust biztosított a cigány közösségen belül számára. Az, hogy küzdött férje érdekében az igazság kiderítéséért, férfi módjára vette át a család irányítását és a gazdaság vezetését, tekintélyt biztosított számára. Ezen morális tőke birtokában foghatott olyan munkákba, amelyek hagyományosan nem bevett tevékenységek az adott közösség rendszerében, s ezért élhet Lujza alapvetően a többi cigányból is.

Sporadikus példák: Karcsa

K. Barna az 1990-es évek elejére a klasszikus parasztgazdaság modelljét valósította meg. Fiatal korában, az 1950-es években még apjával és testvéreivel téglát vetett és égetett Kazincbarcika építkezésein mint vándor idénymunkás, telen-te pedig otthon a faluban muzsikált. A tsz-szervezés idején belépett a karc-sai tsz-be, ahol 30 éven keresztül dolgozott, többek között mint traktoros. A vagyonnevesítés során feleségével 5 ha földet és egy traktort kapott. A paraszti munkákat és a paraszti üzemvezetést már a tsz-évek alatt elsajátította, sőt még az 1970-es években a falu szélén egy nagy portájú hagyományos parasztházat vásárolt, ahol háztáji gazdálkodást is folytatott. A saját tulajdo-nába került földterületen kiteljesítette korábbi vegyes gazdaságát. Így ma földjein növényeket — elsősorban takarmányféléket — termeszt, szőlőt és gyümölcsöst gondoz, ennek megfelelően a házá-nál bort és pálinkát mér ki, állatokat — tehenet, disznót és baromfit — tart, melyeknek húsát részben szerződéses formában értékesíti, részben pedig gyakori disznóvágással házi-lag méri ki. A parasztnak úgy fordulnak meg háztartásában hitelbe vásárolt termékekért, illetve kölcsönért, mint máshol ezt a cigányok teszik a parasztnak gazdaságaiban. Ennek megfelelően napszámosai is a parasztnak közül kerülnek ki. Mindazonáltal K. Barna nem tagadja cigány voltát, sőt tanácsadóként részt vesz egy hagyományőrző cigány folklóregyüttes munkájában, és 1992-ben vezetője volt az Autonómia Alapítvány által támogatott tégláégetési munkaprogramnak. Státusa mind a cigányok, mind a magyarok körében magasan értékelt, ám ez közel sem tartható tipikusnak.

A településen élő egykori muzsikus cigányok leszármazottainak mintegy 12 családot kitevő, egy kisebb rokonsági rendszerbe tartozó része, immár két évtizede intenzív kertművelő tevékenységgel árutermelői munkát végez: nagyban fokhagymát termeszt. A korábban részben zenélésből, részben a parasztok gazdaságaiban napszámosmunkát végző családok kialakították saját mezőgazdasági üzemüket, ahol a helybeli parasztok mintájára intenzív monokultúrás gazdálkodásba kezdtek.

A fokhagymatermesztés fogásait, tudományát és az értékesítési csatornák ismeretét a hosszú munkakapcsolat idején elsajátították, így csak határozott döntést kellett hozniuk, hogy a fogyasztás néhány esztendei szűkösségét vállalva megteremthessék az önálló gazdálkodás alapjait. Korábban bérleteket, 1990-től saját földtulajdont szerezve néhány hektáron folytatják úgy a termelést, hogy a családi gazdaság minden tagjának az év nagy részén folyamatos munkát biztosítanak. A fokhagymának való földterület szeptemberi megszántásától az októberi ültetésen át a tavaszi kapálásokig, a májustól augusztusig terjedő betakarításig, majd a fokhagyma tisztításáig és felfűzéséig és az őszi folyamatos értékesítésig jobbra minden munkát maguk látnak el. A tervezés és tartalékolás segítségével a jövedelmek az augusztussal kezdődő értékesítési szezonban realizálhatók, ám ez a bevétel beosztva az év egész részén megélhetést biztosít a családok számára. A fokhagymával foglalkozó cigánycsaládok a település parasztok által lakott részein laknak, összefüggő cigánytelepet nem alkotnak, és részben el is határolódnak a telepen élőkől. Büszkéek arra, hogy szemben szegény társaikkal, nem segélyből vagy szociális támogatásból élnek, és egyenrangúvá váltak a parasztokkal, akiktől egyben az elismerést is kicsikarhatták. Ugyancsak büszkéek arra, hogy az önálló gazdálkodást már a rendszerváltásnak nevezett időpont előtt megvalósították, és nem szorulnak alapítványi vagy a szociális földprogram segítségére. Erősen hangsúlyozzák, hogy ők dolgozó és munkás cigányok, s ahhoz hogy az ember talpon maradjon, szorgos és takarékos gazdálkodást és életvezetést kell kialakítani.

Tiszkanyár

A községben 1991 tavaszán jött létre az a civil szervezet, amely G. György vezetésével az Autonómia Alapítványnál sikerrel pályázott uborkatermesztési programra.

A szervezet létrehozója és vezetője az 1980-as években még egy Tisza menti kavicskitermelő vállalatnál dolgozott teherautó-sofőrként, ám onnan 1990-ben elbocsátották. Még aktív munkavállalói korában családja számára OTP-kölcsönrel lakást épített, és konszolidált kispolgári létformát valósított

meg. Ahhoz, hogy életvezetését változatlanul fenntarthassa, újszerű megélhetést kellett kitalálnia. Sofőr lévén és mert volt saját autója is, a határok közelségét kihasználva kereskedésbe fogott. Érzékenyen reagált az üzleti élet változásaira is. Korábban, még a Grósz-kormány idejében, amikor mindenki kaphatott világútlevelet, s erre éves valutakeretet, már többedmagával egy olyan rövid ideig tartó üzletágot épített ki, amelyben más, főleg idős emberek számára megcsináltatta az útlevelet, s az arra felvehető pénzt végül is maga számára vette fel, amely valutakeretet vagy eladta, vagy továbbforgatva a kereskedelembe használta fel.

Az 1990-es évek elejének tipikus üzlete a Romániában nagy tételben vásárolt pálinkakészletek beszállítása, itteni kiszerelése és értékesítése volt. Más családokról tudjuk, hogy Ukrajnából rezet is szállítottak, az autó utasterét úgy alakítva ki, hogy abban közel 100 kg rézlemez, illetve -tömböt helyezhettek el, s a határon áthozva ezt itthon kereskedőknek adták el. Ugyancsak általános gyakorlat volt a benzin külföldről való beszállítása és annak itthoni értékesítése. Ezek mellett foglalkoztak ruhaneműk, porcelánok külföldön való felvásárlásával és az itteni piacokon, illetve boltok előtti értékesítésével.

Ezen tevékenységek mellett találta ki G. György a biztosabbnak és konszolidáltabbnak tűnő mezőgazdasági árutermelést. A tiszakanyári parasztok már hosszabb ideje foglalkoztak sikeresen uborkatermesztéssel, s folyamatosan kötöttek szerződést a nyíregyházi konzervgyárral, miáltal termésüknek eleve biztos piacot remélhettek. A parasztok üzemeiben a helybeli cigányokat is foglalkoztatták, s így azok közelebbről is megismerhették a termesztés finomságait. A szervezetvezető épp ezeket a tényezőket felismerve kereste meg az Autonómia Alapítványt, és pályázott sikerrel. Ennek következtében mind az ő, mind még több tiszakanyári cigánygazdaság hosszú időre ráállt a sikeres mezőgazdasági termelésre. A nyíregyházi konzervgyárral ők is kötöttek felvásárlási szerződést, ám arra törekedtek, hogy ha a szabad piacon kedvezőbbben értékesíthetik uborkájukat, akkor elsősorban oda szállítsák a termést, vállalva annak kockázatát is, hogy a felvásárló felé nem teljesítik a rögzített mennyiséget. Az 1990-es évek közepén még úgy működött G. György gazdasága, hogy a családtagok párhuzamosan foglalkoztak a mezőgazdasági árutermeléssel és az országok közötti kereskedelemmel.

Összefoglalás

A felsorolt példák természetszerűen tovább szaporíthatóak. Általánosságban az mondható, hogy azokon a településeken, illetve azokban a gazdaságokban, ahol az emberek jövedelmező tevékenységet találtak ki maguk számára, mintegy képesek voltak a helyi adottságokat és feltételrendszereket kihasználni és jól használni — természetesen kapcsolódva korábbi ismeretrendszerükhöz és

kapcsolathálójukhoz —, ott néhány tevékenységre koncentrálva sikeres üzemszervezetet alakíthattak ki, és kevésbé sújtották őket az országban lejátszódó makrogazdasági változások. Ahol erre kevésbé volt mód, és ahol az emberek korábban jobban ki voltak szolgáltatva a szocialista nagyipar őket proletárstátusba szorító folyamatának, ott a gazdasági szerkezetváltás után az élet élésének nehezebb feltételei adódtak, így a fennmaradásnak a „minden lehetséges munkát meg kell fogni” kényszere alakult ki.

Ebből következik, hogy ezekben a közösségekben, illetve gazdaságokban az év során akár 6–8 tevékenységtípust is váltogatnak az emberek. Ahol a megélhetés minden lehetséges formáját meg kell ragadni, ott éppen ezek a tevékenységi formák kapnak etnikus színezetet, jöllehet ezek más nézőpontból a szegénység gazdaságának kizárólagos részét képezik. Így válik ezekben a közösségekben akár a gyűjtögetés, akár a szelektív hulladékgyűjtés, vagy akár a mezgerelés „cigány foglalkozás”-sá, elrettentve éppen a korábban e tevékenységet is űző nem cigány szegény embereket az ebből való megéléstől.

A cigányok közötti társadalmi hierarchia csúcsán az üzletesség kap etnikai értelmezést, nagyjából úgy fogalmazva, hogy az ember értékét az önállóság, a mások gazdaságától való függetlenség, a kevés munkával szerzett nagy jövedelem és a jólét határozza meg. Ebben az értelmezésben a kereskedés, az üzletelés valójában nem munkának, hanem életformának számít, és a korábban jobbára csak az oláh cigányokra jellemző szemléletmód a cigányok más csoportjai között is egyetemes értelmezést nyert. Akár a kereskedők, akár a mezőgazdasági árutermelők már lenézik és megvetik az általuk a szegényekre jellemzőnek ítélt megélhetési módokat, s azt éppen, hogy nem cigányosnak tartják.

A cigányok számára valójában nem az a kérdés, hogy ők a formális vagy az informális gazdaságba tartoznak, hogy amit a jövedelemszerzés során alkalmaznak, az a közgazdaságtan szerint feketegazdaság vagy láthatatlan gazdaság, hanem az a kérdés, hogyan tudják magukat a szabadság és a függetlenség kategóriáival úgy leírni, hogy a gazdasági folyamatokra minél érzékenyebben reagálva, a regisztrálás kötelezettségét megkerülve életben maradjanak, illetve hatékonyabban „termeljenek”, hogy társadalmi különbségeiket minél hamarabb behozhassák, sőt az átlagos magyarországi háztartás életszínvonalára fölé keveredjenek, mintegy elégtételt véve a többségi társadalmak velük szembeni, gyakorta diszkriminatívnak mondott eljárásán.

Jegyzetek

- 1 Dupcsik Csaba: Cigány háztartások jövedelmi viszonyai. *Magyar Tudomány*, 1997/6. 685. p.
- 2 Tóth Pál: A falusi cigányság és az informális szektor. *Magyar Tudomány*, 1997/6. 693. p.
- 3 Kemény István: A magyarországi roma (cigány) népességről. *Magyar Tudomány*. 1997/6. 644–656. p.
- 4 Havas Gábor: A Baranya megyei teknővájó cigányok. *Cigányvizsgálatok*. Szerk.: Andor Mihály. Művelődéskutató Intézet. Bp., 1982. 61–140.; Havas Gábor: A cigányközösségek történeti típusairól. *Kultúra és Közösség* 1989/4. 3–17. p.
- 5 Szuhay Péter: Ki az ember? Az 1992. évi kétegyházi „etnikai háború”. *Régió*, 1993/4. 31–54. p.
- 6 Szuhay Péter: Csövesek — csicskák. Az ároktői romák esete a miskolci hajléktalanokkal. *Régió*, 1997/3–4. 110–137. p.
- 7 Stewart, Michael: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, T-Twins/MTA Szociológiai Intézet/Max Weber Alapítvány, 1994.
- 8 Endrei Balázs–Kiss Mónika: *A cigánycsaládok életstratégiái és az azokat befolyásoló tényezők — Két magyarországi cigányközösség összehasonlítása*. Szakdolgozat, ELTE BTK Szociológiai Intézet, kézirat, 1997.

HAVAS GÁBOR

A kistelepülések és a romák

Az 1993–1994. évi országos reprezentatív vizsgálat adatai is egyértelműen bizonyítják, hogy a romák területi elhelyezkedésének és településhierarchiában elfoglalt helyének a mutatói jelentősen eltérnek a teljes népességet jellemző arányoktól. A romáknak a teljes népességnél lényegesen nagyobb része él az ország fejletlen infrastruktúrájú, depressziós, válság sújtotta régióiban, illetve kedvezőtlen helyzetű, az átlagosnál rosszabb életfeltételeket kínáló településeiben. Esetükben az alacsony iskolázottságból, szakképzetlenségből, általában a szociokulturális jellegzetességekből eredő társadalmi és a lakóhely jellegéből, földrajzi elhelyezkedéséből adódó területi, települési hátrányok kölcsönösen felerősítik egymást. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a területi, települési hátrányok az esélyegyenlőtlenség egyik meghatározó elemévé válnak.

Településtípusok és romák

Tudjuk, hogy az ország kettészakadóban van, vagy már ketté is szakadt, a tartós recessziótól gyötört keleti és egy dinamikusabb, elevenebb, versengőbb, több tőkéhez, több esélyhez jutó nyugati részre. Nos, a romáknak 56, míg a teljes népességnek csak valamivel több mint 40 százaléka él a keleti országrészben. Különösen válságos helyzetben van a Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyét magában foglaló északi régió — itt a teljes népességnek csak 12,6 százaléka, a romáknak viszont 24,3 százaléka él — és a Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar és Békés megye alkotta keleti régió, amelyhez lakóhelye szerint a teljes népesség 14,7, a romák 19,8 százaléka tartozik. (A két régióban együtt a teljes népesség 27,3, a romák 44,1 százaléka él. Külön is érdemes kiemelni a két, talán legmélyebb válsaggal küszködő megyét: Borsod-Abaúj-Zemplént és Szabolcs-Szatmárt. Teljes népesség: 12,7 százalék, romák: 26 százalék.) Hasonló nagyságrendű különbséget mutat a romák és a teljes népesség településtípusok közötti eloszlása.

Még jelentősebb különbségeket találunk, ha a legkisebb településekre vonatkozó adatokat külön is szemügyre vesszük. A 2000 fő alatti lélekszámú településeken a teljes népességnek csak 16,8, a romáknak viszont 40 százaléka

él, míg az 1000 fő alatti lélekszámú aprófalvakban a megfelelő arányok 7,8, illetve 20 százalék.

1. táblázat

A teljes népesség és a romák településtípusok közötti eloszlása

	Teljes népesség (%)	Romák (%)
Budapest	19,5	9,1
Vidéki városok	42,5	30,4
Községek	38,0	60,5
Összesen	100,0	100,0

A jellegzetesen aprófalvas régiókban (Észak-, Dél-Dunántúl) és Keleten, ahol csak Szabolcs-Szatmárban találhatók nagyobb számban 1000 fő alatti lélekszámú falvak, az arányok a következők:

2. táblázat

A régió népességének hány százaléka él (1000 fő alatti) aprófalvakban

	Teljes népesség (%)	Romák (%)
Dél-Dunántúl	20,9	52,5
Észak	12,1	22,9
Kelet	5,2	16,2

Annak, hogy a romák területi és települések közötti eloszlása jelentősen eltér a teljes népességre jellemző arányoktól, messzire visszanyúló társadalomtörténeti előzményei is vannak. Ilyen előzmény például, hogy a romák a kevésbé polgárosuló vidékeken inkább találtak maguknak helyet a lokális munkamegosztásban. Ennek is tulajdonítható, hogy a Nógrádtól Szabolcsig húzódó északkeleti sávban már az 1893. évi országos „cigányösszeírás” idején is feltűnően magas volt a romák aránya.¹ Ám a mai arányok kialakulásában az elmúlt évtizedek társadalompolitikai törekvései, társadalmi és migrációs folyamatai is jelentős szerepet játszottak.

A közelmúlt történéseinek befolyásoló szerepét és a jelenlegi helyzet ellentmondásait csak akkor érthetjük meg, ha a romák lakóhelyi szegregációjában bekövetkezett változások hatását is bekapcsoljuk az elemzésbe.

Az 1971. évi országos cigányvizsgálat idején a romák kétharmada (egészen pontosan 65,1 százalék) elkülönült telepeken élt.² Az időközben lezajlott változásokat jól érzékelteti, hogy 1994-ben az elkülönült telepeken élők aránya már csak 13,7 százalék volt. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a lakóhelyi szegregáció is hasonló mértékben csökkent volna. Az 1994. évi országos vizsgálat adatai szerint a romák közel 30 százaléka olyan környezetben lakik, ahol

kizárólag vagy túlnyomórészt roma családok élnek, további 30 százalékuk közvetlen környezetében pedig nagyjából egyenlő arányban találhatók roma és nem roma családok. Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a romák csaknem 60 százaléka ma is erősen szegregáltnak minősíthető körülmények között él. S ha a térbeli elkülönültség mértéke a korábbi állapotokhoz és különösen a telepi viszonyokhoz képest valamelyest csökkent is, a közelmúlt migrációs folyamatai olyan új sűrűsödési pontokat hoztak létre, ahol megint csak etnikai gettók kialakulása fenyeget.

Az új típusú szegregációs mechanizmusok vizsgálata kapcsán a kutatók két alapvető fontosságú tendenciára hívták fel a figyelmet. Az egyik az alacsony státusú, leromló, slumosodó városi lakónegyedek, a másik a sorvadó kistelepülések (aprófalvak) egy részének gyors ütemű „elcigányosodása”.³ A továbbiakban az 1000 fő alatti lélekszámú kistelepüléseken élő romák helyzete és a szegregáció összefüggéseit vizsgáljuk.

Az aprófalva a dombvidékek jellegzetes települési formája. Kialakulásában az esetek többségében jelentős szerepet játszott, hogy a domborzati viszonyok vagy más földrajzi tényezők (pl. lápos vidékek) szűk határok közé szorították a megművelhető földterület nagyságát, s így csak kevés számú család számára biztosították a megélhetést. Sok aprófalva valamikor úgy jött létre, hogy a környező, földhiánnyal küszködő településekről kirajzó szegényebb családok az erdőtől elhódított irtásföldek „betörésével” és megművelésével próbáltak jobb megélhetéshez jutni.⁴ A településtípus létrejöttében és fennmaradásában valószínűleg mindig jelentős szerepe volt az egzisztenciális kényszereknek, annak, hogy az itt élőknek nem volt jobb lehetőségük.

Erdei Ferenc a két háború között úgy jellemezte az apró parasztfalvakat, hogy azok fogyatékos önállóságú részfalvak, mert csak más településekkel kiegészülve, közösen tudják biztosítani a szükséges funkciók és szolgáltatások ellátását, fenntartását.⁵ Hiány volt a mezőgazdasági népesség szükségleteit kielégítő iparosokból, kereskedőkből, nem volt saját orvosuk, állatorvosuk, ügyvédjük, jegyzőjük. Lakóik kényszerek szorításában éltek: vagy lemondtak olyan igényekről, amelyek a nagyobb települések számára magától értetődőek voltak, vagy — vállalva a többletráfordítást — a környék nagyobb községeiben, esetleg a legközelebbi városban biztosították a maguk számára azt, amit feltétlenül szükségesnek tartottak. Bár *Erdei* is elismeri és elemzi az eltérő történelmi előzmények, a földrajzi adottságok és a forgalmi helyzet differenciáló szerepet, összességében mégis úgy ítéli meg, hogy az aprófalvak túlnyomó többsége képtelen megbirkózni a kicsiny méretekből adódó strukturális problémákkal, és a kényszerű körülmények teremtette zártsgból nem képes kitörni. Igazán pozitív kivételnek csak a városok szomszédságában fekvő kistelepüléseket tekintette, mert ezekben a méretekből adódó hátrányokat ellensúlyozni tudta a kedvező forgalmi helyzet, és a közeli várossal kialakított sokirányú, kölcsönösen előnyös kapcsolatrendszer révén dinamikus fejlődés indulhatott meg.

Az egyes falvakra vagy kisebb tájegységekre vonatkozó kutatásokból azonban az Erdei által bemutatottnál lényegesen árnyaltabb kép rajzolódik ki. Ezek a vizsgálódások azt bizonyítják, hogy az apró parasztfalvak világa éppen olyan színes, változatos világ volt, mint a szabályos parasztfalvaké, s az előbbieket éppúgy az egymástól eltérő változatok sokfélesége jellemezte, mint az utóbbiakét. Erdei, amikor az ormánsági Kemsén végzett korabeli kutatásra hivatkozva a vizsgált települést a magába roskadt, világtól elzárt kislekly klasszikus példaként említi, egyúttal vitába is száll a kutatók végkövetkeztetéseivel. Szerinte ugyanis nem „a nagybirtok fojtogató kereteiben” kell keresni a torz és megrekedt állapotok legfőbb magyarázatát, hanem egy ennél egyetemesebb hatású tényezőben: a kislekly megváltoztathatatlan zártságában. Ugyanakkor *Andrásfalvy Bertalan* kimutatta,⁶ hogy az Ormánságtól 50 km-re, az ugyancsak Baranyában fekvő és hasonlóan aprófalvas szerkezetű Hegyháton a környezeti feltételekhez maximálisan alkalmazkodó, célszerű gazdálkodás és a rendkívül racionális tájegységi munkamegosztás révén már a múlt század végén igen erőteljes ütemű, a változásokra nyitott és fogékony paraszti polgárosodás bontakozott ki.

Kétségtelen, hogy az aprófalvaknak voltak olyan, többé-kevésbé általánosnak tekinthető vonásaik, amelyek már évszázadok óta elősegítették, hogy a közigazgatásilag hozzájuk tartozó területekre az átlagosnál nagyobb arányban költözzenek be és telepedjenek meg cigányok. Az egyik ilyen tényező az volt, hogy ezek a falvak korábban nagyobb arányban tartoztak azoknak a kuriális telepeknek a sorába, ahol az úri hatalom közvetlen jelenléte nyomta rá a bélyegét a mindennapokra, határaiknak is arányosan nagyobb része volt uradalomként funkcionáló úri birtok, ugyanakkor a földrajzi adottságoknak, domborzati viszonyoknak megfelelően, ezeknek a birtoktesteknek egy része nemcsak mezőgazdasági, hanem hatékony erdőművelésre sem volt alkalmas. Ezért az ilyen területeken gyakrabban fordult elő, hogy az úri birtokos az olcsó kiegészítő munkaerő biztosítása érdekében cigányokat telepített, vagy kisebb cigány közösségeknek engedélyezte a megtelepedést. A Dél-Dunántúlon például a múlt század végétől számos, addig még vándorló teknővájó közösség talált ilyen módon többé-kevésbé állandó lakóhelyet magának, vagy kényszerült a hatósági nyomás és zaklatás elől menekülve ezt az utat választani.⁷ A másik tényező — erre Erdei is felhívja a figyelmet —, hogy az aprófalvakban a kicsi lélekszám miatt szabad munkavállalóként gyakorta még a nélkülözhetetlen iparosok sem tudtak megélni. Az érintett települések a problémát úgy oldották meg, hogy egész évre kialakított fix bérrel szegődményest alkalmaztak, például kovácsként. A kedvezőtlenebb feltételek miatt az ilyen településeken több esély kínálkozott a cigány iparosoknak, mint a nagyobb falvakban szabad munkavállalóként. A két háború között hasonló logika alapján egyre több aprófaluban alkalmaztak cigányokat az állatok legeltetésére.

Általában is elmondható, hogy a kistelepülések szegényesebb életviszonyai, a helyi munkamegosztás stabil egzisztenciát nem biztosító, de valamiféle kielégítetlen keresletet mégiscsak támasztó rései lehetőségeket kínáltak a cigányság leginkább nélkülöző, legkiszolgáltatottabb csoportjainak. Többek között azoknak a csoportoknak is, amelyek a gazdasági kényszerek, a növekvő társadalmi és hatósági nyomás hatására a két háború közötti időszakban az addigi vándorló életformát és a hozzá szükségszerűen kapcsolódó megélhetési módokat feladva letelepedésre kényszerültek.⁸

Természetesen attól függően, hogy az együttélés milyen múltra tekinthetett vissza, hogy milyen társadalomtörténeti előzmények és milyen politikai, gazdasági hatások, milyen hatalmi tényezők határozták meg a különböző aprófalvas térségek, tájegységek arculatát, hogy az ott élő vagy odateleplő cigányok mentalitását milyen tradíciók formálták és hogy ennek megfelelően milyen szerepeket, milyen pozíciókat tölthettek be vagy tudtak maguknak megszerezni a helyi munkamegosztásban, a cigány–nem cigány viszonynak, mint mindenütt, úgy az aprófalvas térségekben is nagyon sokféle változata jött létre.⁹ Eszerint változhatott az egy-egy ilyen település közigazgatási hatálya alá eső területen élő cigányok száma és összlakossághoz viszonyított aránya is. Annyit mindenestre megállapíthatunk, hogy ez a szám és ez az arány csak ritka kivétalként lépte túl azt a nehezen számszerűsíthető, de mégiscsak létező határvonalat, amely már a helyi cigány és nem cigány népesség viszonyát jellemző törékeny egyensúly felborulásával fenyegetett.

Mivel a cigányok megélhetését olyan tevékenységek fedezték, amelyek iránt egy-egy településen csak nagyon szűkös kereslet mutatkozott, egzisztenciális érdekké vált, hogy számuk se haladjon meg egy bizonyos, az adott település nagyságától és termelési viszonyaitól függő szintet. Annál is inkább, mert egyes kiegészítő jövedelemforrások (koldulás, házaló cserekereskedelem, kántálás, betlehemezés, jóslás stb.) megléte vagy hiánya igen nagy mértékben a nem cigány lakosság „jóindulatától” függött, amit nem lehetett volna megnyerni, ha a cigányok száma meghaladta volna a nem cigányok által elfogadhatónak tartott mértéket.¹⁰ Ha speciális okok miatt ez a relatív túlnépesedés mégis bekövetkezett, akkor a viszonyok romlása többnyire kikényszerítette az egyensúlyt helyreállító továbbköltözéseket. Ahol ez az arányeltolódás tartósnak bizonyult, ott az érintett település általában erősödő szegregációval válaszolt, és az elkülönült telepek növekvő létszámú cigány népessége egyre nyomorultabb viszonyok között tengődött.¹¹

Az aprófalvak elsorvasztása

Az aprófalvak helyzetét a 20. század nagy történelmi kataklizmái és az ezekhez kapcsolódó politikai változások is jelentős mértékben befolyásolták. A trianoni

békeszerződés nyomán kialakított új határok a továbbra is Magyarországhoz tartozó aprófalvas térségek jelentős részét (Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs, illetve Baranya) elvágták a korábbi városközpontjaiktól (Kassa, Beregszász stb.), és ezzel számos, a határ menti sávba tartozó falu vált perifériális forgalmi helyzetű zárványtelepüléssé. A „bécsi döntések” átmeneti határrevízióját követően a II. világháborút lezáró békeszerződések ezt az állapotot véglegessé tették.

A többszöri határmódosítások, az ezzel és a katonai erőviszonyok változásával összefüggő politikai és etnikai konfliktusok már a háború vége előtt jelentékeny népmozgásokat indukáltak (a bukovinai székelyek menekülése Bácskába, majd onnan Baranyába, a menekülő bácskai, vajdasági magyarok beáramlása a trianoni országhatáron belüli déli területekre stb.). Majd a háború után a potsdami békeszerződés „felhatalmazása alapján” az egész közép-európai térségben megkezdődtek a kollektív bűnösség elve alapján végrehajtott szervezett ki- és áttelepítések. A bennünket érdeklő régiók közül ez első sorban a Dél-Dunántúlt — azon belül is főként Baranyát — érintette, ahol 1945-ben megindult a németek kitelepítése.

Az így megüresedő házakba a környék uradalmi pusztáiról beköltöző cselédek és az ország különböző területeiről ideirányított falusi szegények mellett szép számmal kerültek bukovinai székelyek és más délvidéki menekültek.¹² A németek első kitelepítési hullámát később — egészen 1947-ig — újabbak követték, mert kellett a hely a Felvidékről a lakosságcsere-egyezmény keretében kényszerűen áttelepülő magyar családoknak. Ez az összességében igen jelentős mértékű népességcsere szétverte a korábbi faluközösségeket, radikálisan átalakította a helyi társadalmakat, és mint fontos előzmény, erőteljesen befolyásolta a későbbi társadalmi — különösen a migrációs — folyamatokat.

Az 1940-es évek végétől a déli, Jugoszláviával érintkező, határ menti sávot, ahol a falvak többsége kistelepülés, a Rákosi-rendszernek az egész falusi társadalmat rettegésben tartó terrorja mellett még a Tito-ellenes politika helyi következményei is sújtották. Egy szabályos „militarizált övezet” alakult ki, ahol katonai objektumokon kívül semmilyen fejlesztés, beruházás nem volt lehetséges, és ahol az általános bizalmatlanság jegyében a jelentős létszámú délszláv népcsoportok (sokácok, bunyevácok) képviselői etnikai megfontolások alapján is állandó zaklatásnak voltak kitéve. A dél-baranyai Ormánságban mindez felerősítette az évszázados egykezés következtében kialakult bezárkózási és leépülési folyamatokat.

A területi különbségeken túl a vizsgált típushoz tartozó valamennyi település helyzetét és további lehetőségeit alapvetően meghatározták a centralizáció és a tervgazdálkodás településpolitikai vonatkozásai. „Már a tervgazdálkodás bevezetésekor felmerült, hogy a »népgazdasági tervezés« mellett — vagy annak részeként — életre kell hívni a területi és településhálózat-tervezést. Ez a feladat az 1949-ben felállított Területrendezési Intézetre hárult. Az intézet

feladata »a szocialista építőmunkát szolgáló, szocialista településpolitika kidolgozása« volt.¹³

Az ekkor született koncepció a településfejlesztést erőteljesen összekapcsolta a gazdaság, a politikai struktúra és a társadalom átalakításának voluntarisztikus céljaival, eszközeivel, és teljes mértékig alárendelte a tervszerű szocialista iparosítás követelményeinek. A településeket három nagy osztályba sorolták. Az I. osztályba az országos jelentőségű városok, a II.-ba a további, városi szerepkört betöltő települések kerültek. A III. osztályt a községek alkották. Az ebbe a kategóriába tartozó települések között éles különbséget tettek aszerint, hogy fejleszthetőek-e, vagy sem. A tervezet egyértelműen megfogalmazta, hogy a „gazdaságos” településméret 3000 lakosnál kezdődik, s csak az ezt a nagyságrendet elérő falvakat lehet és érdemes megfelelő intézményekkel, közművekkel ellátni. Külön csoportba sorolták azokat a községeket, amelyek lélekszámuknál, gazdasági helyzetüknél, közlekedési adottságaiknál, területi elhelyezkedésüknél fogva nem illeszthetők bele a kialakítandó szocialista község-hálózatba, és ezért nem is fejleszthetők. E községekben a koncepció szerint beruházás csak kivételesen lett volna engedélyezhető, s csak a termelés érdekeit közvetlenül szolgáló vagy a lakosság legelemibb szükségleteit biztosító beruházásokat (bekötőút, villanyszolgáltatás stb.) végezhetek volna.¹⁴

Ezek az elképzelések akkor nem emelkedtek állami határozattá, nem születtek a koncepciót a gyakorlatba átültetni szándékozó rendeletek, mégis a tervezetnek az a pontja, amely szerint: „A C csoportba sorolt települések területére építési engedélyt lakóépületre kiadni nem szabad. A jelentkező építési szándékot — kellő politikai felvilágosítás útján — az A csoportba sorolt település felé kell irányítani, amelyhez a település kapcsolódik” — a közigazgatási apparátus csatornáin leszivároghat, különösen az 1960-as évektől kezdve az ország számos kistelepülésére nézve következetes gyakorlattá vált.

Az 1960-as években más vonatkozásokban is egyre jobban érvényesült a tervezet szellemisége. Egy-két évvel a mezőgazdaság teljes kollektivizálása után, már az 1960-as évek első felében megkezdődött a racionálisabb üzemméret kialakítására hivatkozva a kisközségi téesszek összevonása, ami egyúttal azt is jelentette, hogy a fejlesztések, az új beruházások az ún. székhely községekbe koncentrálódtak. Nem sokkal később megkezdődött a tanácsok összevonása, és a 3–5 községet tömörítő ún. községi közös tanácsok kialakítása, ami az érintett települések számára egyet jelentett a helyi ügyintézés mindenféle formájának a felszámolásával.¹⁵ A tanácsok összevonásának logikus folytatásaként megkezdődött az általános iskolai felső tagozatok körzetesítése és a körzeti művelődési házak rendszerének kialakítása. Ez a minden vonalon erőteljesen érvényesülő centralizáció az aprófalvas vidékek településeinek kb. kétharmadát már az 1960-as években a fejlesztés legcsekélyebb esélyétől is megfosztott, vegetáló „társközséggé” fokozta le, lakóikat megalázó létfeltételek közé kényszerítette, és az önbizalmukat is megrendítette. Ez a település- és területfej-

lesztési politika viszont teljes mértékig megfelelt a központosító hatalmi logika és a szocialista iparfejlesztés kívánalmainak. A társközségek népe a teljes kollektivizálás, az intézmény- és forráselvonás következményeire ugyanis már az 1960-as években erőteljes ütemű elvándorlással válaszolt, ezzel jelentős utánpótlást biztosítva a csillapíthatatlan étvágyú ipari nagyvállalatoknak.¹⁶

Amikor 1971-ben megszületett a további terület- és településhálózat-fejlesztési elképzeléseket formába öntő Országos településhálózat-fejlesztési koncepció (OTK), akkor ez a dokumentum tulajdonképpen csak jóváhagyta és felerősítette az 1960-as években elindított folyamatokat. A tervezés legfontosabb eszközének az OTK is a települések hierarchikus kategóriákba sorolását tekintette. Ezt a célt szolgálták az egymás alá rendezett hierarchikus szintek és a hozzájuk rendelt kategóriák az országos központtól a „felső-, közép- és alsófokú központokon” át le egészen a „központi szerepkör nélküli” településekig. A „központi szerepkör nélküli” kategóriába sorolták a települések közel kétharmadát (64,5 százalék), az aprófalvak, kistelepülések túlnyomó többségét. Maga az elnevezés pontos kifejezője a nekik szánt státusnak.

Noha „tervszerű felszámolásukat” az OTK nem írta elő, a koncepció szemlélete és annak gyakorlati érvényesülése szükségszerűen felgyorsította a korábban elindult települési folyamatot: „Ki kell jelölni azokat a településeket, centrumközségeket, amelyek a nagyüzemek gazdasági központjait és egyúttal azoknak az ellátási intézményeknek a telepítési helyét képezik, amelyek gazdaságos üzemeltetése meghatározott népességszámhoz kötött. Ezek vonzásközpontként a terület szervező centrumaivá fejlődhetnek.” Ráadásul egyes megyék a maguk lebontott terveinek az elkészítésekor túlteljesítették az irányelveket, különleges könyörtelenséggel ültették át a gyakorlatba a koncepció szellemiségét, és ezzel még súlyosabb következményeket idéztek elő. Baranyában például összeállították az életképtelennek tartott és ezért megszüntetésre ítélt települések listáját is.

Az 1970-es években az OTK megszületésével és az ágazati racionalitás érvényesülésével szorcs összefüggésben felgyorsult a körzetesítés, az intézmények összevonása. Egyre nagyobb tanácsi körzetek, egyre nagyobb térszerek jöttek létre, az alsó tagozatok felszámolásával egyre több helyen került sor az iskola bezárására, és így újabb és újabb kistelepülések váltak marginális helyzetűvé. A hierarchikus elv merev alkalmazása, a fentebb idézett centrumközség koncepciója a települési egyenlőtlenségek rohamos mértékű növekedéséhez vezetett. Gyakran előfordult, hogy két azonos induló helyzetű település között egyetlen intézmény (például az iskola) körzetesítésével néhány év alatt jelentős különbség alakult ki: az egyik fejlődésnek, a másik sorvának indult. Hiába voltak meg sok helyen a tárgyi és személyi feltételei annak, hogy ne mindegyik körzeti intézmény ugyanarra a településre kerüljön és így kiegyensúlyozottabb viszonyok jöjjenek létre, a „centrumközség-logika” az intézmények nagyfokú koncentrálódását eredményezte. Gyakran megtörtént, hogy az intézmények összevonása az egyik „ágazatban” gyorsabban ha-

ladt előre, mint a másokban (például egy-egy téesz több község földjein gazdálkodott, mint ahány a közös tanácshoz tartozott), de ez is csak a centralizáló, hierarchikus logika erősítését jelentette, mert sokszor kikényszerítette a lemaradt ágazat „felzárkózását”.

A legnagyobb problémát azonban nem maguk az összevonások, a körzetesítések jelentették, hiszen ezek egy részét valóban indokoltá tehették a gazdaságossági vagy egyéb, méltányolható ésszerűségi szempontok, hanem az, hogy az egész folyamatot a politikai rendszer antidemokratikus keretei határozták meg. A legfontosabb döntéseket csak a felsőbb szintek (a megyei, járási tanácsok, a pártbizottságok) jóváhagyásával lehetett meghozni, majd e döntések következményeként az egyes településkörzetekben is megvalósult a hatalom és a döntési mechanizmusok végletes koncentrációja. A „központok” diktáltak, a társközségek pedig kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy képtelenek az érdekeiket érvényesíteni, hogy nem képesek befolyásolni az őket is érintő döntéseket, és így sorsuk alakulásáról tőlük független, általuk befolyásolhatatlan erők döntenek.

3. táblázat

A közműves ivóvízzel ellátott lakosság aránya Baranya megyében

	1960 %	1970 %	1980 %
Városok	55	92	94
Centrum községek	5	36	65
Nem székhely községek	1	6	15

Forrás: A Baranya Megyei Tanács kimutatása 1982.

Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a beruházások, fejlesztések is a centrumokba, a székhely községekbe koncentrálódtak. Az 1970-es években a településfejlesztési források 90 százaléka a városokhoz került, és csak a fennmaradó rész jutott a falvaknak, ahol pedig abban az időben még az ország lakosságának a fele élt.¹⁷ A szerepkör nélküli kategóriába sorolt kistelepülések azonban még ebből a csekély hányadból sem részesültek. A téeszek a közös tanácsokhoz fizették be a községfejlesztési hozzájárulást, és a központi forrásokból is csak idáig csurogtak le a pénzek. Miközben a mezőgazdaság kemizálása, a gyorsuló ütemben növekedő műtrágya-felhasználás a kívánatos technológiai fegyelem hiányával párosulva elnitrátosította, emberi fogyasztásra alkalmatlanná tette a hagyományos kutak vizét, a társközségekben az 1980-as évek második feléig nem fúrtak artézi kutakat, nem építettek törpevízműveket. Ezért ezeknek a településeknek a boltjaiba műanyag zacskóban kellett szállítani az elfogadható minőségű vizet — persze csak korlátozott mennyiségben, hogy legalább a leginkább veszélyeztetett csecsemőknek jusson elég.

A közlekedés, az úthálózat fejlesztése, karbantartása is a centralizáló logikának megfelelően alakult. Miközben megkezdődött a korábban többirányú összeköttetést biztosító vasúti szárnyvonalak fölszámolása, a társközségeknek a sugaras szerkezet megerősítése jegyében továbbra is legfeljebb a saját központjuk felé biztosítottak közúti kapcsolatot, és a többirányú összeköttetés kiépítésének még a lehetősége sem merült fel. Pedig a más irányú közlekedési kapcsolatokat is biztosító összekötő utak megépítésével számos elzárt, perifériális helyzetű település kerülhetett volna sok-sok km-rel közelebb a megyeközponthoz és más nagyobb településekhez, ami jelentősen megnövelte volna az ott élő népesség választási lehetőségeit. Így viszont az ezernél is több zsákutcás kistelepülés csak egyetlen, számára kényszerűen kijelölt szállal kapcsolódott a külvilághoz, ami lakóinak választási lehetőségeit a munkavállalás terén — éppúgy, mint számos más területen — a minimumra csökkentette.

Az 1950-es évek falu- és parasztellenes politikája, a szovjet típusú kolhozosítás, majd az 1960-as évek elejétől a diszkriminatív, centralizáló településpolitikának anélkül számolta fel a kistelepüléseken a helyi környezeti feltételekhez igazodó tradicionális gazdálkodási rendet és az intézményeket, hogy helyükbe új, életképes struktúrát állított volna. A változások megrendítették a faluközösségek egzisztenciális helyzetét, önbecsülését, és elfogadhatatlan, megálázó életfeltételek közé kényszerítették a lakosságot. Az érintett falvak lakóinak, ha nem akarták tétlenül nézni helyzetük kétségbeejtő romlását, egyetlen választási lehetőségük maradt: az erőteljes ütemű elvándorlás. De ez is csak azoknak jelentett reális alternatívát, akiknek erre intézményes lehetőséget biztosítottak, vagy képesek voltak összegyűjteni a szükséges tőkét.

A körzetesítés, a helyi intézmények elsorvasztása, megszüntetése majdnem automatikusan maga után vonta annak a néhány értelmiséginek, átlagosnál magasabb iskolázottságú középvezetőnek, szellemi foglalkozásúnak az elköltözését, akik korábban ezekben a falvakban éltek. Nekik, az elköltözést ezzel is ösztönözve és megkönnyítve, többnyire szolgálati lakást is biztosítottak a magasabb státusú új lakóhelyen. Rajtuk kívül elsősorban azoknak a korábbi módosabb gazdacsaládoknak sikerült kitörniük a csapdahelyzetből, amelyek a birtokos paraszti tradíciókra és az „öröklött” szakértelemre támaszkodó intenzív háztájizással meg tudták teremteni az elköltözés anyagi feltételeit. Kíméletlen szelekció lépett működésbe: akik tehették, hanyatt-homlok menekültek, és csak azok maradtak ott, akiknek nem volt más választásuk. A szelekció szükségszerűen úgy működött, hogy zömmel a magasabb státusú társadalmi csoportok képviselői mentek el, és a szegényparasztok, nincstelen agrárproletárok leszármazottai, illetve a változtatásra már képtelen öregek maradtak helyben.

Mindez együtt járt a közösségi szervezőerők meggyengülésével, a faluközösség szétesésével, hiszen a közösség azokat a tagjait veszítette el, akik korábban a helyi társadalom meghatározó szereplői voltak, akik hatékony

gazdasági modelleket, a társadalmi mobilitást elősegítő kulturális és életmód-mintákat kínáltak a szegénységből kikapaszkodni próbáló rétegek számára is. Smiközben a kényszerű elvándorlás jelentősen megcsapolta az aprófalvak társadalmát, megindult egy ellentétes irányú mozgás is. A vázolt okok következtében ugyanis a sorvadó településeken a megüresedő házak értéke zuhanásszerűen csökkent, s ez megkapaszkodási esélyt kínált a falusi szegénység legelesettebb rétegeinek: a hajdani uradalmi puszták cselédlakásaiban élő szakképzetlen mezőgazdasági bér munkásoknak, a környező cigánytelepek lakóinak és más, hányatott sorsú, saját ingatlannal nem rendelkező, falusi, tradicionálisan szegény csoportok képviselőinek.¹⁸

Az ő beköltözésük csak felerősítette a bomlási tendenciákat. Egy ép és egészséges faluközösség hosszabb idő alatt talán képes lett volna integrálni a magyar társadalomnak ezeket a marginális helyzetű, kisemmizett páriáit, de a többszörösen „kivérzett” és amúgy is súlyos működési zavarokkal küszködő aprófalvak erre képtelenek voltak. Így az őslakosok és az újonnan jöttek közötti konfliktusok csak újabb feldolgozhatatlan feszültségeket, és a falvak életét még inkább megbénító újabb diszfunkciókat eredményeztek. Az érintett települések jelentős részében a ma már visszafordíthatatlannak tűnő bomlási és sorvadási folyamatok következtében olyan önszerveződésre képtelen csonka társadalmak jöttek létre, amelyek életében az öröklött kulturális tradíciók hiányából, az iskolázatlanságból és szakképzetlenségből, vagyis a tradicionális szegénységből eredő és a települési hátrányok összeadódnak.

Az 1980-as években, amikor ennek a településpolitikának a tragikus következményei már világosan láthatóak voltak, anélkül hogy ehhez érdemi koncepciót dolgoztak volna ki vagy jelentősebb forrásokat biztosítottak volna, egyszer csak hivatalos körökben is elkezdtek arról beszélni, hogy növelni kellene e falvak népességmegtartó erejét. Ehelyett pontosabb lett volna a szegénység településmegtartó erejét emlegetni. A vizsgált aprófalvak lakói ugyanis kevés kivételtől eltekintve mind társadalmi, mind gazdasági, mind kulturális értelemben zárványhelyzetbe kerültek. Ezeknek a migrációs folyamatoknak lett az egyik szembetűnő következménye az aprófalvak népességén belül a cigányok arányának jelentős növekedése és számos kistelepülés gyorsuló ütemű elcigányosodása.

1987-ben *Az elcigányosodó kistelepülések társadalma* címmel kutatást végeztem Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.¹⁹ A vizsgálatba 10 települést²⁰ vontam be — hat baranyait és négy borsodit — azok közül a községek közül, amelyek megfeleltek az alábbi kritériumoknak:

1. Lélekszámuk nem haladta meg az ezer főt.
2. Nem volt helyben sem tanács, sem tsz-központ.
3. A cigányok aránya elérte a község népességének az egyharmadát.

A továbbiakban elsősorban ennek a kutatásnak az eredményeire támaszkodom.

Baranya és Borsod elcigányosodása

A megyei tanácstól kapott községsoros adatokból kiderült, hogy Baranyában a megye akkori teljes népességének 15 százaléka lakott ezer főt meg nem haladó lélekszámú, helyben működő tanáccsal és tsz-központtal nem rendelkező társközségekben. A megye cigány lakosságának viszont csaknem 37 százaléka élt ilyen településeken. Még jelentősebb a különbség, ha csak a legrosszabb helyzetű területeket, a volt siklósi, szigetvári és sásdi járást vesszük figyelembe. (Nyilvánvalóan mások egy Pécestől néhány km-re lévő és egy Dráva mentén vagy a Zselic valamelyik eldugott zugában fekvő társközség lakóinak lehetőségei és esélyei.) Az említett három járás területén fekvő, a vizsgálat kritériumainak megfelelő társközségekben a megye összlakosságának mindössze 8,6 százaléka élt 1987-ben, míg a megye cigányságának 28,9 százaléka.

A megye falvai közül 1987-ben 148 tartozott ebbe a kategóriába. A cigányok aránya a 148 közül

3 településen haladta meg a 75 százalékot,
6 településen haladta meg az 50 százalékot,
16 településen haladta meg az egyharmadot,
32 településen haladta meg a 25 százalékot,
49 településen haladta meg a 20 százalékot.

A számok halmozottan értendők. Tehát lefelé haladva az egyes kategóriákhoz tartozó településszámok mindig tartalmazzák a náluk magasabb számarányú kategóriába tartozó települések számát is.

Borsodból csak azoknak az ezer fő alatti lélekszámú társközségeknek a listáját kaptam meg, ahol a cigányok aránya 1984-ben elérte a 25 százalékot. Akkor összesen 16 ilyen község volt a megyében. Tapasztalataim szerint a 20% az a kritikus határ, amelyet elérve a konfliktusok megsokszorozódnak, a nem cigányok elköltözésének üteme jelentősen felgyorsul, és éppen ezért az elcigányosodás folyamata nagy valószínűséggel visszafordíthatatlanná válik.

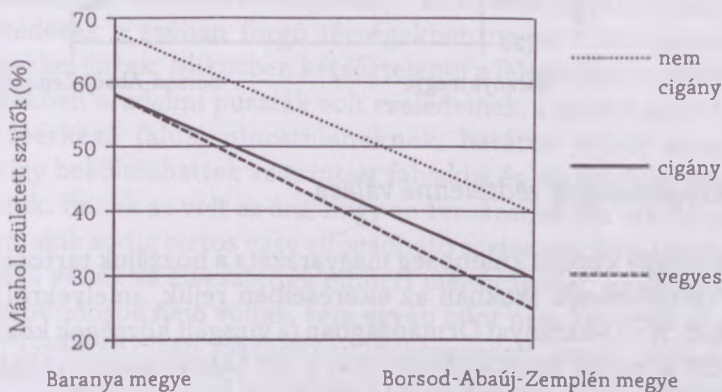
A kutatásba bevont tíz településen a háztartások 36,4 százaléka, a 14 éven felüli népesség 41,8 százaléka és a teljes népesség 52,6 százaléka volt cigány.²¹

A cigány népességnek ez az átlagosan igen magas aránya azonban az egyes községek vonatkozásában jelentős szóródást mutat. A kutatás terepei közé bekerült egy minden szempontból határesetet jelentő község (a Borsod megyei Makkoshotyka) is, ahol a lélekszám 1987-ben éppen a felső határként megszabott ezer fő körül volt, a cigányok aránya viszont az alsó határt jelentő egyharmad körül mozgott. A másik végletet az a két, lényegesen kisebb (jóval 500 alatti) lélekszámú település (a baranyai Piskó és a borsodi Kiscséc) képviselte, ahol a cigányok aránya meghaladta a 80 százalékot.

Abban is jelentős különbségek mutatkoznak, hogy milyen előzmények után jutottak el ezek a falvak az 1987-es helyzetig, hogy mekkora volt az adott településen a cigányok aránya a két világháború között, majd a II. világháborút követő évtizedekben, hogy milyen arányú volt a különböző időszakokban a nem cigány őslakosság elvándorlása, illetve milyen politikai és egyéb tényezők befolyásolták a helyi népesség összetételének változásait meghatározó demográfiai és migrációs folyamatokat.

1. ábra

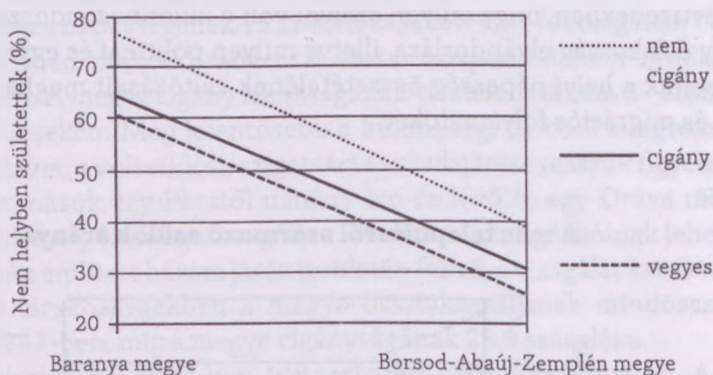
A más településről származó szülők aránya

Az első kérdés az, hogy a vizsgált települések 1987-es népessége milyen múltra tekinthet vissza az akkori lakóhelyén. Másként fogalmazva: milyen arányt képviselnek az „őshonosnak” tekinthető és a közelmúltban bevándorolt társadalmi csoportok. Ebből a szempontból igen jelentős különbség mutatkozik a két megye között. Míg a baranyai falvak 14 éven felüli lakóinak közel 60 százaléka esetében egyik szülő sem azon a településen született, ahol ők 1987-ben éltek, addig a borsodi falvak lakóinak ez csak a bő negyedére igaz.²² Megyei szinten a cigányok és nem cigányok adatai e tekintetben alig térnek el egymástól. Baranyában mindkét csoport 57 százaléka egyformán igaz, hogy egyik szülő sem helybeli születésű, Borsodban pedig a nem cigányok körében valamivel nagyobb arányt képviselnek a máshonnan származottak (30,2, illetve 24,2 százalék), de a különbség itt sem jelentős.

Hasonló eltéréseket mutatnak a megkérdezett 14 éven felüliek születési helyére vonatkozó adatok. A két megye között e tekintetben is igen nagy a különbség. A baranyai falvak 1987-es lakóinak közel kétharmada még maga sem helyben született, hanem csak később költözött oda, míg a borsodiaknál lényegében fordított a helyzet: csaknem 70 százalékauk helyi születésű. A megyéken belül a nem cigányok és a cigányok adatai itt sem térnek el lényegesen egymástól.

A nem helyben születettek aránya

A faluközösségek védtelenné válása

A két megye közötti különbség magyarázata a hozzájuk tartozó falvak 20. századi történetének azokban az eltéréseiben rejlik, amelyekről korábban már szó volt. A dél-baranyai Ormánságban (a vizsgált községek közül három tartozik ide) az egyke következtében már a két háború között csökkenni kezdett a falvak lélekszáma. Az 1940-es évek elején szervezett állami szociálpolitikai akció keretében az ország egyik legszegényebb vidékéről, Szatmárból agrárproletár családokat telepítettek ide, hogy nekik jobb megélhetést biztosítsanak és megállítsák a népesség fogyását.²³ 1945 után a ki- és betelepítések Baranya-szerte számos település lakosságának az összetételét változtatták meg néhány év alatt igen jelentős mértékben. Majd az 1940-es évek végétől a jugoszláv határ közelsége miatti fokozott éberségnek és a délszláv (sokácok, bunyevácok) kisebbséghez tartozókkal szembeni fokozott bizalmatlanságnak köszönhetően a falu- és paraszt-, de legfőképpen a kulákkellenes intézkedéseket is különös szigor és kíméletlenség jellemezte, ami sok helyen a módosabb gazdák kitelepítését, bebörtönzését eredményezte.

Ezek a radikális változások és durva beavatkozások szétverték az eredeti faluközösségeket és a helyi népesség jelentős mértékű kicserélődése révén olyan állapotot teremtettek, amely leginkább a tradíciók és a közösségi tartópillérek megrendülésével, a stabilitás hiányával, a képlékeny, bizonytalan helyzet tartós fennmaradásával jellemezhető. Korábban e falvak életét és így a migrációt, a ki- és beköltözéseket is szigorú korlátok közé szorította a közösségi ellenőrzés. A népesség összetételének lassú változásait leginkább a ki- és beházasodások, illetve a bizonyos funkciók (iparosok, kereskedők, pásztorok, napszámosok, cselédek) betöltéséhez kapcsolódó gazdasági érdekek szabályozták.

Az 1940-es évektől az egymást követő erőszakos politikai beavatkozások ezeket a mechanizmusokat egyszerűen kiiktatták, és a faluközösségeket teljesen védtelenné tették a külső hatásokkal szemben. A ki- és betelepítések által erősen érintett körzetekben a földosztás, a birtokviszonyok átrendezése is más feltételek között zajlott le: nemcsak a felosztott nagybirtokok, hanem az elkobzott, lefoglalt, erőszakkal elvett kis- és középbirtokok, a hozzájuk tartozó ingatlanok és ingóságok is új tulajdonosokhoz kerültek, sokszor szabad teret engedve az erre vonatkozó rendeleteket és szabályokat is semmibe vevő önkénynek.

A történelmi igazságszolgáltatás nevében 1945-ben kiadott országos rendelkezések (földosztás, németek kitelepítése)²⁴ és az ezek jegyében kezdeményezett intézkedések a szóban forgó térségekben nagyon ellentmondásos következményekkel jártak. Miközben kétségtelenül a felemelkedés esélyét kínálták a környékbeli uradalmi puszták volt cselédeknek, a lehetőségek hírére távolabbról ideérkező falusi nincsteleneknek, határon túlról menekülteknek,²⁵ akik így beköltözhettek az érintett falvakba és ott földhöz, paraszti portához jutottak. Ennek az volt az ára, hogy az évszázadok óta ott élő németek közül sokan, akik addig biztos vagy elfogadható egzisztenciával rendelkeztek, földönfutóvá váltak és elvesztették emberi méltóságukat, gyakran akkor is, ha sem volksbundosok nem voltak, sem egyéb bűnt nem követtek el a magyarság ellen.²⁶ Gyakran olyan, máshonnan idekeveredett „szerencselovagok” juthattak hatalmi pozícióhoz, akik az országos rendelkezések helyi végrehajtása során a leggátlástalanabb eszközöktől sem riadtak vissza: az „őshonos” németek megfélemlítettségéből és az újonnan jöttek gyökértelenségéből eredő bizonytalan helyzetet kihasználva önkényeskedtek, raboltak, terrorizálták a lakosságot.²⁷

Az új viszonyokat mindenképpen nehéz lett volna konszolidálni. Az eltérő társadalmi háttérű, eltérő kultúrájú és előtörténetű csoportokat jelentős távolság választotta el egymástól. A megmaradt helybéliek túlságosan féltek, túlságosan bizalmatlanok és bezárkózóak voltak, túl sok sérelmet szenvedtek el ahhoz, hogy az újonnan jöttek adaptálódásának, integrálódásának a katalizátorai lehessenek. Ráadásul, alighogy elültek a háború utáni átrendezés kavarta hullámok, az 1940-es évek végén megkezdődtek a kulákellenes intézkedések, az „osztályharcos” kitelepítések, a Jugoszlávia elleni hidegháborúval összefüggő atrocitások. Nem volt mód és idő a történetek feldolgozására és megemésztésére, mert újabb súlyos problémákkal és konfliktusokkal kellett szembenézni. Újabb kitelepítésekre került sor, az újonnan jöttek közül sokan nem bírták a beszolgáltatási terheket, feladták az önálló gazdálkodást, s mivel még nem nagyon kötődtek új lakóhelyükhöz, ha tehették, könnyen továbbálltak, hogy máshol próbáljanak szerencsét.

Így a kényszerű vagy spontán ki- és beköltözések révén, ha lassuló ütemben is, de folytatódott a lakosságcsere. Az érintett kistelepülések egy része a to-

vábbiakban sem tudott stabilizálódni. A mezőgazdaság kollektivizálása, majd a településpolitika egyre erőteljesebben érezhető hatása következtében újabb és újabb családok választották az urbanizáltabb településekre költözés útját. Helyüket a falusi szegénység legkülönbözőbb forrásvidékeiről, többek között a távoli kelet-magyarországi megyékből érkezők foglalták el.

Ezt a folyamatot erősítette, amikor 1965-ben megszületett „a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról” szóló rendelet,²⁸ amely „a telepek felszámolása során az ott élő lakosok elhelyezéséről” többek között „az állampolgárok tulajdonában lévő, üresen álló családi házak megvásárlásának lehetővé tételével” kívánt gondoskodni. Az ehhez biztosított 25 éves lejáratú, kamatmentes kölcsönnel, amelynek összegét a rendelet megszületésekor 150 ezer forintban maximálták, fizetőképes keresletet teremtettek az addig ott élő, de elköltözni szándékozó családok megüresedő házai iránt. Aki el akart költözni, az ettől a pillanattól kezdve biztos lehetett benne, hogy a házat az addigi keresleti viszonyokhoz képest jó áron el tudja adni.

A rendelet ugyan általánosságban beszélt „szociális követelményeknek meg nem felelő telepekről”, és csak az egyik alváltozatként, zárójelben tett említést a cigánytelepekről, mégis mindenki számára világos volt, hogy az új jogszabály elsősorban a környékbeli cigánytelepek lakóinak teremti meg a faluba költözés és ezzel az életformaváltás lehetőségét. A rendelet azt sem mondta ki, hogy a házvásárlási kölcsönt elsősorban a fogyó népességű kistelepülések további lélekszámcsökkenésének a megállítása érdekében kell fölhasználni, a gyakorlatban főként mégis ezt a célt szolgálta. Egyrészt azért, mert elsősorban ezeken a településeken voltak „üresen álló” (pontosabban: megüresedő) házak, másrészt azért, mert a maximált összegű kölcsön elsősorban ezeken a településeken tette reálissá a vásárlási szándék megvalósítását.

1974-ben — nyilván nem függetlenül a településpolitika negatív hatásainak a felerősödésétől, az aprófalvak sorvadási folyamatának a felgyorsulásától — újabb rendelet látott napvilágot,²⁹ amely az üresen álló házak megvásárlásához biztosított kölcsön intézményét elszakította a településfelszámolásoktól, és a nem telepeken élők számára is hozzáférhetővé tette: „Az értékesítésre elfogadott családi házak vevőit — a lakás-, a szociális, és a jövedelmi viszonyuk figyelembevételével — a községi tanács végrehajtó bizottsága jelöli ki. Ennek során előnyben kell részesíteni az állami vállalatoknál dolgozó munkásokat, továbbá a három vagy annál több gyermeket eltartókat.” Ez a rendelet még szigorúbban szabta meg a folyósítható kölcsön összegének felső határát (50 ezer, illetve a három és több gyermeket eltartók esetében 100 ezer Ft), és azt is kikötötte, hogy értékesítésre elfogadni csak olyan házat lehet, amely legalább fél éve üresen áll. Ezzel még inkább az aprófalvak irányába terelte a keresletet.³⁰

Lényegében mindkét rendelet azt a célt szolgálta, hogy olyan házakat is értékesíteni lehessen, amelyek iránt nincs piaci kereslet. Ezek a házak sorvadó

kistelepüléseken voltak, mert lakóik ki akartak törni a településpolitika által mesterségesen előidézett hátrányos létfeltételek szorításából, és ha tehették, kedvezőbb helyzetű településekre költöztek. Akik képesek lettek volna a saját erejükből megvásárolni az így megüresedő házakat, azoknak eszük ágában sem volt ilyen településekre költözni, akiknek viszont a még nyomorúságosabb helyzetük miatt ez a lehetőség is megfelelt volna, a maguk erejéből nem voltak képesek előteremteni az ehhez szükséges pénzt, vagyis nem támaszthattak fizetőképes keresletet. A két rendelet úgy biztosította ez utóbbiak számára a házvásárlás lehetőségét, hogy intézményesítette a korábban spontán módon megindult társadalmi szelekciót, és az aprófalvak jelentős részét a falusi szegénység gyűjtőhelyévé tette.

Borsod megyében 1945 után nem érték a baranyaihoz hasonló megrázkódtatások a kistelepülések lakosságát. Konszolidáltabban, kevesebb konfliktussal, az egy-egy falun belüli erőviszonyokat csak nagyon kis mértékben módosítva zajlott le a földosztás, és a nagyobb paraszti birtokok elenyésző száma, valamint a paraszti polgárosodás kevésbé előrehaladott volta miatt az 1950-es évek parasztellenes politikai intézkedései és a kuláküldözések sem jártak olyan súlyos következményekkel. A faluközösségek összetételében, a különböző társadalmi csoportok pozíciójában és egymáshoz fűződő viszonyában egészen az 1960-as évek elejétől meginduló nagyobb ütemű elvándorlás kezdetéig nem következett be lényeges változás.

Amikor a mezőgazdaság kollektivizálása és az intézmények körzetesítése nyomán megindult a helyi népesség legmagasabb státusú képviselőinek — közülük is elsősorban a fiatalabbaknak — az elköltözése, a távozók helyét a megmaradt szegényebb családokból kirajzó családalapító fiatalok és a faluszéli telepekről beköltöző cigányok vették át. Így csak a helyi hierarchiában lépett mindenki egyet előre, más településekről alig volt egész családokat érintő beköltözés.³¹

Elköltözők és helyben maradók

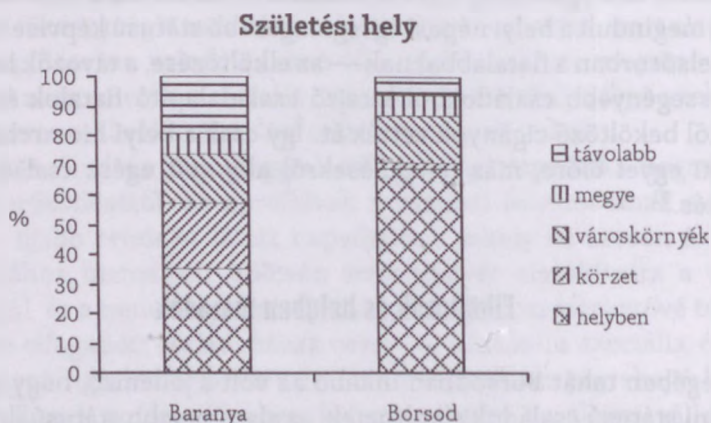
Összességében tehát Borsodban inkább az volt a jellemző, hogy a magasabb társadalmi státusú családok elköltöztek, az alacsonyabb státusúak pedig helyben maradtak, és a máshonnan beköltözők aránya csekély volt (nagy elköltözés, kicsi beköltözés), míg Baranyában mindkét irányú mozgás igen erőteljes volt (nagy elköltözés és nagy beköltözés). Baranyában nemcsak azoknak az aránya lényegesen magasabb, akik nem helyben születtek, hanem azoké is, akik nem is abból a térségből, hanem távolabbi (olykor egészen távoli) vidékekről származnak.

Ha megvizsgáljuk, hogy a baranyai falvak 1987-es lakóinak szülei hol születtek, akkor azt találjuk, hogy az anyák 43,4 százalékanak és az apák 39,4 szá-

zalékának a születési helye a városkörnyéken³² kívül fekszik, 30,7, illetve 29,3 százalékuké pedig másik megyében, vagy a jelenlegi országhatárokon túl. Borsodban az anyák 19 százaléka, az apák 19,3 százaléka született a városkörnyéken kívül és csak 9,4, illetve 9,0 százalékuk más megyében vagy az országhatáron kívül. A távolabbról származó szülők aránya a baranyai falvakban tehát háromszorosa a borsodiakénak. Bár a következő generáció már közelebb került az 1987-es lakóhelyhez, a megkérdezett baranyaiak 26,2 százaléka még a városkörnyéken kívül, 17,5 százaléka pedig másik megyében (országban) született. A borsodiak születési helyeinek viszont csak a 12,2 százaléka fekszik a városkörnyéken kívül és 4,7 százaléka másik megyében (országban).

A borsodiak 63,7 százaléka egész életét ugyanazon a településen élte le, míg a baranyaiaknak ez csak 26,1 százalékára igaz. Ugyanakkor a baranyaiak 14,6 százaléka költözött valamilyen külterületről (volt uradalmi pusztáról, tsz- vagy állami gazdasági majorból, tanyáról, a községtől távol fekvő, elkülönült cigánytelepről) az 1987-es lakóhelyére (a borsodiak között ez az arány csak 2,4 százalék). Ez arra utal, hogy a baranyai aprófalvak egyes időszakokban a sajátos történelmi előzményeknek, a településpolitikának és a házvásárlási kölcsönnek köszönhetően mobilitási lehetőséget kínáltak a falusi szegénység legelesettebb, legmarginálisabb helyzetű csoportjainak is.

3. ábra

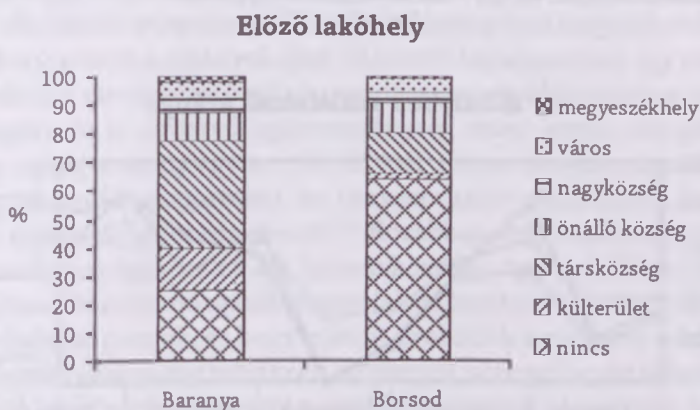

Ez még akkor is igaz, ha később a feltételek megváltozásával ez az út az esetek többségében zsákutcának bizonyult. Baranyában a távolabbról érkező, helyüket kereső, nincstelen falusi családok földrajzi mobilitásának sokszor jellegzetes állomása volt valamilyik tsz vagy állami gazdasági major szolgálati lakása (többnyire a volt cselédházakban). Innen próbáltak aztán később bekerülni valamilyik sorvadó kistelepülésre és ott saját házhoz jutni. Ám a legnagyobb arányt (36 százalék) a baranyai falvakban azok képviselik, akik hasonló

helyzetű, társközségi státusú kistelepülésről költöztek az 1987-es lakóhelyükre (Borsodban az ilyenek aránya is csak 11,8 százalék). Ez az adat is tanúsítja, hogy a baranyai családok ugyan mobilabbak, de hiába keresnek maguknak új lakóhelyet a jobb lehetőségek reményében, a leghátrányosabb helyzetű települési kategóriából nem nagyon tudnak kitörni.³³

Viszonylag sokan kerültek az elcigányosodó aprófalvakba magasabb státusú településekről (önálló tanácsú, közös tanácsi székhelyű, illetve nagyközségekből és városokból) is. Baranyában 23,4 százalék, Borsodban 21,9 százalék az arányuk. Közöttük vannak olyanok, akik a jelenlegi lakóhelyükről elindulva próbáltak jobb pozícióba kerülni, de kudarcot vallottak, és kénytelenek voltak visszatérni, vannak olyanok, akik lecsúsztak, és az olcsóbb élet reményében jöttek ide, és vannak olyanok, akik itt remélték megoldani a magasabb státusú településen megoldhatatlannak tűnő lakásproblémájukat.

4. ábra

A két megye összehasonlításából az is leszűrhető, hogy a baranyai aprófalvak világa az összes negatívumával együtt mozgékonyabb, dinamikusabb, nyitottabb világ, míg a borsodi kistelepüléseké merevebb, zártabb, mozdulatlanabb, beletörődőbb.

A cigányok arányának növekedése az aprófalvak, kistelepülések kategóriájában és az ehhez a kategóriához tartozó egyes településeken az eddig leírt migrációs folyamatok része, és az ehhez kapcsolódó szelekciós mechanizmusok egyik következménye. Vannak kistelepülések, amelyek népességében a tradicionális falusi szegénység alacsony iskolázottságú, marginális helyzetű csoportjai úgy kerültek túlnyomó többségbe, hogy ez nem járt együtt a cigányok arányának jelentős növekedésével.³⁴ Ugyanakkor az elmúlt évtizedek migrációs folyamataiban szerepet játszottak olyan tényezők is, amelyek a cigányok helyzetét, lehetőségeit és települések közötti mozgását másként befolyásolták, mint a nem cigány többségét. Többek között erre utal az is, hogy a cigányok jelenlegi aránya és a népesség korábbi összetétele között nincs szo-

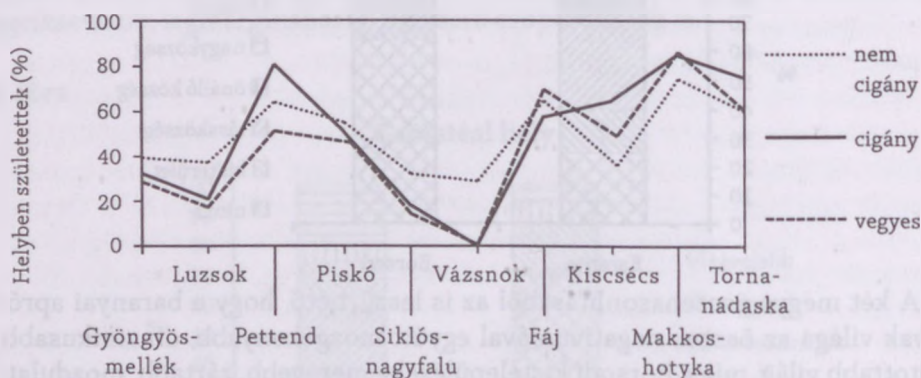
ros összefüggés. Vannak települések, ahol a cigányok döntő többségükben a régebben is ezen a településen élt cigányok leszármazottai, és van ahol korábban egyáltalán nem éltek cigányok, tehát a mai arányokat döntően a más településről történő beköltözések alakították ki.

Természetesen e tekintetben is jelentős különbség van Baranya és Borsod megye között. Az előbbiben 1987-ben a cigányok között csak 21,4 százalék volt azoknak az aránya, akik az egész addigi életüket a kutatásba került településen élték le, és így „helybelinek” számítottak, míg az utóbbiban a „helybeliek” aránya 66,1 százalék volt.

De a megyéken belül, az egyes településeken is jelentős különbségek mutatkoztak. A baranyai községekben 39,8 százalék (Piskó) és 0 százalék (Vázsnok), a borsodiakban 79,7 százalék (Makkoshotyka) és 42,4 százalék (Fáj) között szóródott a helybeliek aránya. Nem sokat változtat a képen, ha a helybeli születésűeket vesszük figyelembe, függetlenül attól, hogy közben elmajd visszaköltöztek, és így volt más lakóhelyük is.

5. ábra

A helyben születettek aránya

Baranyában a helyi születésűek aránya 23,1 százalék, Borsodban 69 százalék. A baranyai községekben 0 százalék (Vázsnok) és 41,4 (Piskó), a borsodiakban pedig 43,3 százalék (Fáj) és 87,6 százalék (Makkoshotyka) között szóródik az arányuk.

A Baranya megyei Siklós-nagyfaluban például az 1940-es évek végén csak két cigány család lakott. Mindkét családfő pásztor volt és a községi pásztorházban laktak. 1987-ben viszont a cigányok aránya már meghaladta a 40 százalékot, de az akkor ott élők csaknem 80 százaléka 1970 után, 43,2 százaléka pedig 1980 után került a községbe. Még szélsőségesebb példa az ugyancsak baranyai Vázsnok, ahová 1960 után költöztek be az első cigányok, ennek ellenére 1987-ben az arányuk már itt is meghaladta a 40 százalékot. Borsodi mé-

retekkel mérve Fájban is igen jelentős (40 százalék) az 1970 után beköltözők aránya.

A felsorolt adatok azt tanúsítják, hogy a kistelepülések „elcigányosodása”, vagyis a cigányok népességen belüli arányának jelentős mértékű növekedése többféle módon is bekövetkeztetett, és az egymástól eltérő változatok elemzése árnyalhatja az eddig kialakult képet.

Altalánosságban elmondható, hogy a 20. század első felében a magyarországi cigányok lakóhelyi szegregációja erősödött. A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1893. évi összeírásának adatai szerint az akkor összeírt cigányok 60 százaléka lakott a nem cigány többségtől elkülönülten. Az 1971. évi Kémény István-féle országos reprezentatív vizsgálat idején az elkülönült telepeken élő cigányok aránya ennél magasabb volt, megközelítette a kétharmadot, holott akkor már több mint 5 éve megkezdődött a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról” szóló rendelet végrehajtása. Ebből kiindulva joggal feltételezhetjük, hogy közvetlenül 1945 után a szegregáció mértéke, az elkülönült telepeken élők aránya lényegesen nagyobb volt.

A két háború között a cigányok által (is) űzött foglalkozások egy részének a különböző okokra visszavezethető elsohódása, a jogszabályok és a hatóságok növekvő szigora és a növekvő agrárszegénység miatt egyre ridegebbé váló cigány–nem cigány viszony egyre erősödő mértékben kényszerítette letelepedésre a még vándorló csoportokat, és kényszerítette elkülönített, kiszorított helyzetbe a cigányság jelentős részét.³⁵ Korábban már utaltunk arra, hogy milyen tényezők befolyásolták a két háború között a cigányok földrajzi mobilitását, települések közötti mozgását az aprófalvas térségekben, hogy miként jöttek létre sűrűsödési pontok, és hogy miként próbálták a cigányok a felduzzadó létszámú telepek rájuk nézve rendkívül hátrányos, a megélhetési lehetőségeket erősen beszűkítő következményeit továbbköltözésekkel kivédeni. Az ország fasizálódása, a jogszabályok és a hatóságok erősödő szigora³⁶ megmerevítette az állapotokat, nagyon erőteljesen korlátozta vagy éppenséggel ki is zárta ezeknek a földrajzi mobilitásra (lakóhely változtatására) épülő, egyensúly-helyreállító stratégiáknak az érvényesítési lehetőségeit. E tényezők eredményeként Borsodban inkább a falvakhoz szorosabban kapcsolódó, Baranyában pedig inkább a falvaktól távolabb fekvő, de mindenképpen erősen szegregált telepek jöttek létre, számos helyen erősen felduzzadt létszámú népességgel.

1945 után, noha a cigányok döntő többségének az életviszonyaiban még hosszú ideig nem következett be érdemi változás, újra megnövekedett az esélye az egyéni stratégiák érvényesítésének. Az 1945 és 1960 közötti lakóhely-változtatások egy részéről mindenképpen elmondható, hogy azok egyéni (családi) döntések eredményei voltak, és külső kényszerek, hatósági beavatkozások, vagy államilag szervezett intézményes megoldások nem játszottak bennük szerepet. Akiknek ebben az időszakban sikerült a telepekről valamelyik aprófalú belterületére költözni, azok ezt a saját elhatározásukból, kizárólag a

saját erejükre támaszkodva tették. Előbbre akartak jutni, integrálódni szerettek volna valamelyik település társadalmába. Éppen ezért fontos szempontnak tartották, hogy olyan helyre költözzenek, ahol egyáltalán nincsenek cigányok, vagy csak nagyon kevés cigány él.

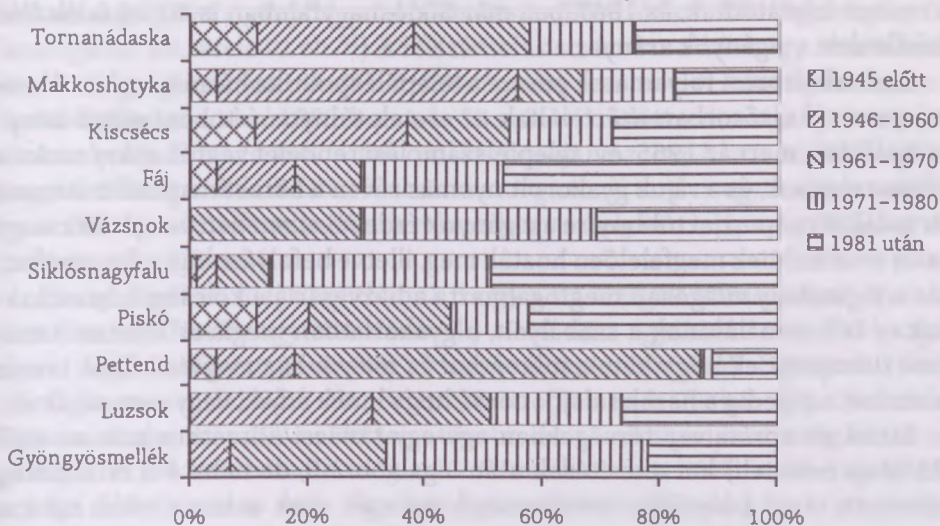
Erre a leginkább megvalósítható lehetőséget a pásztornak szegődés kínálta, mert szolgálati lakással járt,³⁷ de akadtak más változatok is. Baranyában törekvéseik megvalósítását elősegítették az erőszakos politikai intézkedések által kikényszerített népeségmozgások, sőt az ormánsági falvakban a népeség természetes fogyása is, mert így rendszeresen voltak megüresedő házak és a településen belüli költözések nyomán a legrosszabb állapotú házakhoz lakásokhoz ők is hozzájuthattak. De arra is volt példa, hogy a legtörekvőbb családok házat építettek maguknak.³⁸ Később segítették ezt a folyamatot az állami gazdaságok majd az első tsz-ek kínálta munkalehetőségek és szolgálati lakások. Sok kistelepülésre ebben az időszakban és ilyen módon költöztek be az első cigány családok, de ha nem is ők voltak az elsők, az ilyen típusú lakóhely-változtatások csökkentették a szegregációt, és az érintett családok számára akkor is megteremtették az integrálódás esélyét, ha sokszor súlyos konfliktusokkal, megaláztatásokkal és kiszolgáltatottsággal jártak is.

Az 1987-ben megvizsgált tíz községből háromba az akkor ott élő cigányok közül senki sem költözött be 1945 előtt. További két községben az 1945 előtt beköltözöttek aránya nem haladja meg az egy százalékot, és csak egy településen lépi túl az 5 százalékot (Piskó: 6,9 százalék). (Érdemes ezzel összevetni, hogy a tíz falu 1987-es teljes 14 éven felüli cigány népességében — 2116 fő — az 1945 előtt helyben születettek — 94 fő — összesen 4,4 százalékos arányt képviselnek.) Az 1945 és 1960 között beköltözöttek aránya nyolc községben lényegesen magasabb, mint az 1945 előtt beköltözötteké (Piskón valamivel alacsonyabb, Vázsnokon pedig egyik időszakban sincs beköltözés), és két településen a 10 százalékot is meghaladja. Különösen feltűnő az egyik ormánsági falu, Luzsok esete, ahova az 1987-ben ott élő cigányok 27 százaléka költözött be 1945 és 1960 között. Itt valamennyi későbbi időszak (1961–1970, 1971–1980, 1980 után) beköltözői ennél kisebb arányt képviselnek.

A változó arányoktól függetlenül megállapíthatjuk, hogy az 1945 és 1960 közötti beköltözések még nem az elcigányosodás perspektíváját készítik elő. Kicsit hangzatosan fogalmazva sokkal inkább tekinthetők a felemelkedés első, tétova lépéseinek, és sokkal kedvezőbb jövővel kecsegtettek, mint amilyen végül is az akkori beköltözőknek és leszármazottaiknak osztályrészül jutott.

Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy éppen a legkeményebb diktatúra éveiben semmiféle nyomás nem nehezedett a cigányokra lakóhelyük megválasztásában. Egy 1953-as Baranya megyei rendőrségi jelentésből megtudhatjuk például, hogy Komló város területéről mely községekbe javasolták kitiltani az ott lakó teknővájó cigányokat. Ugyanebben a jelentésben az a javaslat is szerepel, hogy a pécs-üszögpusztai kóbortelepen található 18

Mióta laknak itt a beköltöző cigányok?

családot „szükséges lenne a Hetvehelyi Állami Gazdaság mellé kitiltani”.³⁹ Már akkor koncepcióként fogalmazódott meg, hogy a forgalmas városi útvonalak mentén található és kellemetlen látványt nyújtó cigánytelepek lakóit — akár erőszakkal is — a városoktól távol fekvő, kisebb településekre kell kiszorítani.⁴⁰

Ennek ellenére, vagy éppen ezért, az aprófalvakba irányuló beköltözések egy része később is a szegregált helyzetből való menekülést szolgálta. Akik az elsők között költöztek be a telepről a telep falujába vagy egy másik községbe, ahol nem, vagy alig laktak cigányok, ezt nemcsak azért tették, mert emberibb létfeltételek, jobb lakásviszonyok közé akartak kerülni, hanem azért is, mert szabadulni akartak attól a megbélyegzettségtől és űzöttségtől, ami a telepi léttel szükségszerűen együtt járt, és amit az idézett rendőri jelentés oly pontosan fogalmaz meg.

Amikor az 1960-as évek elejétől felgyorsult a falubeli nem cigányok elköltözése, majd az 1965. évi rendelet nyomán megkezdődött a telepek szisztematikus felszámolása, és megindult a telepiek gyorsuló ütemű beáramlása a megüresedő házakba, az „üttörők” kénytelenek voltak azzal szembesülni, hogy erőfeszítéseik kárba veszttek, mert újra szegregált helyzetbe kerülnek. Sokan közülük erre úgy reagáltak, hogy továbbköltöztek egy másik társközségbe, ahol lényegesen kevesebb cigány élt. Példájukat aztán mások is követték és ezzel újabb kistelepülések „elcigányosodása” kezdődött el. Jó példa erre a baranyai Siklósnagyfalu, amely ugyanannak az Egyházasharaszti központú tanácsközségnek volt a társközsége, mint az első „tisztá” cigányfalu, Alsószentmárton. Alsószentmártonban már az 1960-as években többségbe kerültek a

cigányok, ezért néhány ottani család átköltözött Siklósnagyfaluba, ahol akkor még csak nagyon kevés cigány élt. Az átköltözések azonban egyre gyorsuló ütemben folytatódtak, és 1987-ben már Siklósnagyfaluban is 40 százalék fölé emelkedett a cigányok aránya.

Ezek a költözési folyamatok persze a településpolitika hátrányos következményein túl elsősorban azért váltak az esetek túlnyomó többségében kényszerpályává, mert az 1965. évi településfelszámolási rendelet végrehajtása során a közös tanácsok, és a rájuk gyakorolt nyomás révén a körzet magasabb státusú társadalmi csoportjai többnyire a cigányok érdekei ellenében, a saját vélt vagy valós érdekeiknek megfelelően hozták meg, illetve befolyásolták a döntéseket. Bár a jogszabály világosan megfogalmazta a házvásárlási kölcsön folyósításának és felhasználásának a szabályait, a gyakorlatban mégis az érintett tanácsok döntötték el, hogy kinek, mikor, hol és melyik ház megvásárlását teszik lehetővé, azt pedig a házak tulajdonosai, hogy kinek adják, vagy nem adják el.

Mivel az aprófalvas térségekben egy-egy tanácsi körzethez már az első (1960-as évekbeli) körzetesítések után legalább 2-3, de néha 4-5 társközség tartozott, majd a későbbi összevonások nyomán ezek száma tovább nőtt, a rendelet adta lehetőségeket kihasználva egy-egy körzetben befolyásolni lehetett az odatartozó falvak beköltözési arányait. Voltak települések, amelyeket a helybeliek feladtak, és voltak, amelyeket legalább egy darabig igyekeztek megvédeni a nagyobb arányú beköltözésektől. Ahol az eredeti faluközösség az 1960-as évek elejéig, a mezőgazdaság kollektivizálásának a befejezéséig többé-kevésbé megmaradt, ott többnyire közös stratégiák születtek. Amíg a többség a maradás mellett döntött, addig nagyon erősen korlátozták a beköltözéseket, majd az első elköltözéseket hamarosan és egyre gyorsuló ütemben követték a továbbiak. Ekkor már örültek, hogy a házaikra van vevő, s örömet eladták. Ahol az 1940-es években jelentős mértékben kicserélődött a lakosság, ott sem a beköltözésekkel szembeni ellenállás nem volt olyan erős, sem az elköltözéseknek nem volt semmiféle szabályozottsága, hosszú időn át folyamatosan cserélődött a népesség, és ezen belül volt egyre nagyobb a beköltöző cigányok aránya.

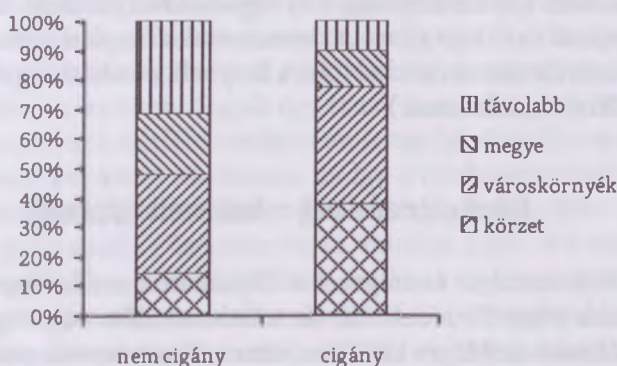
Különös védelemben részesültek a székhely községek. Eleve komoly szűrőt jelentett, hogy ezekben a házak értéke a jobb infrastruktúra és intézményi ellátottság következtében magasabb volt, és a maximált összegű kölcsön a megvételükhöz nem feltétlenül bizonyult elegendőnek. A kevesebb eladó házra nagyobb kereslet volt, mert a társközségekből sokan akartak ideköltözni. Ezt a problémát azonban meg lehetett volna oldani telkek kijelölésével és építési kölcsön folyósításával, hiszen az 1965. évi rendelet erre is lehetőséget biztosított. Ám a községi tanács a helybeliekkel együttműködve gyakran nemcsak azt igyekezett megakadályozni, hogy máshonnan cigányok költözzenek a faluba, hanem a már ott élő cigányokat is megpróbálta kiszorítani a társközségekbe. A baranyai Vázsnokra például csak az 1960-as években költöztek be az első ci-

gány családok. Akkoriban kezdték meg ugyanis a nagyközségi besorolású körzeti székhely községhez, Sásdhoz tartozó nagyméretű és erősen felduzzadt létszámú gálykúti cigánytelep felszámolását. (Sásd akkori 420 főnyi cigány lakosságának kb. a fele itt élt.⁴¹) A felszámolás során a családok egy részét a felkínált megoldással a sorvadó társközségekbe terelték. A másik példa erre a borsodi Kiscséc, ahol 1987-ben már 80 százalék fölött volt a cigányok aránya, és amelynek Girincs volt a tanácsi központja. Az 1987-ben ott élők közel negyede Girincsről költözött Kiscsésre. A girincsi tanács egyik alkalmazottja be is vallotta: eltökélt szándékuk elérni, hogy a helyben megüresedő házak ne juthassanak cigány kézre.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a tíz vizsgált község közül háromban (Luzsok, Siklósnagyfalu, Vázsnok) 1945 előtt egyáltalán nem éltek cigányok. Egyben (Gyöngyösmellék) elenyésző számban éltek cigányok. (Ezek mind baranyai falvak.) Öt településen (Pettend, Piskó, Fáj, Kiscséc, Tornanádaska) már 1945 előtt jelentősebb létszámú cigányközösség élt, de az arányuk sehol sem haladta meg a 10 százalékot, és a későbbiekben jelentős arányú beköltözés is volt. Egy községben (Makkoshotyka) csak minimális mértékű beköltözés volt, a ma ott élő cigányok családjainak túlnyomó többsége több generáció óta itt él. Makkoshotykan a népesség mostani arányai kizárólag az egyenlőtlen mértékű elköltözésre és a születésszám különbségeire vezethetők vissza.⁴²

7. ábra

A beköltözők születési helye

Az „őshonosak” és a beköltözők változó arányától függetlenül feltűnő azonban, hogy a tíz község mai lakói közül a cigányok mennyivel szorosabban kapcsolódnak a közvetlen környékhez vagy a szűkebb tájegységhez. Ha koncentrikus körökkel próbáljuk ábrázolni, hogy ki milyen messziről került a jelenlegi lakóhelyére, illetve hogy a felmenői honnan származnak, akkor azt tapasztaljuk, hogy a cigányok múltja egy sokkal kisebb sugarú körhöz köthető,

mint a nem cigányoké. Akár az anyák, akár az apák, akár a megkérdezettek születési helyét vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a helyben születettek között ugyan még több a nem cigány (legalábbis Baranyában), de a tanácsi körzet valamelyik társközségéből vagy az adott városkörnyékről származók között már lényegesen magasabb a cigányok aránya. Ugyanakkor a nem cigányok között lényegesen többen vannak azok, akik a megye távolabbi vidékéről vagy ennél is messzebből származnak. Az ő esetükben többnyire olyan, helyüket kereső, tradicionális szegényekről van szó, akik a nagy távolságot áthidaló földrajzi mobilitást is vállalták annak érdekében, hogy helyzetükön legalább valamelyest javítani tudjanak.

A cigányok viszont sokkal kevésbé mobilak, egy viszonylag szűk földrajzi térségen belül maradva keresik a jobb boldogulás útját. Költözéseikben sok a többségi társadalomhoz fűződő viszonyuk által meghatározott, kényszerű elem. Az 1993–1994. évi országos cigányvizsgálat adataiból az derült ki,⁴³ hogy a főként Dél-Dunántúlon élő beások gyakrabban változtatnak lakóhelyet, mint a magyarországi cigányság más csoportjai. Ez a valamivel nagyobb mértékű lakóhelyi mobilitás azonban egy szűk földrajzi térhez, egy kisebb tájegységhez való erős ragaszkodással párosul, és csak nagyon ritkán irányul (mert a szükséges feltételek hiányában nem nagyon irányulhat) a település-hierarchia magasabb státusú települései felé.

Az 1987. évi vizsgálatban is lényeges különbség mutatkozott a borsodi és baranyai falvak népességének lakóhelyi mobilitása között. Borsodban az eddigi lakóhelyek átlaga 1,4 volt, Baranyában 2,4. A cigányok és nem cigányok adatai között viszont egyik megyében sincs lényeges különbség (a nem cigányok átlaga Borsodban 1,6, Baranyában 2,5), ugyanakkor mindkét megyére érvényesek a környékről és a távolabbról származottak arányára vonatkozó különbségek. (A borsodi falvakban sokkal több a helybeli, a különbségek természetesen a beköltözőkre vonatkoznak.)

Csonka társadalmak – halmozott hátrányok

Az elemzett társadalmi és migrációs folyamatok eredményeként a sorvadó kistelepülések jelentős részében, de mindenekelőtt az elcigányosodó aprófalvakban, önszerveződésre képtelen, eltorzult szerkezetű csonka társadalmak jöttek létre.

Eltorzult szerkezetűek ezek a társadalmak tagjaik családi tradícióit, származását, társadalmi meghatározottságát illetően. Nincsenek jelen sem a régi falusi középosztály, sem a szocializmus időszakában felemelkedett új középosztály tagjai, illetve azok leszármazottai. Egyáltalán nem, vagy alig vannak képviselve a paraszti társadalom valamikori magasabb pozíciójú szereplői, a módos gazdák és a középparasztok, illetve azok leszármazottai.

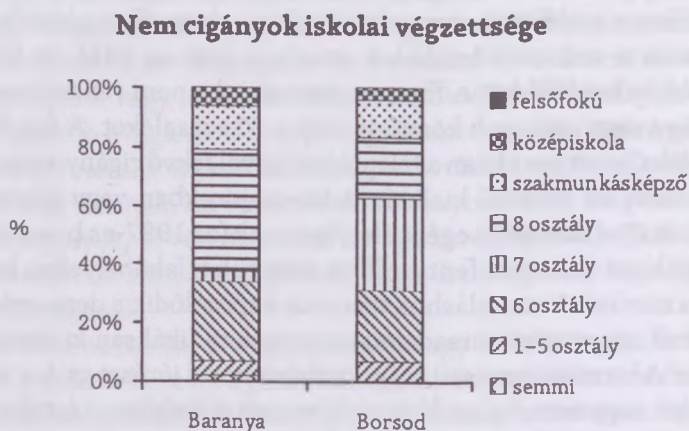
Noha az aprófalvak lakóinak 93 százaléka falusi származású volt, 82,5 százalékuk esetében a szülőknek nem volt soha földje, és további jelentős arányt képviselnek azok a volt cselédcsaládok, amelyek csak az 1945-ös földosztáskor kaptak néhány hold földet. A földtulajdonnal soha nem rendelkezett családok aránya még a nem cigányok között is eléri a 70 százalékot. A felnőtt népesség 23,2 százaléka lakott korábban a településtől távol fekvő cigánytelepen, uradalmi pusztán, illetve az ezekből kialakított tsz-majorokban vagy állami gazdasági telepeken, és 69,4 százaléka egész életében csak (az 1987-es besorolás szerinti) társközségekben és/vagy a fent említett külterületi lakóhelyeken lakott.

Ehhez a szerkezeti torzuláshoz szorosan kapcsolódik a demográfiai csonkáság, az eltérő származású társadalmi csoportok radikálisan különböző életkori összetétele. A birtokos paraszti származásúak közül jórészt csak a változtatásra már képtelen vagy nem hajlandó öregek maradtak helyben. (A ritka ellenpéldát az a néhány fiatalabb korú, még életerős paraszt jelenti, aki a faluba beköltöző szegényekben, cigányokban üzleti lehetőséget látott, és ezért döntött a maradás mellett. Ők bögrecsárdák üzemeltetésével, a gyűjtögetésből és háztájizásból származó javak felvásárlásával, olcsó napszámosok foglalkoztatásával próbálták megtalálni a számításukat.) A tíz községben az 57 éven felüli nem cigányok 50,3 százalékaról, a 27–56 évesek 26,4 százalékaról, a 27 év alattiak 4,6 százalékaról mondható el, hogy a családnak volt korábban földje. Többek között ezért sem működnek a hétköznapi értelemben vett kultúraátadásnak azok a legegyszerűbb formái sem, amelyek az együttélés, a mintaadás révén hatást gyakorolnak az alacsonyabb státusú társadalmi csoportokra is.

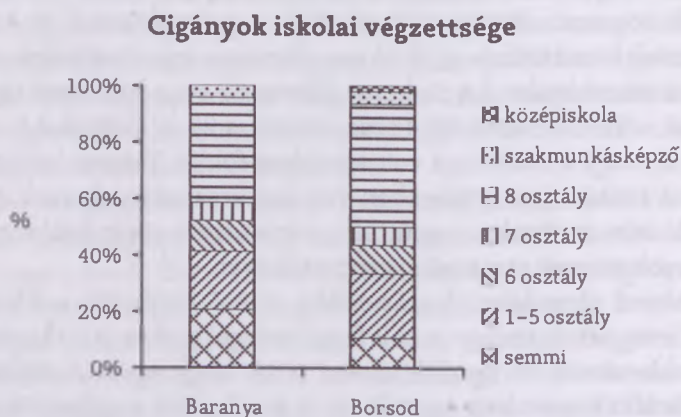
A különböző társadalmi forrásvidékű, eltérő kultúrájú, sokfelől érkezett társadalmi csoportok amúgy is sok feszültséggel terhes érintkezését még inkább megnehezítette és konfliktusossá tette, hogy egyúttal különböző korosztályok is álltak szemben egymással. A tendenciák érzékeltetésére itt és a későbbiekben többször említeni fogjuk egy észak-borsodi aprófalut, Csenyét. 1989-es adatait, mert azok kétféle értelemben is egy későbbi fázist mutatnak. Egyrészt azért, mert két évvel későbbiek, és így a rendszerváltásba torkolló válság következményeit is tükrözik, másrészt azért, mert Csenyété akkor már előbbre tartott a gettósodás, a leépülés útján, mint az 1987. évi vizsgálatban szereplő települések.⁴⁴ Csenyétén 1989-ben, amikor a cigányok aránya a helyi népességben már megközelítette a 80 százalékot, a nem cigányok átlagéletkora 61 év, a cigányoké pedig 23 év volt. A nem cigányok között nem volt egyetlen 14 éven aluli sem. Ugyanakkor a nem cigányok 76,5 százaléka volt 60 évesnél idősebb, míg a cigányoknak csak 12,2 százaléka.

Csonkák ezek a társadalmak az iskolázottság vonatkozásában is. 1987-ben a 15 éves és idősebb népesség 11 százaléka volt analfabéta (az országos adat 1,2%), és 41 százaléka nem végezte el az általános iskolát (az országos adat 22%). Mindehhez hozzátehetjük, hogy a valamilyen végzettséggel rendelkezők 18%-a kisebb-nagyobb megszakítás után esti tagozaton fejezte be iskolai

8. ábra

9. ábra

tanulmányait. Baranyában a nem cigányok átlagos iskolai végzettsége 7,4, a cigányoké 5,8 osztály. Borsodban 7,8, illetve 6,2 osztály.

Hozzá kell tenni, hogy az iskolázottság tekintetében azért elég jelentős különbségek voltak az egyes falvak között. Hogy mit jelentett a kistelepüléseknek az intézmények elvonása, azt jól mutatja, hogy abban a két községben a tízből, ahol megmaradt a teljes 8 osztályos iskola, néhány értelmiségi is lakik helyben. Azokban a falvakban viszont, ahol még alsó tagozat sincs, egyetlen felsőfokú végzettséggel rendelkező sem él. Gyöngyösmelléken és Luzsokon a 14 éven felüli népesség 24 százaléka analfabéta. Az iskola nélküli falvakban élő cigány népesség iskolázottsági szintje még a teljes cigány népességéhez hasonlítva is katasztrofálisan alacsony. Csenyétén 1989-ben az ott élő 14 éven felüliek 16 százaléka nem járt iskolába, 47,2 százalékuk nem végezte el a 8 osztályt. A legfeljebb 8 osztályt végzettek aránya, beleértve a teljesen iskolázatlanokat és a 8 osztálynál kevesebbet végzetteneket is, 95 szá-

zalék volt. Ez 14 százalékkal magasabb, mint az 1987-es vizsgálat teljes mintájának hasonló adata.

Az alacsony iskolázottság logikus következménye az alacsony szakképzettségi szint is. A 14 éven felüliek 63,4%-ának nincs semmilyen, még gyorstalpaló tanfolyamon szerzett szakképzettsége sem. A valamilyen képzettséggel rendelkezőknek is csak a 40,2 százaléka szerezte képzettségét nappali iskolai képzés keretében, 13,3 százalék estin végzett, 30,4 százalék munka mellett, további 15,2 százalék pedig a családban vagy ismerősöktől tanulta meg azt, amihez ért.

Az alacsony iskolázottság és a szakképzettség hiánya a túlnyomó többség számára eleve hátrányos helyzetet teremtett a munkapiacra. Ehhez társulnak a lakóhely perifériális helyzetéből és a rossz közlekedési viszonyokból eredő hátrányok. A vizsgált falvak lakói tulajdonképpen csak két rossz közül választhattak a vizsgálat idején: vagy megelégedtek a közvetlen környék kínálta munkaalkalmakkal, és akkor meg kellett elégedniük a hihetetlenül nyomott bérekkel, vagy a valamivel nagyobb kereset reményében vállalták az ingázást, és akkor minden energiájukat felemésztette a hosszú és fáradságos utazás. A napi 8 órás munkabeosztásban dolgozók 20%-ánál a munkába indulástól számítva több mint 12 óra telt el, mire hazaértek. S annak ellenére, hogy ilyen tetemes időt töltöttek az otthonuktól távol, kimaradtak mindazokból a többletjövedelemszerzési lehetőségekből (túlóra, vgmk stb.), amelyeket a munkahelyük elvileg lehetővé tett, hiszen kötötte őket a busz vagy a vonat indulása. Jellemző, hogy a megkérdezetteknek — beleértve a vgmk-t is — csak 0,8%-a volt tagja 1987-ben valamilyen kisvállalkozási formának.

Kitörési lehetőségek

A felsorolt hátrányokat legfeljebb a háztáji gazdálkodás ellensúlyozhatta volna. Valamennyi megművelhető földterülettel (legalább kerttel) a családok jelentős része rendelkezett. Ám a követhető modellek, a megfelelő családi tradíciók és a tőke hiánya, az elmaradott infrastruktúra és egy sor egyéb tényező csaknem lehetetlenné tette a gazdálkodás igazán hatékony és gyümölcsöző formáinak kialakulását. Ritka kivételektől eltekintve csak kezdetleges színvonalú és rendkívül alacsony hatékonyságú önellátó háztájizás folyt, amely a legelemibb megélhetési gondokat is csak alig enyhítette. A gazdálkodás színvonalát jól érzékelteti, hogy a háztartások 65%-ában nem volt semmilyen, a mezőgazdasági tevékenységet segítő gép, még terménydaráló sem. A vizsgált háztartások 3,1%-ában volt kerti traktor, 2,3%-ában fejőgép, 1,7%-ában lovas fogat, és csak 0,3%-ában fűthető fóliasátor. Ez a rendkívül szegényes technikai felszerelés is mutatja a vizsgált települések zárványhelyzetét. Ide nem hatolt be sem a technikai modernizáció, sem a háztáji innováció, sem az intenzív áruter-

4. táblázat

A művelhető földterület hiánya

	Baranya		Borsod	
	nem cigányok %	cigányok %	nem cigányok %	cigányok %
Nincs föld	2,3	5,5	4,3	23,3
Nincs saját föld	6,2	12,7	6,9	25,0
Nincs háztáji föld	72,2	64,8	76,4	92,2
Nincs kert	10,0	13,9	10,0	27,9
Nincs szántó	38,7	56,6	67,5	93,1

5. táblázat

A háztáji jövedelemforrás hiánya

	Baranya		Borsod	
	nem cigányok %	cigányok %	nem cigányok %	cigányok %
Semmi zöldséget nem termelnek	8,4	16,9	13,8	38,2
Nem tartanak marhát	82,6	90,5	92,7	94,3
Nincs fejőstehén	85,8	92,5	93,4	97,9
Nem vágta sertést	35,6	47,9	41,2	60,0
Nem adott el sertést	53,0	58,2	81,6	87,1
Nem tartottak baromfit	26,1	35,4	20,0	51,8
Nem volt tojóstyúk	33,5	61,2	25,3	68,8
Nem adott el állatot vagy termékét	23,4	42,0	39,3	77,0
Semmi háztáji jövedelem	4,8	9,3	7,9	30,2
Semmi pénzjövedelem	17,9	29,2	34,3	66,7

melés szelleme, és többek között emiatt sem volt esélye e falvak lakóinak arra, hogy a megalázó és megnyomorító létfeltételek szorításából kitörjenek.

E tekintetben azonban elég lényeges különbség mutatkozik a két megye között. A borsodi falvakban inkább a proletár mentalitás volt az uralkodó, a munkajellegű jövedelmeknek lényegesen nagyobb része származott az első gazdaságból, a főállásban vagy idénymunkásként végzett bér munkából. Borsodban lényegesen nagyobb volt azoknak az aránya is, akik életük során rövidebb-hosszabb ideig a lakóhelyüktől távol vállaltak munkát, és csak hetenként vagy kéthetenként jártak haza. A baranyai falvak népességére inkább a parasztizáló életforma volt a jellemző, a munkajellegű jövedelmeknek nagyobb része származott a háztájizásból.

A baranyai cigányok ilyen vagy olyan jogcímen sokkal nagyobb arányban rendelkeztek megművelhető földterülettel, mint a borsodi cigányok. A baranyaiak közül lényegesen többen voltak jogosultak háztáji földre, ami arra utal, hogy sokkal nagyobb eséllyel jutottak munkához a környék mezőgazdasági nagyüzemeiben, mint a borsodiak.

6. táblázat

Jövedelemszerző termelési formák

	Baranya		Borsod	
	nem cigányok %	cigányok %	nem cigányok %	cigányok %
Legalább 1/2 hold föld	70,9	51,1	42,6	14,0
Több mint 1 kat. h. szántó	16,5	14,5	5,4	1,6
Több mint 1/2 kat. h. kert	24,1	18,8	4,7	2,4
Zöldségből teljes önellátás	32,6	23,6	14,9	1,5
Piacra termelés is	10,2	4,1	2,2	–
Legalább két fejőstehén	10,6	3,4	3,4	2,1
Legalább 3 disznóvágás	10,5	11,0	3,6	3,6
Legalább 10 eladott sertés	24,8	17,1	1,1	1,4
Több mint 50 baromfi	53,2	45,6	25,2	18,4
Több mint 20 tojóstyúk	36,2	18,6	7,9	2,3
50 ezer Ft fölötti bevétel állatok, ill. állati termékek eladásából/év	20,5	7,0	4,0	0,7

A fenti táblázatból közvetve az is kiderül, hogy a baranyai háztartások 1987-ben mind kiadáscsökkentő (önellátás), mind jövedelemszerző (eladásra termelés) céllal sokkal inkább éltek a mezőgazdasági termelés lehetőségével. Baranyában minden mutató tekintetében lényegesen kisebb volt a különbség a cigányok és nem cigányok között, mint Borsodban. A baranyai cigány háztartások számos mutató tekintetében elérték vagy megközelítették a borsodi nem cigány háztartások aktivitási szintjét. Összefoglalva: a borsodiak inkább proletarizálódtak, a baranyaiak inkább parasztizálódtak, s ennek a rendszerváltás után különösen nagy lett a jelentősége.

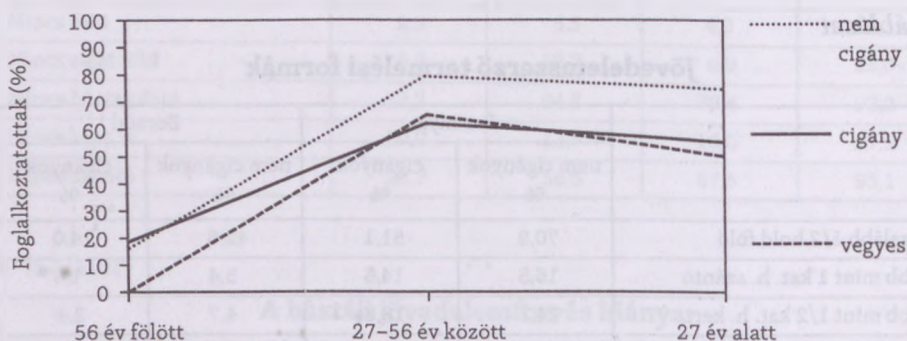
Az eddig elmondottakat csak megerősíti, ha a vizsgált falvak vonatkozásában kiugrónak számító „mezőgazdasági teljesítményeket” vesszük szemügyre.

A megélhetési módok különbségeitől függetlenül az átlagos jövedelmek mindkét megyében meglehetősen alacsonyak voltak, amiben igen jelentős szerepet játszott a rendkívül alacsony foglalkoztatottsági szint. A foglalkoztatottsági ráta több településen már 1987-ben lecsúszott arra a szintre, amelyet

az országos statisztikák 1993 végén, 1994 elején, a rendszerváltás utáni magyarországi munkanélküliség tetőzésekor mutattak.⁴⁵

10. ábra

Foglalkoztatottak aránya

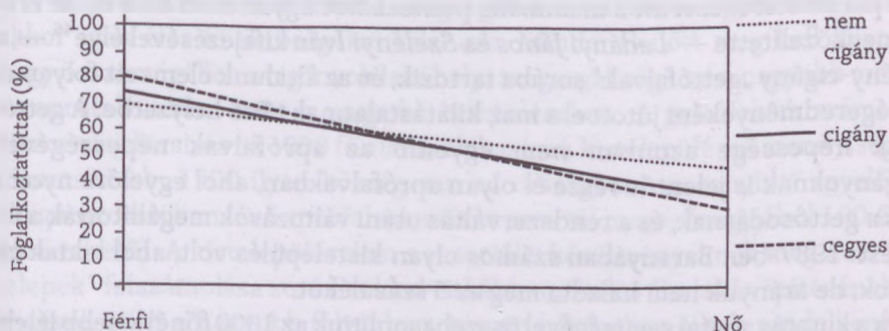

A foglalkoztatási szintre vonatkozóan is érdemes az 1987-es adatokat Csenyéte 1989-es adataival összevetni. 1989-ben Csenyétén a 14 éven felüliek 18,9 százaléka volt foglalkoztatott, 43 százaléka munkanélküli és 38,1 százaléka inaktív. Ez az adatsor pontosan érzékelteti, hogy a legrosszabb forgalmi helyzetű, sorvadó és elcigányosodó kistelepülések lakói milyen drámai mértékben szorultak ki a munkaerőpiacról már az 1980-as évek végén, a rendszerváltást megelőzően. Ez a kiszorulás aztán drámai módon felgyorsította a már jóval korábban elindult leépülési tendenciákat.

A kistelepülések, aprófalvak világa a rendszerváltás előtt sem volt egységes. Valamennyit sújtották a településpolitikai hátrányos következményei, de a regionális elhelyezkedés, a földrajzi fekvés, a forgalmi helyzet, a lakosság összetételében bekövetkezett változások mértéke, és jellege jelentős különbségeket is eredményezett. Az elcigányosodó kistelepülés csak egy altípus, és ennek is több válfaja jött létre. Az 1987-es vizsgálatba bekerült tíz község sem mutatott egységes képet. Némelyiknél még látszott esély a leépülési folyamat megállítására, másoknál a folyamat visszafordíthatatlannak tűnt.

A rendszerváltozás után a még erőteljesebb differenciálódás jeleit lehetett fölfedezni. A volt „társközségek” nagyon különbözően reagáltak a megváltozott körülményekre, és ennek következtében a korábbinál lényegesen nagyobb különbségek alakultak ki. Az aprófalvak egy része az elmúlt években a helyi önkormányzatok megnövekedett cselekvési terét és más új lehetőségeket megragadva példátlan megújulási képességről tett tanúbizonyságot. Vannak viszont olyan régiók és települések, ahol a rendszerváltozást követően katasztrofális mértékben tovább romlott a helyzet, mert helyben a változtatásnak egyetlen emberi és tárgyi feltétele sem volt adott.

Foglalkoztatottak aránya

A különbségeket jól illusztrálja a Népjóléti Minisztérium által kidolgozott mutató, amit a települési önkormányzatoknak fizetendő, a szociális kiadások fedezését szolgáló, ún. szociális fejkvóta differenciált elosztásához használtak. Kiszámításához három adatot vettek figyelembe: az inaktív lakosok arányát, a munkanélküliek arányát és a személyi jövedelemadót fizetőknek a teljes aktív korú népességhez viszonyított arányát. Minél magasabb a mutató értéke, annál nagyobb a rászorultság mértéke, és így annál nagyobb az egy lakosra jutó éves támogatás összege. A támogatás összegét maximálták, a legrosszabb helyzetben lévőknek azok a települések tekinthetők, amelyek ezt a maximumot kapják.

Az ebbe a kategóriába tartozó települések szinte kivétel nélkül 1000 fő alatti kisközségek, és túlnyomó többségük volt társközség. Területi eloszlásuk azonban nagyon egyenetlen, több jellegzetesen aprófalvas szerkezetű megye (pl. Vas, Veszprém) alig van, vagy egyáltalán nincs képviselve. Az 1993-as adatok alapján (ebből számolták az 1994-es fejkvótát) összesen 64 kisközség tartozott ebbe a kategóriába. Területi megoszlásuk a következő:

Borsod-Abaúj-Zemplén	41
Baranya	11
Szabolcs-Szatmár-Bereg	3
Szolnok	2
Veszprém	2
Zala	2
Bács-Kiskun	1
Somogy	1
Tolna	1

Ha tovább finomítjuk a területi eloszlást, akkor megállapíthatjuk, hogy a 41 borsodi településből 40 a megye északi sávjában található, ebből 28 az encsi

városkörnyéken, s közülük 18 a Csereháton. A 11 baranyai település közül pedig 8 a megye déli sávjában, a volt siklósi járás területén fekszik.

Nyilvánvaló, hogy ezek a települések és még jó néhány, amelyik a minisztérium paraméterei szerint a maximális pontszámot ugyan nem érte el, de erősen megközelítette — *Ladányi János és Szelényi Iván* kifejezésével élve⁴⁶ —, a szegény-cigány „gettófalvak” sorába tartozik, és az általunk elemzett folyamatok végeredményeként jutott el a mai, kilátástalannak tűnő helyzetbe. A gettófalvak népessége azonban nem egyenlő az aprófalvak népességével. A cigányoknak is jelentős része él olyan aprófalvakban, ahol egyelőre nyoma sincs a gettósodásnak, és a rendszerváltás utáni változások megállították a leépülést. 1987-ben Baranyában számos olyan kistelepülés volt, ahol laktak cigányok, de arányuk nem haladta meg az 5 százalékot.

Ha a kutatás adatai segítségével összehasonlítjuk az 1000 főnél kisebb lélekszámú kistelepüléseken, az 1000 és 2000 fő közötti lélekszámú falvakban és a 2000 fő feletti, de az 5000 főt meg nem haladó lélekszámú településeken élő cigányok helyzetét, akkor azt tapasztaljuk, hogy az aprófalvakban élő teljes cigány népesség nincs egyértelműen rosszabb helyzetben, mint a nagyobb településeken élők. Életkörülményeik ugyan bizonyos vonatkozásokban kétségtelenül hátrányosabbak — rosszabb a lakások minősége, hiszen a községekben a lakásállomány jelentős része régi, korszerűtlen házakból áll, kevesebb a fürdőszoba, rosszabbak a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság mutatói stb. —, de a megélhetési viszonyokra vonatkozó adatok nem mutatnak az átlagosnál kedvezőtlenebb képet. Ebből a szempontból sokkal nagyobb jelentősége van a regionális különbségeknek. A foglalkoztatási ráta és a településnagyság között például csak a keleti régióban⁴⁷ mutatkozik szoros összefüggés, a többi régióban nem.⁴⁸ Ugyanez a helyzet a mezőgazdasági termelés szintjét mérő összevont mezőgazdasági mutatóval is.⁴⁹

Ha a mezőgazdasági termelés szintjét az 1987. évi vizsgálat erre vonatkozó adataival vetjük össze, akkor megállapíthatjuk, hogy annak szintje mindenütt jelentősen visszaesett. Ennek elsősorban az az oka, hogy a tsz mint támogató háttér megszűnt, és ezzel együtt elvesztek azok az előnyök is (olcsó művelés, garantált értékesítési lehetőségek, a közös tulajdon megcsapolása stb.), amelyek korábban jelentős mértékben járultak hozzá a háztájiás hatékonyságához. A cigányok mezőgazdasági termelésének a volumene tehát általában kisebb lett, de ebben — megint csak a keleti régió kivételével — a településnagyság szerint nem mutatkoznak lényeges eltérések, viszont ha összességében lényegesen szerényebb szinten is, de megmaradtak azok a regionális különbségek, amelyeket az 1987. évi vizsgálat is kimutatott.⁵⁰

Az 1993–1994. évi országos vizsgálatban nincsenek adatok az egy-egy településen belüli arányokról. Feltettük viszont azt a kérdést, hogy „A kérdezett család közvetlen környezetében milyen arányban laknak cigányok?”⁵¹ A válaszokból következtetni lehet arra, hogy a mintába került család szegregált kör-

nyezetben él-e, vagy sem, és hogy milyen mértékű ez a szegregáció. Az aprófalvak esetében az erős szegregáció nagy valószínűséggel azt jelenti, hogy elcigányosodó kistelepülésről van szó.

Ha az adatok elemzésénél a szegregáció mértékét is figyelembe vesszük, akkor igen éles különbségeket találunk. Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy összességében a cigányok lakóhelyi szegregáltsága nem nagyobb mértékű az aprófalvakban, mint a nagyobb településeken. A gettófalvak száma még viszonylag kicsi, és az 1000 fő alatti lélekszámú kistelepülések mennyiségéhez (összesen kb. 1700 ilyen község van az országban) viszonyítva egyelőre az elcigányosodóban lévő aprófalvak száma sem túl magas (nagyjából 100 és 200 közé tehető). A kistelepüléseken a „szociális körülményeknek meg nem felelő telepek” felszámolása során sokkal ritkábban éltek a Cs-lakás építésének esz-közével, mint a nagyobb falvakban, hiszen bőségesen álltak rendelkezésre a megüresedő régi parasztházak. Amíg a cigányok aránya még nem volt túl magas az adott településen, addig a lakásváltásnak ez a módja kevésbé szegregált helyzetet eredményezett, mint a többnyire egymás mellé épített Cs-házak. Ahol és amikor viszont megindult a cigányok kistelepülésen belüli arányának a rohamos mértékű növekedése, ott és akkor természetesen a szegregáltság mértéke is igen jelentőssé vált.

Ha a különböző nagyságú településeken élő cigányok közül csak azoknak az adatait vizsgáljuk, akiknek a lakóhelyi szegregációja is erős, akkor az aprófalvak lakóinak lényegesen kedvezőtlenebb helyzete számos vonatkozásban egyértelművé válik. Az iskolázottság, a foglalkoztatottság és a mezőgazdasági termelés szintjére vonatkozó adatok egyaránt ezt tanúsítják. A keleti régióban például a kistelepüléseken élő és „tisztá” cigány környezetben lakó cigányok foglalkoztatási rátája 4 százalék, míg az ugyanennyire szegregált körülmények között lakó, de 1000 és 5000 fő közötti lélekszámú falvakban élők körében ennek a kétszerese, az 5000 fő feletti településeken pedig a három és félszerese.

Mindent egybevetve azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a településnagyság szerinti különbségeknél lényegesen jelentősebbek a szegregáció mértéke szerinti különbségek. Azoknak a cigányoknak, akiknek a lakóhelyi szegregációja erős, valamennyi településkategóriában minden fontos mutatójuk lényegesen rosszabb, mint azoknak, akik kevésbé szegregált vagy egyáltalán nem szegregált lakókörnyezetben élnek.

Mindebből logikusan következik, hogy a gettó- és gettósodó falvakban, illetve az egyéb kistelepüléseken élők esélyei nem azonosak. A fő kérdés tehát az, hogy a jövőben milyen mértékben halad előre az aprófalvas térségekben az elcigányosodás és az ezzel együtt járó gettósodás. Olyan erőteljes elvándorlásra, mint amilyen az 1960-as, 1970-es és 1980-as években bekövetkezett, már nem kell számítani. A demográfiai helyzet (előregedő vagy kifejezetten idős nem cigány és lényegesen fiatalabb korösszetételű cigány népesség, a 14 éven aluli népesség etnikai összetétele, a várható születési arányszámok) viszont

számos kistelepülésen előrevetíti a cigányok arányának rohamos mértékű növekedését. Ha nincs átgondolt társadalompolitikai koncepció, akkor ezek a kistelepülések is menthetetlenül a gettófalvak sorsára fognak jutni. Márpedig ez a sors emberhez méltatlan tengődésre, megalázó vegetálásra kényszeríti az ott élőket.

Jegyzetek

- 1 Az 1893. évi összeírás szerint a — részben vagy teljes egészében — ma is Magyarországhoz tartozó területek közül Abaúj-Torna, Szatmár, Nógrád, Szabolcs, és Zemplén vármegyékben volt a legmagasabb a cigányok összlakosságához viszonyított aránya. *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1895.
- 2 *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Szerk. Kemény István. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976.
- 3 Az előbbire lásd pl. Ladányi János: A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. *Valóság*, 1989. 8. sz., az utóbbira lásd Havas Gábor: *Beszámoló az „Elcigányosodó kistelepülések társadalma” című kutatásról*. (Tájékoztató a TCT által támogatott, folyamatban lévő kutatásokról. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1988.)
- 4 Emmanuel Le Roy Ladurie *Les paysans de Languedoc* című művében (Flammarion, 1969) részletesen ír arról, hogy a relatív túlnépesedés időszakaiban a dél-franciaországi vidékek lakossága hogyan próbált a magasabban fekvő területeken kövel elkerített teraszocskák (az ún. garrigue-ok) révén kicsiny megművelhető földdarabokhoz jutni. Magyarországon is számos példa van az erdőtől elhódított földek kényszerű művelésbe fogására. Az erdőtől elhódított irtásföldek révén jött létre a Zselicben a Csebény község fölötti dombra települt, ma már kihaltfélben lévő Szabás. A földeket az uradalom cserébe a feltörésért többéves ingyenes használatra átengedte a csebényi parasztoknak. Lásd Havas Gábor: *Vadkelet*. In *Magyar Mozaik*. Minerva, 1987.
- 5 Erdei Ferenc: *Magyar Falu*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 92. p.
- 6 Andrásfalvy Bertalan: *Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás*. Dunántúli Regionális Kutató, 1974.
- 7 Pomogyi László idéz több példát arra, hogy Baranyában a múlt század végén különböző rangú és rendű földbirtokosok megtelepedési lehetőséget biztosítanak addig vándorló vagy helyüket gyakran változtató teknővájó közösségeknek. Ugyanakkor azt is dokumentálja, hogy a vármegyei közigazgatás sokszor igen erőteljes hatósági eszközökkel lép fel a letelepítés megakadályozása érdekében. Lásd különösen a *Letelepedés a gyakorlatban* című fejezetet. Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügy igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris-Századvég, Budapest, 1995.

- 8 A Baranya megyei teknővájó cigányoknál pontosan nyomon követhető, hogy a kényszerű letelepedéssel párhuzamosan hogyan sorvad el a mesterség. Lásd Havas Gábor A baranyai teknővájó cigányok 73. p. In *Cigányvizsgálatok*. Szerk.: Andor Mihály, Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982.
- 9 Havas Gábor i. m.
- 10 Francoise Cozannet arra a következtetésre jut, hogy a cigányok migrációjában igen nagy szerepet játszik a kíváncsós arányok felborulásával kialakult helyzet egyensúlyának a helyreállítási szándéka. F. Cozannet: *Mythes et coutumes religieuses des tziganes*. Payot, Párizs, 1973.
Ez a szempont magyar viszonyok között is jelentős szerepet játszik a továbbköltözésekben. Lásd Havas Gábor: A cigányközösségek történeti típusairól. *Kultúra és Közösség*, 1989. 4. sz.
- 11 Az 1893. évi összeírás szerint a mai Magyarország területéhez tartozó legcigányosabb megyében, a jellegzetesen aprófalvas Abaúj-Tornában csak egy olyan 1000 fő alatti lélekszámú település volt, ahol a cigányok aránya meghaladta a 10 százalékot, miközben a megye teljes népességében a cigányok aránya csaknem 2,5 százalék volt. Ez a két adat együtt viszonylag egyenletes eloszlást feltételez.
- 12 Lásd erről pl. Albert Gábor: *Emelt fővel*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- 13 Beluszky Pál: Ország a rajzasztalon. *Beszélő*, 1998. február.
- 14 Uo.
- 15 1970-ben Baranya akkori 316 községe 116 közös tanácsot alkotott. A Borsod megye északi sávjába tartozó 4 akkori járás (edelenyi, encsi, ózdi, sátoraljaújhelyi) területén fekvő 247 község 116 körzeti tanácshoz tartozott. Hasonlók voltak az arányok a tsz-ek vonatkozásában is. 1970. évi népszámlálás, 1. Előzetes adatok, KSH, Budapest, 1970.
- 16 Baranyában a sásdi járás 61 községe közül például 16-ban volt 1960 és 1970 között 20 százaléknál nagyobb negatív vándorlási különbözet (1970-ben már valamennyi társközségi státusú volt), és összesen 5 olyan község volt, ahol pozitív volt a vándorlási különbözet (ebből háromban csak minimális — 0 és 2 százalék közötti — mértékben). A járás egészében 9,3 százalékos negatív vándorlási különbözet mutatkozott. A szigetvári járás 45 községe közül ugyancsak 16-ban volt 20 százalékot meghaladó negatív vándorlási különbözet, a járás egészében pedig a negatív vándorlási különbözet 15,1 százalék volt. 1970. évi népszámlálás, 1. Előzetes adatok, KSH, Budapest, 1970.
- 17 Beluszky Pál: i. m.
- 18 1974-ben a Baranya megyei Ibafa tanácsai körzetében (ehhez öt község tartozott, bár az egyikből, Gyűrűfűről éppen abban az évben költözött el az utolsó lakó) az ott élők fele egykori uradalmi cseléd vagy azok leszármazottja volt, további 30 százaléka pedig az agrárproletariátus más csoportjaiból származó, örökös nincstelen. Lásd Havas Gábor: Ibafa. *Kultúra és közösség*, 1981/1.
- 19 A kutatás az Országos Közművelődési Központ Művelődéskutató Intézetének égisze alatt folyt a TCT támogatásával.
- 20 A tíz község: Gyöngyösmellék, Luzsok, Pettend, Piskó, Siklósnagyfalu, Vázsnok (Baranya) és Fáj, Kiscséc, Makkoshotyka, Tornanádaska (Borsod).
- 21 A kutatás a tíz település valamennyi háztartására kiterjedő, teljes körű kérdőívezésre épült. (Természetesen néhányan megtagadták a választ, és a kérdéses egyéb okok miatt néhány további háztartásban is meghiúsult.) A kérdezettek önmagukat sorolták be cigánynak vagy nem cigánynak. Volt egy harmadik csoport is, amelybe a vegyes összetételű háztartások kerültek, ahol a

- házaspár egyik tagja cigánynak, a másik nem cigánynak vallotta magát. A kérdőívezést követően hosszabb terepmunkával szociológiai mélyinterjúk és megfigyelési jegyzőkönyvek is készültek.
- 22 Az 1960-as évektől egyre gyakoribb kórházi szülések zavaró hatásának kiszűrése érdekében születéskori lakóhelyet kérdeztünk. Meg kell jegyezni, hogy a cigányok közül többen voltak olyanok, akik nem tudták mindkét szülőjük születési helyét megnevezni, így az ő esetükben a két születési hely összevetésére nem volt lehetőség. Ez némileg torzíta az erre vonatkozóan közölt adatoknál a cigány-nem cigány arányokat.
- 23 Az akcióra az ún. produktív szociálpolitikai program keretében került sor, részben az ONCSA által biztosított anyagi forrásokra támaszkodva. „...Horvát István, Baranya vármegye alispánja, a hulló magyarság földjén (...) az áttelepítés nehéz és felelősségteljes munkáját indította meg, hogy az egykés falvak temetői csendjét újra vidám gyermekkacagás zaja verje fel.” Lásd Somogyi Ferenc: Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap létesítésének előzményei, szervezete és működése. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1990. 1. sz.
- 24 A németek kitelepítése csak Baranyában 203 községet érintett.
- 25 Hajdú Gyula Baranya megyei országgyűlési képviselő 1946. október 23-án interpellált a belügy- és földművelésügyi miniszterhez a svábok kitelepítésének a megakadása és a telepések katasztrofális helyzete tárgyában. Ebben többek között a következőket mondta: „...a panaszok legnagyobb része azt tárgyalta, hogy a földek, amelyeket a svábok elhagynak, műveletlenül maradnak, mert nincsenek telepések. ...Ezek a panaszok is elültek azonban, mert a telepéseket egyre-másra hívták, a telepések jöttek, a telepések megtelepedtek...” Az interpellációban Biharból és Gyöngyös környékéről érkezett telepéseket is említ.
- 26 Ismét Hajdú Gyula interpellációjából idézünk: „Ha a kitelepítésnek bármilyen akadályai vannak, gondoskodjék a kormány arról, hogy ezeket a németeket, akiknek földje jogilag el van véve, akiknek a földhöz semmi közük sincsen, szállítsák el ezekről a vidékekről, valamilyen helyen szedjék őket össze és bármiféle munkával foglalkoztassák őket addig, amíg az országot elhagyják. De a falvakban a telepések nyakán ott hagyni őket, ez teljesen lehetetlen, ez telepesellenes, antiszociális és magyarellenes intézkedés...” Hajdú hangvétele jól érzékelteti az akkori, helyenként szélsőségesen, németellenes hangulatot.
- 27 Hajdú Gyula erre a problémára is kitért: „Tetézi a bajt, hogy azok a közegek, amelyeknek feladata és rendeltetése lenne, hogy a telepések hóna alá nyúljanak, a telepfelügyelők és mindenféle címet és rangot viselő egyéb megbízottai a földművelésügyi minisztériumnak (...) nem támogatják a telepéseket, hanem nyomorítják, harácsolják őket, egyenesen úgy kezelik őket, mintha az ő rabszolgáik lennének. (...) Hogy csak egy konkrét példát mondjak, Baranyában van egy telepfelügyelő (...) aki ellen bűncselekmények egész sora miatt kellett feljelentést tenni, mert zsarolta a telepéseket, magának összeharácsolt lovakat, állatokat és egyebet. Le kellett tartóztatni, de persze a vádtanács szabadlábra helyezte. (...) Ez csak egy eset, de említhetnék még másik három-négy telepfelügyelőt is csak a mi vármegyénkből, akik hasonló legények.” Jegyezzük meg, hogy Hajdú csak a telepések sérelmeiről beszél, de a németeknek még rosszabb bánásmódban volt részük.
- 28 A 2/1965. EM-PM együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek földszárolásáról.

- 29 A Minisztertanács 46/1974. számú, valamint a pénzügyminiszter és az építésügyi miniszter 30/1974. PM-ÉVM számú együttes rendelete az állampolgárok tulajdonában levő, üresen álló családi házak értékesítéséről.
- 30 1983-ban dokumentumfilmet forgattunk a Baranya megyei Horváthertelenden. A film egyik szereplője, egy tradicionális falusi szegény családból származó, a Békés megyei Gádorosról néhány éve odaköltözött segéd munkás elmondta nekünk, hogy annak idején a munkahelyén halotta: errefelé, Baranyában olyan olcsón lehet házat venni, amennyiért ott, Gádoroson még egy kutyáolat sem.
- 31 Ladányi János és Szelényi Iván egy észak-borsodi aprófalú (Csenyéte) történetével foglalkozó tanulmányukban írják le ezt a mechanizmust.
Ladányi János–Szelényi Iván: Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez. In *Csenyéte-antológia*. Bár könyvek, Csenyéte–Budapest–Szombathely, 1998.
- 32 A városkörnyék azokat a településeket jelenti, amelyek az 1987. évi közigazgatási besorolás szerint ugyanahhoz a városhoz tartoztak. (A járásokat mint térségi közigazgatási egységeket az 1980-as évek elején váltották fel a városkörnyékek.) Ha valaki a városkörnyéken született, ez azt jelenti, hogy a születési helye ugyanannak a városnak a vonzáskörzetéhez tartozik, mint amelyikhez a mostani lakóhelye, ahol a kérdőívezés történt. A városkörnyék tehát a megyénél lényegesen szűkebb területi egységet ír körül.
- 33 1975-ben feldolgoztuk az ibafai tanács körzetéhez tartozó községek 1949 és 1974 közötti ki- és beköltözési adatait. Ebből kiderült, hogy míg a magasabb státusú társadalmi csoportok képviselői (főként a kitelepítés után itt maradt német gazdák és leszármazottaik) túlnyomó részt Pécsre, Szigetvárra (a legközelebbi városba) vagy a megye egyik legdinamikusabban fejlődő, legurbanizáltabb nagyközségébe, Szentlőrincre költöztek, addig a később betelepült volt agrárproletárok és leszármazottaik, ha el is költöztek, többnyire az ittenihez hasonló helyzetű társközségekbe kerültek. Havas Gábor: *Ibafa*. i. m.
- 34 A már többször említett ibafai körzetben ez a helyzet.
- 35 Ladányi és Szelényi már hivatkozott tanulmányukban az adatok elemzéséből arra a következtetésre jutnak, hogy a 20. század elejétől a csenyétei cigányok a telepi viszonyoknak köszönhetően egyre erőteljesebben szegregálódnak, és a korábbi állapotokhoz képest egyre inkább kiszorulnak a falu társadalmából.
- 36 Karsai László szerint 1944-ben született olyan rendelet, amely megtiltotta a cigányoknak lakóhelyük elhagyását. Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945*. Budapest, 1992. Pomogyi László már korábban említ több olyan esetet, amikor évek óta más településen élő cigányokat az illetőség címén visszatoloncoltak korábbi lakóhelyükre.
Ezen túl számos más korlátozó rendelkezést és hatósági intézkedést is bemutat. (Pomogyi i. m.)
- 37 Lásd Havas Gábor: *A baranyai teknővájó cigányok*. i. m.
- 38 Csenyéte tanulmányukban Ladányi és Szelényi is említenek ilyen esetet az 1950-es évekből. Ladányi–Szelényi: i. m.
- 39 Idézi Márfi Attila: *A baranyai cigányok az 50-es években* című tanulmánya. In *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei, Első évfolyam, 1. sz.
- 40 „A megye területén ellenőrzéseim alkalmával megállapítottam, hogy majdnem minden város vagy nagyobb település szegélyeinél kőborszemélyek (cigányok) vannak letelepülve, különösen

Pécs város területén 6-8 ilyen kóborteleppel találkozhatunk. (...) Ezek a települések, mivel az út mellett vannak, a városunk szépségét nagymértékben befolyásolják, mivel a szutykos apró putrik közel a város üzemeihez és a rendes építkezésekhez vannak felállítva.” Idézi Márfi Attila: i. m.

- 41 Lemle Géza: Gálykút, 1965. In: *Március (szociográfiai írások)*. Kiadja a Baranya Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, dátum nélkül.
- 42 Az 1893. évi összeírás eredményeit ismertető tanulmány említi Makkoshotykát (Makkos-Hotykát) azon községek sorában, amelyekben a cigányok aránya meghaladja a 10 százalékot. Ekkor Makkoshotykáknak 462 lakosa volt és ebből 68 (14,6 százalék) volt cigány. Makkoshotyka esetében tehát a mai 33 százalék körüli arányt és a közben eltelt majdnem 100 évet figyelembe véve semmiképpen sem beszélhetünk rohamos elcigányosodásról. A makkoshotycai cigányok erősen integrálódtak falujuk társadalmába, közöttük a minta egészéhez képest lényegesen több a szakképzett.
- 43 Lásd Janky Béla e kötetben szereplő tanulmányát: *Lakóhely-változtatások a cigányok körében*.
- 44 1989 őszén Ladányi János kezdeményezésére, Ladányi János és Szelényi Iván vezetésével revitalizációs program indult Csenyétén, az akkor már katasztrofális állapotokat előidéző leépülés megállítása érdekében. A programba egy időre többen, így Nagy Gyula és én is, bekapcsolódunk. 1989 októberében a program megalapozása érdekében teljes körű összeírást végeztünk. Az adatok ebből származnak. Ezúton szeretném megköszönni Ladányi Jánosnak és Szelényi Ivánnak, hogy az adatok felhasználását lehetővé tették számomra.
- 45 A KSH 1993. évi harmadik negyedévi munkaerő-felvétele alapján a 15-74 éves nem cigány népesség foglalkoztatási rátája 48,4 százalék.
- 46 Ladányi és Szelényi egy Csenyétéről szóló esettanulmányban használja ezt a kifejezést, mert úgy ítélik meg, hogy a Csenyétén kialakult állapotok nagyon sok mindenben emlékeztetnek az amerikai nagyvárosi fekete gettókéra. Mindkét esetben olyan, létszámfelettivé vált, „leselejteződött”, a munkapiacról kihulló társadalmi csoportokról van szó, amelyeket az etnikai szegregáció szabályosan kiszorít a társadalomból. Kapcsolatuk a külvilággal megszűnik, legfeljebb a segélyezés és a kényszerű hatósági kontaktusok révén érintkeznek vele. Véleményem szerint azonban van nem cigány gettófalú is. János Ladányi-Iván Szelényi: *Making on the rural underclass: the gypsy village ghetto-poor of Csenyété*. Department of Sociology University of California-Los Angeles and Budapest University of Economics, 1994.
- 47 A kutatás az országot hat régióra osztotta (a megyei szintű adatok a kis esetszámok miatt nem voltak reprezentatívak).
Ezek a következők:
Keleti régió: Békés, Hajdú és Szabolcs-Szatmár megye,
Északi régió: Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megye,
Alföldi régió: Bács-Kiskun, Csongrád és Szolnok megye,
Központi régió: Budapest, Fejér, Komárom és Pest megye,
Dél-dunántúli régió: Baranya, Somogy, Tolna, Veszprém és Zala megye,
Nyugat-dunántúli régió: Győr-Sopron és Vas megye.
- 48 Még az északi, a dél-dunántúli és a nyugat-dunántúli régióban vannak aprófalvas térségek. Az összevetés ezekre nézve értelmes.

- 49 Az adatok feldolgozása során kiderült, hogy igazán jelentős mezőgazdasági termelést csak nagyon kevés család folytat. Ezért a „komolyabb mezőgazdasági termelés” kritériumait úgy határoztuk meg, hogy abba minden háztartás beleférjen, ahol a fogyasztásban a háztáji gazdálkodás eredményének már érzékelhető súlya van. Idesoroltuk azokat a háztartásokat, amelyek az alapvető zöldségfélékből (krumpli, bab, hagyma) a család teljes évi szükségletét megtermelték vagy legalább 50 csirkét, vagy legalább 10 libát felneveltek, vagy legalább 2 disznót vágtak stb.
- 50 Mivel a megyei szintű adatok nem voltak reprezentatívak, Borsod és Baranya megye adatainak összehasonlítására nem volt módunk. Így az északi és a dél-dunántúli régiók adatait hasonlítottuk össze. Pontosan érzékelteti a visszaesés mértékét, hogy a két régió összes háztartását reprezentáló adatok lényegesen alacsonyabb szintű gazdálkodásról tanúskodnak, mint a tíz elcigányosodó kistelepülés 1987. évi adatai.
- 51 A kérdésre a kérdezőbiztosnak kellett válaszolnia a megszerzett információk és a saját megfigyelései alapján. A kérdés a következőképpen szólt: „A kérdezett család közvetlen környezetében (nagy bérház, telep, kolónia, falusi utca stb.):
- kizárólag vagy túlnyomórészt roma családok laknak (1),
 - vegyesen laknak roma és nem roma családok (2),
 - van néhány roma család, de többséget a nem roma családok alkotják (3),
 - a közelben nem lakik több roma család (4),
 - az arányokat nem lehet megállapítani (9).

BÍRÓ ANDRÁS

Autonómia és jövedelem

Amikor a rendszerváltozás első nyarán létrehoztuk az Autonómia Alapítványt, az országban alig volt tapasztalat az ilyen tevékenységről. Egy alapítvány pénzt adományoz annak érdekében, hogy alapszabályában lefektetett céljait megvalósítsa, és nem foglalkozik azzal, hogy ez a pénz, ez az adomány hogyan használdik fel. Azt várja el az adomány elfogadójától, hogy a szerződéses időszak befejeztével beszámoljon az eredményekről. A mi gyakorlatunk azonban már e tekintetben is eltérő volt. Magunkat egyidejűleg alapítványnak, tehát adományozónak, s fejlődési ágenciának, tehát interveniáló intézménynek tekintettük. Az Amerikai Egyesült Államokban ezt az alapítványi típust *operational foundation*-nek hívják. Adományozóink¹ is úgy látták, hogy céljaink megvalósítására ez a forma a legjobb.

Egy második jellegzetes vonás az volt, hogy az Autonómia Alapítvány a civil társadalom fejlesztését tűzte ki célul, ami alig jelentett konkurenciát más alapítványnak. Még meglepőbbnek tűnt, hogy a cigány civil társadalmat célozta meg.

Harmadik újtásként a civil társadalom és a jövedelem összekapcsolását említeném két aspektusból. Egyrészt az e témával foglalkozók a cigányság kulturális, identitási, szociális, de mindenekelőtt oktatási összetevőit tartották és tartják meghatározóaknak. Az utóbbit mint az erőfeszítések és beruházások hosszú távon legfontosabb elemét. Másrészt úgy gondolták, nem feladatuk a témát a megélhetés oldaláról megközelíteni. A mi álláspontunk teljesen azonosult az oktatás kiemelkedő fontosságával, de addig amíg e közösség zöme a szegénység határa alatt él — ami azt jelenti, hogy a gyerek éhesen megy iskolába —, addig mi a család jövedelmét tekintjük a helyzet kulcsának.

Valószínű, hogy Nyugaton és a harmadik világban évtizedeken keresztül marginálisokkal foglalkozván nyilvánvalóbb volt számunkra, hogy a gazdasági bázis talán még elsőrendűbbé válik a növekvő munkanélküliség és az államnak a szociális és oktatási szférától való kényszerű eltávolodása miatt. Meg is fogalmaztuk vészjósló tételünket, amikor azt jelentettük ki, hogy a jelenleg munkanélkülivé vált romák *sohasem* kerülnek vissza a „fehér”-gazdaságba munkavállalóként.

Autonómia és jövedelem

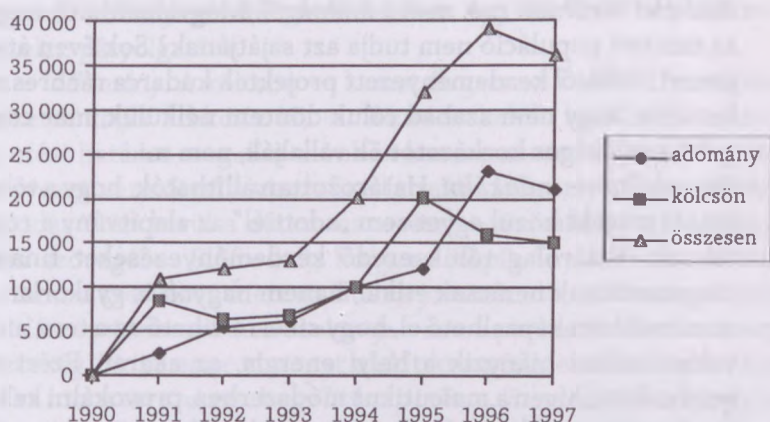
Első látásra e két fogalom nehezen kapcsolható egymásba. Másodikra azonban nem is annyira nehezen. Az *autonómia* a demokratikus átalakulás végkifejletét célozza meg, hiszen a polgár mint politikailag autonóm egység képezi a demokratikus közösség alapját. A *jövedelem* meg a polgárosodás alapfeltétele, a független döntéshozatal bázisa. Társadalmunkban a romák azok, akik mindkét alapfeltételtől talán a legtávolabb állnak. Ezért utópisztikusnak tűnt sok itthoni megfigyelő szemében az Autonómia Alapítvány kísérlete. Nem így adományozóink szemében. Ők egyetértettek abban, hogy épp a marginális közösségek demokratikus mutációjába érdemes befektetni, hiszen a tömeges kiakasztás a globális átmenet gátjává válhat.

Elemzésünk abból a premisszából indult ki, hogy társadalmunk jelentős demokratikus deficittelemmel indul új útjára. Hogy demokratának nem születik valaki, de azzá lehet válni, ha az egyén részt vesz a *res publica*-ban, ha választ és választható, ha megismeri jogait, kötelességeit, és ha él velük. Erre leginkább a civil szervezetek nyújtják az elemi tanulási kereteket. Ha ez igaz a többséget illetően, mennyivel valószínűbb a roma közösségekre nézve. Látni kellett, hogy etnikailag meghatározott szervezeteik gomba módra nőnek, hiszen számukra ez volt az első pillanat, amikor alkalom nyílt valószínű önszerveződésre. A helyi szervezkedések alapját nemegyszer a nagycsaládi struktúra adta, ami nem feltétlenül erősítette a demokratikus gyakorlat fejlesztését. Tény az, hogy 1990 nyarán már több mint 80 ilyen bejegyzett szervezet létezett, zömében helyi önszerveződések formájában. Ez a jelenség radikálisan meghazudtolta a kimúlt rezsim cigánypolitikáját, amely habár nem keveset tett a cigányság proletarizálása terén, s ezzel határozottan akulturálta a közösség döntő többségét, valójában nem ismerte el másságát és hatásában inkább asszimilált, mint integrált.

Mivel alapítványunk fő célját a civil társadalom erősítésében fogalmazta meg, s a roma kisebbséget jelölte meg mint prioritásos területét, hipotézisünk mind realisabb talajra lelt. A roma szervezetek támogatása volt most már a manifeszt cél, azt remélve, hogy így a demokratikus gyakorlatok elsajátításához járulunk hozzá. De hogyan? El lehetett volna képzelni, hogy tanfolyamokon, szemináriumokon, publikációkon keresztül „tanítsuk” a demokráciát. Ha igaz az, hogy az átalakulás legnagyobb vesztesei a romák, mindenekelőtt azzal, hogy körükben a munkanélküliség majd' hogy általánossá vált,² úgy látszott, hogy a jövedelemszerzés és nem a politizálás az a spácium, amelyet meg kell céloznunk. Munkahelyteremtésről egy magánalapítvány nem is gondolhatott, mivel a modern gazdaságban egy munkahely létrehozásának anyagi vonzata 30 000 \$ körül mozog. Így az Autonómia Alapítvány azzal szólította meg a helyi roma társadalmi szervezeteket, hogy *pályázzanak jövedelmet generáló programok, projektek anyagi támogatásáért.*

1. grafikon

Hét év támogatás a roma szervezeteknek

A szervezetek tevékenysége ezúton konkrét tartalommal tölthető meg. Lehetőség nyílt tehát arra, hogy önállóan kezdeményezzenek és egyben könnyítsenek tagjaik megélhetési gondjain. Így kapcsolódott össze autonómia és jövedelem. Az a kikötés, hogy kizárólag helyi szervezetek pályázhattak, azt célozta, hogy egy generációkat meghatározó paternalista függés helyett önerőre támaszkodó, független akcióba kezdhessenek az autonómia tapasztalati iskolájának első lépéseként. Az önbizalom felkeltése és a nagyobb darab kenyér így kapcsolódhatott egymásba. Előző tapasztalatainkhoz tartozott és meggyőződéssé vált, hogy a szókratészi *maieutikus módszer*³ (bábáskodás) a felnőtt pedagógia alappillére. Lényegében a generációkon keresztül felhalmozódott tudás felszínre hozatala a változás legradikálisabb eleme, ha azt kellő respektus, bizalom és türelem övezi. Így növekszik a sikerélményre támaszkodó önbizalom is, amely marginális kultúrákban a legordítóbb hiány.

Visszadobni a döntéshozatal labdáját

Az alkalmazott módszer néhány etikai és technikai vonását érdemes itt megemlíteni.

- *Szolidaritás — segítség.* A zsidó-keresztény értékrend (de a muzulmán is) erkölcsi törvénné emeli a jótékonykodást. Az adományozó ad, és a „megsegített” kap. Ez is egyik útja a paradicsomba való jutásnak. E magatartás hátulütője azonban az, hogy hatalmi, vertikális viszony alakul ki a szereplők között. A csapda elkerülése érdekében úgy fogalmaztuk meg filozófiánkat, hogy alapítványunk szolidáris és nem egyszerűen filantróp, hiszen nem saját, hanem kapott pénzekből, tehát közpénzekből végezzük

fejlesztési munkánkat. Ily módon, ha nem is szűnik meg teljesen a függőlegesség, igyekszünk amennyire csak lehet vízszintes, szolidáris elemeket alkalmazni a romákkal való viszonyunkba.

- *Az ő életükről van szó, nem a miénkről.* Megvalósítható-e egy projekt, ha az érintett populáció nem tudja azt sajátjának? Sok éven át másutt megismert, fölülről kezdeményezett projektek kudarca ráébresztett bennünket arra, hogy nem szabad róluk dönteni nélkülük, már csak azért sem, mert a valóságos kockázatot ők vállalják, nem mi.
- *Provokálni — indukálni.* Határozottan állíthatók, hogy a több száz támogatott projekt közül egyet sem „adott el” az alapítvány a roma szervezeteknek. Kizárólag tőlük eredő kezdeményezéseket finanszírozott. E magatartásnak nemcsak etikai, hanem nagyon is gyakorlati oka van. Hiszen nehezen képzelhető el, hogy sikerre vihető az a terv, amelynek megvalósításához hiányzik a helyi energia, az akarat. Ezért a szó nemes értelmében, híven a maieutikus módszerhez, provokálni kell a szunnyadó kezdeményezési készségeket, és nem akadályozni azokat azon az alapon, hogy *mi* jobban tudjuk, *nekik* mi kell.
- *Dialógus — monológ,* tehát az a technika, amely alkalmazásával el lehet érni a belső tartalékok felszínre hozatalát. Ehhez azonban hozzátartozik egy trükk: *a labdát mindig vissza kell dobni!* Minden, a legparányibb, döntéshozatali szituációban a külső partnernek vissza kell utasítania az abban való részvételt. Inkább kérdéseket tesz fel, ahelyett hogy választokat adna. Még az információadással is csínján bánik, inkább orientál, mint sem tanácsot ad.

Ezek az elvek és technikák alkalmazása különösen fontosak marginális csoportokkal való együttműködés során, hiszen radikális törést jelentenek a múltban tapasztaltaktól, és következetes alkalmazásuk sokkterápiaként hathat. Közismert, hogy a társadalmi kirekesztettség, az alulinformáltság, az alulképzettség, a sorsnak mind a lét legfőbb faktorának elfogadása megnehezíti az alternatívákban való gondolkodás kifejlődését, béklyóban tartja a kezdeményezőképeséget. E bilincsek feltörése tehát a végső cél, ha komolyan gondoljuk a marginalitásból való kilépést.

Szerződéses viszony

A polgári lét egyik velejárója, hogy állampolgári és gazdasági tevékenysége szerződéses viszonyok keretei között zajlik. Az ilyen viszonyban két autonóm fél megállapodása jön létre kölcsönös jogaik és kötelességeik egyértelmű megfogalmazásával. A marginális lét számára nem nagyon ismert gyakorlat ez. Ezért tulajdonítunk különös fontosságot az alapítvány és a szervezetek közötti viszony szerződéses keretének szigorú betartására. Elvárjuk, hogy a

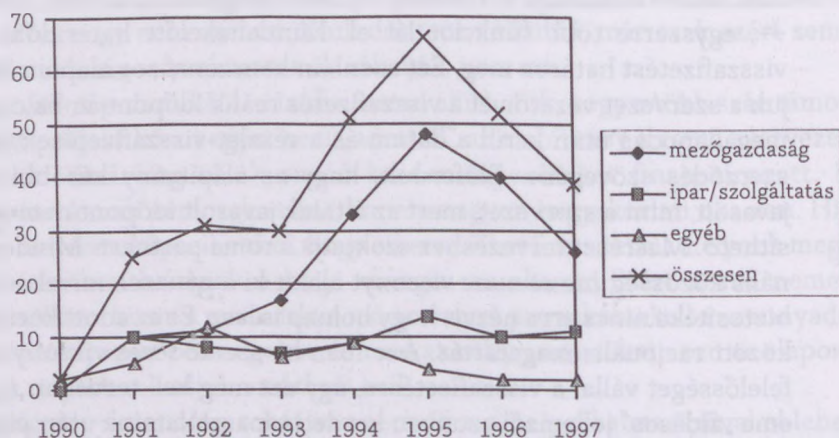
szervezetek vezetői hasonló szerződést kössenek a projektekben részt vevő tagjaikkal. A szerződéses viszony keretei között egy sor olyan technikát is bevezettünk, amelyek az autonomizálódási stratégia elemei:

- *Gyutacspénz.* Az anyagi támogatás feladata egy folyamat beindítása és nem végtelen pátyolgatása.
- *Kölcsön — adomány.* A kölcsön — kamat és garancia nélküli formájában —, egyszerre több funkciót lát el. Mindenekelőtt határidőhöz kötött visszafizetést határoz meg. Ezt azonban konszenzusos alapon. Megvitatjuk a szervezet vezetőivel a visszafizetés reális időpontját, és csak közös megállapodás után kerül a dátum és a részlet-visszafizetések összege a szerződés szövegébe. Előfordult, hogy az alapítvány későbbi dátumot javasolt, mint a szervezet, mert az általuk javasolt időpont nem volt teljesíthető. Másrészt tervezéshez szoktatja a roma partnert. Minden marginális közösség *hic et nunc* viszonyt alakít ki a pénzzel, mivel semmilyen biztosítéka nincs arra nézve, hogy holnap is lesz. Ez az adott körülmények között racionális magatartás. Azonban ha szerződéses viszonyba lép, és felelősséget vállal a visszafizetésre, úgy azt meg kell tervezni. A kölcsön eme „áldásos” jellemzői azonban kezdeti tapasztalataink után megkérdőjeleződtek. Partnereink nem azért nem fizették vissza a kapott összeget, mert nem akarták, hanem mert annyira dekapitalizált helyzetben voltak, hogy erre nem volt módjuk. Azt hinni, hogy nemcsak megélnék, hanem a jövőre félre is rakhatnak és még vissza is térítenek, naivitásnak bizonyult. Ekkor változott politikánk, és az adott projekt természetétől függően több-kevesebb vissza nem térítendő összeg kezdett szerepelni a szerződésekben.
- *Információ a demokrácia alapja.* Szerződésszövegünk első pontjában az szerepel, hogy a vezetőség köteles a szerződési dokumentum teljes szövegét gyűlésen felolvasni és bizonyítékot adni arról, hogy a tagok jelen is voltak. Mindenképpen el akartuk kerülni, hogy az alapítvány és a szervezet közötti kapcsolat a vezetőségre korlátozódjon. A vezetőség beszámoltatási kötelezettségére, az alapítvány és saját tagsága felé is, így hívtuk fel a figyelmet.
- *Pénzkezelés és felső határ.* Mivel csak bejegyzett szervezetekkel kötöttünk szerződést, feltételként megszabtuk, hogy a pénzeket bankszámlán tartsák, csak két aláírás ellenében vehessék fel, és a kiadásokat bizonylatokkal igazolják. A projekt befejeztével pénzügyi és narratív beszámolókat kötelesek szolgáltatni mind az alapítványnak, mind saját közösségüknek. Ez a szokatlan és számukra sokszor túlzott erőfeszítést igénylő követelmény végül is kifizetődött, mivel mind többen vettek részt ilyen értelmű képzéseken. A szervezetek nem pályázhatnak magasabb összegre, mint 10 000 \$, s ezt nemcsak azért, mert minél több szervezetet kívánunk tá-

mogatni, hanem hogy a munkaintenzív megoldásokat megkeressék, s ezzel minél több tagot vonhassanak be a projektbe.

2. grafikon

A projektek típusai

- **A projektek típusai.** A támogatás felső határa és a hozzánk érkező pályázatok azt jelezték, hogy a projektek dandárja az ún. megélhetési kategóriába tartozik. A romák legalább 60%-a falun él, s a munkaképes férfiak között a munkanélküliségi ráta sokszor a 90%-ot is eléri. Ezek volt tsz- és állami gazdasági, építkezési és ipari betanított munkásokból tevődnek össze, s bármilyen tartós munkalehetőség hiányában töltik napjaikat. Számukra, szervezeteik számára a legkézenfekvőbb olyan projektek megfogalmazása, amely a mindennapi megélhetést elősegítené a jövedelempótló és a családi pótlék siralmas szintjének javításával. Így főleg apró mezőgazdasági és állattartási pályázatokkal igényelték a támogatást. Mivel az országban a romák csekély hányada rendelkezett gazdálkodói hagyományokkal, a pályázók ilyen ismeretek hiányában *ultima ratioként* fordultak a mezőgazdaság felé. Igaz, más lehetőség nem is igen mutatkozott. Egyes esetekben, ahol a közösség összeforrottabb volt, az ismeretek és a szervezési képességek átlagon felüliek, ott ún. fejlesztési típusú projektek jöttek létre, megelőzván a piacot.

Monitorozás nélkül lehetetlen

A felsorolt elvek és stratégiák alkalmazásához azonban élő kapcsolatra volt szükség alapítványunk és a szervezetek között. Mint már említettük, egyszerű pénzosztással valószínűsítő változásokat nem lehetett elvárni. Olyan monitoro-

zási rendszert, olyan monitorokat kellett tehát találni, akik a kommunikáció felsorolt módszereit haszonnal alkalmazzák.

Mivel a pályázatok abszolút többsége a falusi térségből származott, és a kezdeményezések mezőgazdasági jellegűek voltak, kezdetben olyan monitorokat kerestünk, akik e téren tapasztaltak, tehát idősebbek voltak. Sajnos ez a kísérlet csődöt mondott, mivel ezek a munkatársak — mellesleg kiváló szakemberek, akik még empátiával is viseltettek a romák iránt — lementek a falvakba, és mindenkinek, még a polgármestereknek is megmondták, mit s hogyan tegyen. Ekkor, már némi tapasztalattal gyarapodva, az alapítvány módszert változtatott, és inkább a humán területről jövő fiatal egyetemistákat kezdett felkészíteni erre a nehéz feladatra. Zömében nem romákat, de amikor csak jelentkeztek, romákat is. Későbbi eredményeink nagymértékben e fiatalok munkájának tudhatók be.

Az alapítvány kuratóriuma csak akkor tárgyal pályázatokról, ha kezdeti pillanattól fogva egy monitor felkereste a pályázót, és ajánlja annak támogatását. Kedvező döntés esetén ugyanaz a monitor kíséri végig a projektet, egészen a befejezésig. A monitorozási módszer nagy fontosságot tulajdonít a pályázó szervezet és az alapítványt képviselő monitor első találkozásának. Itt dől el sokszor, hogy az udvarias hangnem, a tiszteletteljes érdeklődés a romák helyzete, a szervezet tevékenysége iránt, létrehozhatja-e azt a kölcsönös bizalmi légkört, amelyre támaszkodva a kettős cél — a szervezetek erősödése és a megélhetés javulása — elérhető lesz. A monitornak tilos utasításokat, de még tanácsot is adni. Kérdéseket tehet csak fel (lásd maieutikus módszer), amelyekkel a pályázókban tudatosodnak a problémák, és kialakulnak az önálló megoldások módozatai.

Már az első, sokszor kockás papíron, kézzel írott, ötlet szintű jelentkezés beérkeztevel indul el a monitor személyén keresztül az alapítvány és a szervezet közötti dialógus. Még távol vagyunk a pályázati dokumentum elkészítésétől, hiszen a célok pontos megfogalmazása, a reális költségvetés kiszámolása, a végrehajtás ütemtervének elkészítése, egy ötletből egy épkezláb projekt megfogalmazása nem könnyű feladat. Ez sokszor egyetemi végzettségű pályázóknak sem sikerül. Ekkor válik a monitor munkája, pszichológiai érzéke, türelme igazán fontossá. A szervezet vezetőségének meg kell tudni győznie a monitort, hogy az általuk választott tevékenység a legracionálisabb. A kérdések ilyenkor az alternatívák irányában mutatnak. Nincs-e más, jobb, olcsóbb, több résztvevőt bevonó lehetőség? Ha disznótartásban meg is állapodnak, azt is el kell dönteni, vajon közösen egy ólban vagy családonként gondolták-e? Van-e családonként ól? Bérelnének-e földet, hogy kukoricát adhassanak az állatoknak? Van-e bérelhető föld? stb., stb., stb. Az adott válaszokra épül fel majd fokozatosan a szerződés kerete és konkrét pontjai. Sikeres folyamat esetén a romák magukénak érzik a tervet, ismerik feltételeit és vállalják végrehajtását. Urai a folyamatnak.

Itt érdemes megjegyezni, hogy az Autonómia Alapítvány tevékenységét megelőzően roma közösségek nem nagyon tapasztalták, hogy nem romák kamatmentes kölcsönt ajánlanak, hogy érdeklődnek terveik, helyzetük iránt és hogy partneri viszonyt, dialógust kívánnak létrehozni. Kezdetben értetlenül, sőt bizalmatlanul fogadták a közeledést, annyira szokatlan volt ez a viselkedés többségek részéről. Később világossá vált és elterjedt annak híre, hogy az Autonómia Alapítvány célkitűzései megvalósításán kívül más érdekeket nem képvisel. Ehhez az is hozzájárult, hogy az alapítvány a pályázó szervezet politikai hovatartozásától függetlenül, kizárólag a projekt érdemei alapján döntött a támogatásról. A cigány önkormányzatokra azonban, mivel nem sorolhatóak a civil kategóriába, a támogatás nem terjedt ki.

Túlások és konfliktusok

Az első két év tapasztalata bizony nem tükrözte azt az ideális képet, amely az eddigiekből kiolvasható lehetne. Nem csak tapasztalatlanságunk, sokszor túlzásaink sem segítettek. Egyik ilyen jelenség volt az autonómia követelményének eltúlása. Annyira féltettük a helyi szervezet függetlenségét, hogy monitorjaink kezdetben, amikor a falvakba látogattak, szóba sem álltak a helyi polgármesterrel vagy a pappal. Igaz, ritkán várhattunk el empatikus magatartást részükről, azonban ügyetlenség volt a helyi elitet még csak nem is informálni arról, ami a faluban történik. Komoly gondot jelentett azonban a falusi romák viszonya saját szervezetükhöz. Egyrészt úgy értékelték, hogy „cigánypénz” jön a faluba, tehát etnikai hovatartozás jogán valamennyiük között kell szétosztani azt, akár tagjai a szervezetnek, akár nem. Később, amikor a vezetőség számára nyilvánvalóvá vált a visszafizetés szerződéses kényszere, a projektbe bevonandó tagjukat azon az alapon válogatták ki, hogy mennyire valószínű a tartozás kiegyenlítése. Ilyen és hasonló konfliktusok elkerülhetetlenek. Azonban az a szomorú kép alakult ki számunkra, hogy a romák egy nem is elhanyagolható hányada annyira kirekesztődött már az aktív társadalomból, hogy jövőjét kizárólag a szociálpolitika függvényeként látja.

Kemény bírálat érte alapítványunkat egy-egy roma politikus részéről. Azt kifogásolták, hogy közvetlenül finanszírozzuk helyi szervezeteiket, s ezzel szétziláljuk szervezőmunkájukat. Mivel mi nem roma szervezet, hanem a cigányság egészével szolidáris nem roma alapítvány vagyunk, úgy gondoljuk, hogy nincs és nem lehet szerepünk a cigánypolitikában. Azzal, hogy a helyi civil szervezetek erősödését tűztük ki célul, függetlenül szervezeti hozzátartozásuktól,⁴ szerintünk nemcsak helyileg, hanem országosan is erősítettük azoknak a demokratikus tapasztalatoknak az elsajátítását, amelyet fiatal magyar demokráciánkban általános hiányossággént figyeltünk meg. Lehet azonban, hogy az autonómiát elsajátító helyi szervezet új magatartása egyes

országos szervezeti vezető szocializálódásából eredő, kézi vezérlésű stílusába ütközött, s ezért tűnhetett számukra negatívnak gyakorlatunk.⁵

Más bírálat is ért bennünket mondván, a sok helyi szervezet csupán azért jött létre, hogy az Autonómia Alapítványtól támogatást kapjon, és nem azért, hogy erősödjön a roma civil társadalom. Nem tagadjuk az ilyen motivációk létezését, azonban az a véleményünk, hogy ha egy faluban akár csak 2-3 roma hajlandó valamit tenni közösségéért, azt inkább üdvözölni kell, mint siránkozni felette. Ha még verbuválniuk kell legalább tíz szervezeti tagot, hogy a törvény feltételeinek megfeleljenek, ha alapszabályt kell megfogalmazniuk vagy akár egy megfelelőt felkutatni, ha a cégbíróságnál be kell jegyeztetni a szervezetet, ha bankszámlát kell nyitni, ha közgyűlést kell tartani stb. valószínű, hogy közelebb kerülnek a demokratikus gyakorlatok elsajátításához, mintha mindezt nem tették volna meg, vagy ha valaki helyettük tette volna meg.

Számadás

1997-ig bezárólag az Autonómia Alapítvány összesen 166 millió Ft-tal támogatta a roma szervezeteket. Ezekből 62% mezőgazdasági, 24% ipari vagy szolgáltató és 14% egyéb. Az utolsó három évben a mezőgazdasági projektek aránya még inkább növekedett, és 1997 végén elérte az összes projekt 73%-át. 65%-ban növénytermesztő, 35%-ban állattartó. A növénytermesztésre támaszkodó állattenyésztés a projektek 10%-át teszik ki. A mezőgazdasági termesztés fő ága: kukorica, krumpli, bab, árpa, dinnye, uborka. Van azonban kisebb mértékben búza-, gyógynövény-, fénymag-, hagyma- és zöldségtermesztés is. Az állattenyésztésre disznó, baromfi, hízó és tejelő marha, kecske, juh, ló és nyúl nevelése a jellemző.

Területileg a támogatott programok 92%-a vidéki (80% falusi és 20% városi), zömmel északkeleten és délnyugaton található. Újabban Szolnok és Békés megyék részesedése nő. A szolgáltató, a települést átfogó projektek átlagban 146 főt érintenek, míg a fejlesztési típusúak átlagban 16 főt.

A kölcsönök visszafizetésének mikéntje lehetővé teszi tevékenységünk egyik, mennyiségi értékelését. Mi tagadás, kezdetben a visszafizetési fegyelem nem állt a remélt magaslaton. Monitorok hiányában, vagy mint említettük, a nem adekvát kicseréléséig, ez nem is volt annyira meglepő. Sokan örülteknek is tekintettek bennünket magáért az ötletért, hogy romáknak garancia nélküli kölcsönt nyújtsunk. Igaz, az első két évben alig jött vissza valami. A harmadikban azonban, miután a monitorozás új csapata, új módszerekkel, a mostani igazgató, Csongor Anna vezetésével elkezdte munkáját, évről évre ugrásszerűen kezdett nőni a visszafizetések összege. Amikor objektív okok, tapasztalatlanság vagy kedvezőtlen időjárás volt a vissza nem fizetés oka, az alapítvány toleráns politikát folytatott. Egyes esetben csökkentette a vissza nem térítendő

összeget, és a maradványt hozzáadta a második kölcsön tartozásához. Hajthatatlan volt azonban magatartása, amikor gondatlan kezelés vagy jogtalan elsajátítás esete forgott fenn. Szerencsére ez ritkán fordult elő, azonban az alapítvány minden esetben átadta az ügyet az igazságszolgáltatásnak.

Manapság a visszafizetés rátája eléri a 76%-ot, ami hasonló projekteket illetően nemcsak nemzetközi vonatkozásban kiemelkedő, de egyik másik magyar bank is örülne ilyen klienseknek. Kanadában, ahol az amer indiánokkal évtizedek óta folyik hasonló állami támogatás, a visszafizetési ráta 8% körüli. Ennyit a mennyiségi értékelésről.

Ami az Autonómia Alapítvány kísérletének minőségi hatását illeti, annak értékelését bízzuk a jövőre. Egy kis adalék talán: egy külföldi alapítvány 17 abaúji faluban roma képviselőt választott saját programjának végrehajtására. Tizenhárom faluban az illetők vagy az Autonómia Alapítvány projektjeit vezették, vagy részt vettek az alapítvány által szervezett képzésekben.

Az Autonómia Alapítvány tevékenysége évekig magányos maradt. 1995 azonban az új kezdeményezések éve volt itthon és a régióban is. A kormány által indított és a költségvetésből finanszírozott Magyarországi Cigányokért Közalapítvány hasonló módon támogatni kezdte a helyi kezdeményezéseket, azonban állami orientációjú lévén, azzal a különbséggel, hogy a helyi települési és a kisebbségi önkormányzatok pályázatait is elfogadja. Bulgáriában és Romániában is indultak hasonló kezdeményezések: az előbbiben a helyi Soros Alapítvány kezdett roma vállalkozási támogatásba, Romániában az egyedüli roma szervezet, amely erre az útra lépett, a bukaresti székhelyű Romani Criss.

Jegyzetek

- 1 Kezdetben a Rockefeller Brothers Fund, majd a Ford Foundation, a Ch. S. Mott Foundation, a Mellon Foundation és anonim USA-béli adományozók váltak rendszeres támogatóinkká. Később az Európai Unió, a Soros Alapítvány, majd nagy nehezen, némi magyar állami pénz is növelte az alapítvány akciólehetőségeit.
- 2 Ha megnézzük az ország munkanélküliségi rátáját mutató térképet, úgy az Autonómia Alapítvány támogatta projektek területi szóródása pontosan fedi a legmagasabb százalékokat jelző régiókat.
- 3 A szókratészi filozófiában az a képesség, hogy a párbeszéd folyamán, kérdések útján, a beszélőtárs felismerje, tudati szintre vigye a saját magában rejlő tapasztalatokat és igazságokat.
- 4 A 301 támogatott szervezetből 37 a Phralipe, 33 a Lungo Drom, 4 az MCKSZ, 3-3 az MCISZ- és a Ficu Noi, 2-2 pedig a Zsutinász, a RISZ és az Igaz Szó országos szervezetéhez tartozik. A fennmaradó 215, tehát az abszolút többség, kisebb, helyi szervezet. A számok mellett szólunk, hogy a központra nem támaszkodó, független szervezetek kezdeményezőképessége — úgy tűnik — élénkebb.
- 5 Bíró András: A demokratikus deficit és a roma civil szervezetek. *Magyar Tudomány*, 1997/6.

KÉZDI GÁBOR

A roma fiatalok középiskolai továbbtanulása

Tanulmányom a roma fiatalok középfokú továbbtanulását elemzi. Elsőként az érettségi munkaerő-piaci jelentőségét mutatom be az 1990-es évek Magyarországon, és vázlatosan ismertetem a továbbtanulási döntések egyszerű ökonomiai modelljét. Ezután közelebbről megvizsgálom a roma és nem roma fiatalok továbbtanulását, a közelmúlt trendjeit és a közeljövő várható fejleményeit. A harmadik részben a bemutatott elmélet tükrében számba veszem a roma és nem roma népesség továbbtanulási (taníttatási) döntéseiben megfigyelt rendkívül nagy különbségek lehetséges magyarázatait, és összevetve a tapasztalattal, ellenőrzöm őket, illetve megbecsülöm az egyes tényezők nagyságrendjét. Végül néhány következtetést fogalmazok meg a tapasztaltakból.

Az empirikus ellenőrzések és a segítségükkel levonható következtetések Kertesi Gábor kollégámmal közösen folytatott kutatásaink első eredményeire épülnek. Minthogy a kutatás még folyik, újabb és újabb tényezők feltárásával módosulhatnak a feltárt összefüggések és interpretációjuk. Jelen munka ezért a probléma és az elemzési keret bemutatásán túl inkább sejtések s nem végső eredmények bemutatására vállalkozik.

A továbbtanulás jelentősége az 1990-es években Magyarországon

A rendszerváltozással a munkaerőpiacon egyre nagyobb jelentőséget kap a munkavállalók emberi tőkéje. Az egyének munkaerő-piaci értéke közvetlenül megnyilvánul a keresetek és az — 1990-es évek fordulóján megjelenő — munkanélküliség alakulásában. Az emberi tőke felhalmozásának egyik legfontosabb állomása az iskola. A hazai iskolarendszerben az érettségit adó középiskolákban és a főiskolákon vagy egyetemeken végzetek számára a többieknél lényegesen jobb feltételei vannak a munkavállalásnak. Az érettségi önmagában is, de különösen a felsőfokú intézményekbe való továbblépés feltételeként vízvázlasztó a munkaerő-piaci pozíciók között.

Az 1. táblázatban a 8 általánost végzetekhez mérjük (ezt a fokozatot 100-nak véve) a munkanélküliségi esélyeket és a kereseti különbségeket.

1. táblázat

A továbbtanulás jelentősége Magyarországon 1993-ban

Iskolai végzettség	Arányok a 8 általánoshoz képest	
	munkanélküliségi esélyek	keresetek
8 általános	100	100
Szaktanisképző	69	106
Érettségi	51	118
Felsőfok	20	153

Az arányok az iskolai végzettségen kívül minden egyéb tekintetben hasonló egyének közötti eltéréseket mutatják, 100-nak véve a 8 általános végzettségűek munkanélküliségi esélyét, illetve keresetét.¹

A kereseti adatokban kimutatott különbségek igen jelentősek, ám minden valószínűség szerint csak alsó becslései a valós arányoknak. A kérdezés technikája és a kereseti adatok természete ugyanis maga után vonja, hogy a magasabb kategóriákban arányaiban kisebb keresetet figyelünk meg a valósánál, mint az alacsonyabb kategóriákban, így minden összehasonlítás szűkebb különbségeket mutat a valósagnál.² Ezenkívül a fenti adatok 1993-ból származnak, ez az az év ugyanis, amikor ki tudjuk szűrni az összes, számunkra fontos összetételhatást (pl. az etnikai hovatartozás hatását). A gazdasági növekedés 1996-os beindulása mindazonáltal várhatóan tovább növeli a keresetek közötti szakadékokat, így napjainkban és a közeljövőben a fentieknél is nagyobb különbségek a jellemzőek.

Összességében mind a munkanélküli esélyek, mind a keresetek szempontjából rendkívül jelentős előnyt jelent a középiskolai, és különösen a felsőfokú végzettség.

A továbbtanulás ökonómiai modelljének lényege

Az emberitőke-elméletek szerint az ember azért tanul, mert ez később megtérül számára. A megtérülés nemcsak kereseti és munkanélküliségi esélyben megjelenő előnyöket jelenthet, de elég az előbbieken bemutatott különbségekre utalnunk, hogy belássuk: tanulni pénzben is megéri. A továbbtanulási döntéskor a fiatal választhat: a tanulást választja, vagy szerencsét próbál a munkaerőpiacon. A tanulás hasznai természetesen nem pontosan kalkulálhatóak, azok a *távoli jövőben* jelentkező, *várható hasznok*. A tanulás költségei ezzel szemben a jelenben és a közeljövőben, a tanulás során merülnek fel. Komponensei: közvetlen *fizikai költségek*, az iskolába járás utazással, *kollégiummal*, *taneszközök* vásárlásával felmerülő költségei, *tandíj*, valamint a mun-

ka helyett tanuló fiatal *elmaradt keresete*. A döntéshozó a költségek és a hasznok összevetésével dönti el: továbbtanul vagy nem.

A középfokú továbbtanulási döntéseket ráadásul tipikusan nem maguk az egyének, sokkal inkább *szüleik*, a háztartás felnőtt tagjai hozzák. A költségeket a háztartás egésze viseli, a hasznok a továbbtanuló fiatal későbbi életpályája során, elsősorban saját maga számára jelennek meg. Mindezek következtében további módosító tényezőként jelenik meg a szülők gyermekeikkel kapcsolatos tervei, valamint a *háztartás egészének anyagi helyzete*.³

Romák és nem romák iskolázottsága

A roma népesség a többségi társadalomnál jóval kevésbé iskolázott. Az alábbiakban ennek a különbségnek a mértékét, valamint napjaink tendenciáit mutatom be, elsősorban már ismert adatok alapján.

2. táblázat

A 20 évesnél idősebb népesség iskolázottsága (%) Magyarországon 1993-ban

Iskolai végzettség	Romák	Nem romák
0–7 általános	43	19
8 általános	41	25
Szakiskola	2	1
Szaktanulmányképző	12	21
Érettségi	2	24
Felsőfok	0	10
Összesen	100	100

A roma adatok forrása: 1993–1994. évi reprezentatív cigányfelvétel.

A nem roma adatok forrása: KSH munkaerő-felvétel, 1993. ősz, nemzetiségi felvétel.

A nem roma népesség 34, a roma népesség mindössze 2 százaléka rendelkezik legalább érettségi végzettséggel. A medián roma 8 általános, a medián nem roma szaktanulmány végzettségű. A nem roma népesség 10 százaléka rendelkezik főiskolai vagy egyetemi diplomával, arányuk a roma népességben belül elhanyagolható (0,5 százalék alatti).

A fiatal generációk helyzetét a 3. táblázat mutatja:

A többségi társadalomban a fiatalok több mint 80 százaléka tovább tanul az általános iskola elvégzése után, míg a romáknál ugyanez az arány alig haladja meg a 20 százalékot. A szakiskolai továbbtanulási arány ugyanakkora, a szaktanulmányképző intézetekben a nem roma továbbtanulás kétszerese, az érettségit adó középiskolákban tizenötszöröse a roma továbbtanulási aránynak.

3. táblázat

A 20–30 éves korosztályokban 8 általánosnál magasabb végzettségűek aránya (%) Magyarországon 1993-ban

Életkor	Roma népesség			Nem roma népesség		
	Szakiskola	SZMI	Középfok	Szakiskola	SZMI	Középfok
20	2	20	2	2	38	41
21	2	24	3	2	35	46
22	3	19	2	2	33	45
23	3	11	1	2	34	45
24	2	19	2	2	34	43
25	3	12	3	2	35	44
26	5	12	4	1	35	46
27	2	16	2	5	29	47
28	3	16	3	3	31	51
29	1	19	2	2	31	50
30	2	13	4	2	35	45
Összesen	2	17	3	2	34	46
	22			82		

A roma adatok forrása: 1993–1994. évi reprezentatív cigányfelvétel.

A nem roma adatok forrása: KSH munkaerő-felvétel, 1993. ősz, nemzetiségi felvétel.

A korosztályos bontású adatokból trend nem olvasható ki, elmondhatjuk tehát, hogy a nyolcvanas évek végéig semmilyen jel nem mutat a cigányság középiskolai felzárkózására.

4. táblázat

A 16–22 éves korosztályokban továbbtanulók aránya (%) Magyarországon 1993-ban

Életkor	Roma népesség			Nem roma népesség		
	Szakiskola	SZMI	Középfok	Szakiskola	SZMI	Középfok
16	7	19	6	3	29	60
17	3	13	6	3	34	43
18	0	4	3	1	16	44
19	0	0	1	0	11	31
20	0	0	0	3	3	17
21	0	0	0	1	1	7
22	0	0	0	1	2	2

A roma adatok forrása: 1993–1994. évi reprezentatív cigányfelvétel.

A nem roma adatok forrása: KSH munkaerő-felvétel, 1993. ősz, nemzetiségi felvétel.

A 16–17 évesek között azonban jelentős mértékű javulást figyelhetünk meg mind a romák, mind a nem romák továbbtanulási arányait figyelve (előbbiek több mint 30, utóbbiak több mint 90 százalékos arányt értek el). A változások valószínűleg egyik legfőbb oka⁴ a demográfiai hullámvölgy kezdete: jóval kisebb — és folyamatosan csökkenő — korosztályok kezdenek meg tanulmányaikat a hasonló mértékben nem csökkenő számú középiskolai férőhelyeken. A 4. táblázat a jelen és a közeljövő trendjeinek első jeleit mutatja. E kezdeti jelek alapján úgy tűnik, hogy a nem roma fiataloknál elsősorban a — legjobban megtérülő — érettségit adó középiskolai továbbtanulási arány javul 60 (1) százalékosra, míg a romák továbbtanulási arányának a javulása minden iskola-típusban körülbelül ugyanakkora. Időben hozzánk közelebbi megfigyelések hasonló trendeket mutatnak be.⁵

Fel kell azonban hívnunk a figyelmet, hogy a 3. táblázat *befejezett*, a 4. táblázat *megkezdett* továbbtanulási adatokat közöl. Egyáltalán nem biztos, hogy a múltban tapasztaltnál nem lesz magasabb a lemorzsolódási arány, így könnyen lehet, hogy a javuló trendről kiderül, nem is létezik.

A roma és nem roma továbbtanulási döntések közötti eltérések lehetséges magyarázatai

A vázolt ökonómiai modell keretében a jóval alacsonyabb roma továbbtanulási arányt vagy az oktatásnak tulajdonított alacsonyabb várható haszon, vagy a jóval magasabb költségek, vagy az időbeli összehasonlítások különbözősége, vagy pedig a családon belüli döntések eltérő volta magyarázhatja.

A várható hasznok eltérhetnek, ha a szülők különbözőképpen értékelik a *megkezdett középiskola befejezésének valószínűségét* (amire a jóval magasabb roma lemorzsolódás⁶ valós alapot szolgáltat), vagy ha *általában is* kevesebb jelentőséget tulajdonítanak az iskolának. Ez utóbbit nyilván jelentős mértékben szubjektív — de legalábbis statisztikailag nem mérhető — tényezők alakítják, befolyásolhatja azonban a családok *közvetlen környezete* is, vagyis az a közeg, ahonnan az információkat gyűjtik. Gettószerű környéken nyilván kevesebb olyan példa akad, ahol tanulással valaki sokra vitte, mint aszimilált környéken.

A közvetlen költségek közül az *iskolától való távolság* leküzdése játszhat jelentős szerepet. A cigányság átlagosan jóval messzebb él a középiskoláktól, mint a többiek. A falvakban, aprófalvakban felülreprezentált roma népesség jóval költségesebben juthat el a zömmel városokban működő középiskolákba, és a kollégiumi hálózat, illetve a kollégiumi és albérleti ártámogatások leépülésével ez a költséghátrányuk nagymértékben megnövekedett a közelmúltban.

A közvetett költségek tekintetében ismét jelentős különbségeket valószínűsíthetünk. A jóval rosszabb anyagi körülmények között élő roma háztartá-

sok számára valószínűleg *sokkal nagyobb áldozatot jelent* egy tizenéves fiatal munkaerejének kiesése. Ehhez kapcsolódhat a költségek és hasznok időbeli eltéréseinek a kezelése is: tapasztalatból tudjuk, hogy minél szegényebb valaki, annál nagyobb jelentőséget tulajdonít a jelennek (a túlélésnek), a jövővel szemben. Ökonómiailag ez magasabb belső kamatláb képzését jelenti, eredményét tekintve azonban nem választható el a szegénységnek a kieső kereseten keresztüli hatásától.

Mielőtt rátérnék a lehetséges magyarázatok ellenőrzésére, egy kis kitérőt kell tennem. A dolog természeténél fogva az MTA Szociológiai Intézetének 1993–1994. évi reprezentatív cigányvizsgálata nem alkalmas a továbbtanulási probléma empirikus elemzésére, hiszen — bár nagy számban tartalmaz olyan háztartásokat, ahol nem hoztak továbbtanulási döntést — alig találhatók benne továbbtanuló fiatalok. 3–6 százalékos középiskolai továbbtanulással számolva egy 2 százalékos minta korosztályonként néhány tucat tanulót jelent. A probléma leküzdésére Kertesi Gáborral közösen külön felvételt készítettünk a továbbtanuló roma fiatalok családjai körében. A felvételt a Művelődési és Köznevelési Minisztérium, valamint a Magyarországi Nemzetiségi és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány támogatta.

A roma fiatalok továbbtanulását vizsgáló kérdőíves felmérés

A cigány tanulók iskolai pályafutását (különös tekintettel a középfokú továbbtanulásra) vizsgáló kutatásunk első szakaszában többfázisú adatfelvételt végeztünk el a továbbtanuló roma fiatalok körében. A felvételek eredményeképpen mintegy 4000 fiatalról rendelkezünk iskolatípus-információval, további 2500 fiatalról rendelkezünk fontosabb családi és tanulmányi adatokkal (postai kérdőívek alapján), végül 1000 fiatal családjával együtt szolgáltatott részletes adatokat, személyesen kitöltetett kérdőívek útján.

A kutatás alapjául szolgáló címlistákat úgy állítottuk össze, hogy összegyűjtöttük azoknak a cigány fiataloknak a címeit, akik valamilyen alapítványtól vagy önkormányzattól továbbtanulási ösztöndíjat kaptak az 1992–1993 és az 1996–1997 közötti tanévekben. Az így összegyűjtött címekre azután rövid, egyoldalas postai kérdőívet küldtünk ki. A postai kérdőívek visszaérkezése után az értékelhető kérdőívek alapján állítottuk össze azt a végleges mintát, ahol már a Szonda Ipsos kérdezőbiztosainak bevonásával töltöttük ki a megkérdezett fiatalokkal és családjakkal egy kb. egyórás kérdőívet. A kérdőívek azonosítása anonim kódszámok alapján történt, magukra a kérdőívekre természetesen sem a megkérdezett fiatalok és családok nevei, sem pedig a lakcímek nem kerültek föl.

Az érintett szervezetek nyilvántartásai alapján kb. 4500 postai kérdőívet küldtünk ki, s ezek közül mintegy 2900 kérdőívet küldtek vissza számunkra a

megkérdezett fiatalok. A kiküldött, illetve a visszaérkezett postai kérdőívek címei a következő megoszlást mutatták alapítványok szerint (természetesen a visszaküldési arányokat nagymértékben befolyásolta, hogy néhány esetben több évre visszamenő címlistára küldhettünk ki leveleket):

5. táblázat

Az alapítványok által támogatott továbbtanuló roma fiataloknak kiküldött és visszaérkezett postai kérdőívek megoszlása az alapítványok szerint

Alapítvány	Kiküldött	Visszaérkezett	Visszaérkezett kérdőívek aránya (%)
	kérdőívek száma		
Közalapítvány	2782	1840	66
Fővárosi önkormányzat	549	246	45
Soros Alapítvány	293	255	87
Gandhi Gimnázium	110	110	100
Borsod megyei önkormányzat	382	264	69
Hajdú megyei önkormányzat	364	167	46
Összesen	4480	2882	64

A több ösztöndíjrendszer által is támogatott tanulók és az értékelhetetlen kérdőívek kiszűrése után mintegy 2500 fiatalból álló adatbázist állítottunk össze. Ezen adatok szolgáltak kiindulási pontként a részletes kérdőívezés mintájához, előbb azonban azonosítanunk kellett az azonos háztartásban élő tanulókat, a redundáns adatfelvételt elkerülendő, hiszen családi kérdőívvel szándékoztunk megkeresni őket. A 2100 háztartást tartalmazó lista alapján mintegy 1000 címet (és 600 pótcímet) választottunk ki. A kérdezés megszervezésével és lebonyolításával a Szonda Ipsos Kövélemény-kutató Intézetet bíztuk meg.

Mintánk összeállítása során arra törekedtünk, hogy a nyolc osztályt követő továbbtanulás minden kritikus állomásáról értékelhető számú esetet kapjunk. Az iskolatípusok szerinti alminták egymáshoz viszonyított arányainak megválasztásakor nem törekedtünk reprezentativitásra. Mivel az országosan reprezentatív cigányfelvételben sem a megkérdezés időpontjában tanuló, sem pedig lezárult iskolai karrierrel rendelkező személyek esetében nem kaptunk elegendő esetszámot az érettségit adó középiskolába, illetve felsőfokú tanintézetbe járó, vagy azt elvégzett cigány fiatalokból, figyelmünket mindenekelőtt ezekre az iskolai fokozatokra fordítottuk. A személyes kérdőívvel megkérdezett fiatalok iskolatípusok szerinti összetételét a 6. táblázat mutatja.

A kérdőív összeállításakor többször konzultáltunk iskolakutatással, a cigány tanulók iskolai helyzetével, illetve romákkal kapcsolatos szociolingvisztikai kérdésekkel foglalkozó szakemberekkel. A kérdezés Fejér, Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Vas és Veszprém megyék kivételével (ahol mindössze

6. táblázat

A személyesen megkeresett továbbtanuló roma fiatalok mintája iskolatípus szerint

Alapítvány	A megkérdezés időpontjában			Összesen
	az adott iskola- típus hallgatója	az adott iskola- típust elvégezte	az adott iskola- típusból kimaradt	
Szaktanulmányképző	325	32	2	359
Szakközépiskola	199	10	5	214
Gimnázium	241	6	7	252
Főiskola, egyetem	126	16	36	208
Összesen	921	62	50	1035

Megjegyzés: A szaktanulmányképző intézetek tanulóihoz hozzávettük az egészségügyi, illetve a gép- és gyorsíróiskolák hallgatóit, a többi szakiskolában tanulókat azonban nem.

egy-két ösztöndíjast találtunk) az ország egész területére kiterjedt. A kérdezőbiztosok számára a célcsoport speciális jellege miatt külön ismertetőket készítettünk, és a megyei instruktorokkal személyesen is megtárgyaltuk a kérdőívre, valamint a kérdezés várható körülményeire vonatkozó fontosabb részleteket. Minthogy kutatásunk céljai szempontjából a családra vonatkozó információk kiemelkedő jelentőséggel bírnak, csak azokat a kérdőíveket fogadtuk el, amelyek kitöltésekor a család minden felnőtt és tanuló tagja jelen volt. A kérdések megbízhatóságáról a Szonda Ipsos belső ellenőrzési rendszere gondoskodott. Valószínűleg az előkészítésnek is köszönhető, hogy — a kérdőíves felmérések gyakorlatához képest igen szigorú jelenléti követelmények ellenére — a megíúsulási arány 20 százalék alatt maradt, és a megíúsult 184 kikérdezés közül mindössze 35 esetben tagadták meg a válaszadást. A megíúsulásokat természetesen adott iskolatípus-kategóriákon belül, és lehetőleg azonos település címeivel pótoltuk. Az elkészült 1035 kérdőív közül 59 darabot ki kellett vennünk a további elemzésekben, mert a címlistas személyről kiderült, hogy nem roma, s ebből a szempontból tévesen töltötték ki a kérdőívet; további két kérdőívet pedig komoly kitöltési hibák és hiányosságok miatt zártunk ki az elemzésekben. A kérdezés 1996. október 10. és december 10. között folyt.

A lehetséges magyarázatok empirikus ellenőrzése

Mint azt a bevezetőben jeleztem, a kutatás jelenlegi állapotában csak előzetes empirikus eredményeket lehet közölni. Az alábbiakban a távolsággal járó költségek, valamint a környezet hatását kíséreljük megbecsülni. A 7–8. táblázat egyszerű bontásokat tartalmaz, így támaszkodhat az 1993–1994. évi reprezentatív cigányfelvétel adataira.

7. táblázat

A továbbtanuló és a hasonló korú, de nem továbbtanuló fiatalok családjainak (háztartásainak) településenkénti eloszlása

Településtípus	A háztartásban		
	van középfokon továbbtanuló,	van SZMI-ben továbbtanuló	nincs továbbtanuló
Budapest	16	8	6
Városok	27	29	33
Községek	57	63	61
Összesen	100	100	100

Forrás: 1993–1994. évi reprezentatív cigányfelvétel.

8. táblázat

A cigány népesség aránya (%) a továbbtanuló és a hasonló korú, de nem továbbtanuló fiatalok családjainak (háztartásainak) lakóhelyén

Településtípus	A háztartásban		
	van középfokon továbbtanuló	van SZMI-ben továbbtanuló	nincs továbbtanuló
Budapest	1,9	1,9	1,9
Városok	5,6	4,7	5,4
Községek	15,7	15,5	17,2
Összesen	10,8	11,2	12,4

Forrás: 1993–1994. évi reprezentatív cigányfelvétel.

Van középfokon továbbtanuló: a háztartásban él legalább egy középfokon vagy felsőfokon éppen továbbtanuló, vagy 18–25 év közötti, legalább érettségivel rendelkező roma fiatal.

Van SZMI-ben továbbtanuló: a háztartásban nem él sem középfokon vagy felsőfokon éppen továbbtanuló, sem 18–25 év közötti, legalább érettségivel rendelkező roma fiatal, él viszont legalább egy szakmunkásképzőben éppen továbbtanuló vagy 18–25 év közötti, szakmunkászvizsgával rendelkező roma fiatal.

Nincs továbbtanuló: a háztartásban nem él sem szakmunkásképzőben, középfokon vagy felsőfokon éppen továbbtanuló, sem 18–25 év közötti, szakmunkászvizsgával vagy legalább érettségivel rendelkező roma fiatal. Él viszont legalább egy olyan 18–25 év közötti fiatal, aki elvégezte az általános iskola 8. osztályát, de (szakiskolánál magasabb szinten) nem tanult tovább.

Szembeszökő a budapesti háztartások kimagasló aránya a gyermekeiket középfokon tanítatók között (7. táblázat), Budapestet nem számítva azonban a városok és a falvak között nem tapasztalhatunk említésre méltó különbségeket. Ez a tény arra enged következtetni, hogy az iskolától való távolság szerepe nem lehet perdöntő. Természetesen finomabb módszerekkel is meg kell vizsgálni a problémát — a 8. táblázat például azt sejteti, hogy a cigányok által sűrűn lakott falvakból, amelyek általában aprófalvak, kevésbé járnak középiskolába, ám a fentiek fényében a távolság semmiképpen nem lehet a legerősebb tényező.

A községekben a romák arányában mutatkozó eltérések részint az aprófalvak távolsághatását, részint a környék befolyásoló erejét támasztják alá.⁷

A következő két táblázat a várható hasznokról alkotott elképzelések eltéréseit igyekszik megbecsülni a gyermekeiket taníttató és a nem taníttató roma családok között. A 9. táblázat a testvérekkel kapcsolatos döntéseket ábrázolja.

Az adatok magukért beszélnek. A kisgyermekek 65 százalékos óvodáztatási aránya jóval meghaladja a cigányság egészére jellemző kevesebb, mint 50 százalékot, s a testvérek továbbtanulási mutatói is rendkívül magasak. Érdeemes visszatekinteni a 3–4. táblázathoz: a középiskolában tanuló roma fiatalok idősebb testvéreinek középiskolai továbbtanulása sokkal inkább hasonlít a nem romák, mint a romák országos adataihoz.

9. táblázat

A középokon továbbtanuló roma fiatalok és testvéreik óvodáztatása és iskoláztatása

	Óvodáztatási arány (%)	Továbbtanulási arány (%)	
		SZMI	Középfok
Óvodáskorú fiatal testvérek	65	–	–
Középfokon továbbtanulók	89	–	–
Még tanuló idősebb testvérek	83	20	76
Már nem tanuló idősebb testvérek	75	24	14
Idősebb testvérek összesen	78	23	40

Forrás: 1996–1997. évi továbbtanuló roma fiatalok családjai felvétel.

Óvodáskorú fiatalabb testvér: legalább 3 éves, iskolába még nem járó édes- vagy mostohatestvérek.

Még tanuló idősebb testvér: a középokon továbbtanuló fiatalnál idősebb, vele azonos háztartásban élő, még nappali tagozaton tanuló, édes- vagy mostohatestvérek.

Már nem tanuló idősebb testvér: a középokon továbbtanuló fiatalnál idősebb, vele azonos háztartásban élő, nappali tagozaton már nem tanuló édes- vagy mostohatestvérek.

Rendkívül tudatos családi stratégiák bontakoznak ki tehát a szemünk előtt, ahol mindegyik gyermeket igyekeznek taníttatni. E családokban a szülők átlagosan iskolázottabbak, akár az anyák, akár az apák végzettségét tekintjük — (lásd a 10. táblázatot). A rendkívüli eltérések a teljesen iskolázatlan felnőttek között mutathatók ki, ami a várható hasznok jobb megítélésének hipotézisét támasztja alá. Szó sincs azonban arról, hogy valamiféle pozíció-újratermelésről lenne szó: a roma „középosztályt” jelentő szakmunkás végzettségű apák aránya 30 százalék alatt marad, és az érettségizettek száma is igen csekély.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mintánk — amely nyilvánvalóan nem véletlenül alapuló reprezentatív minta, hanem az ösztöndíjakra pályázással önmagát szelektált csoportja az országban gyermekeiket taníttató roma családoknak — egy ponton eltér az 1993–1994. évi továbbtanulók reprezentatív mintájától. Ez az eltérés pedig éppen a tudatos családi stratégia: ott a (bár-

10. táblázat

A középfokon továbbtanuló roma fiatalok szüleinek iskolázottság szerinti megoszlása

	A nem továbbtanuló	A középfokon továbbtanuló	A nem továbbtanuló	A középfokon továbbtanuló
	roma fiatalok apjának iskolai végzettsége		roma fiatalok anyjának iskolai végzettsége	
0–7 általános	45	8	65	24
8 általános	43	54	32	60
Szakiskola	1	4	0	3
Szaktanulmány	9	28	2	8
Érettségi	3	5	1	4
Felsőfok	0	1	0	1
Összesen	100	100	100	100

Forrás: 1996–1997. évi továbbtanuló roma fiatalok családjai felvétel.

milyen szinten) továbbtanuló fiatalok testvérei ugyanakkora valószínűséggel tanultak tovább, mint a nem továbbtanulók testvérei, s ez az arány 30 százalék körüli volt — szemben a nálunk megfigyelt 70 százalékkal. A probléma módszertanilag megfelelőbb elemzése ezért mintánk igen bonyolult átsúlyozását követeli meg.

Konklúziók

A fentiek fényében csak igen óvatos következtetéseket vonhatunk le az empirikus elemzések kezdeti eredményei alapján. Annyit mindenesetre valószínűsíthetünk, hogy a továbbtanulás várható hasznának megítélésében rejlő különbségek nagy jelentőséggel bírnak a továbbtanulási döntésekben, s valószínűleg a környezet hatása nem elhanyagolható.

Azt is láttuk, hogy a tudatos tanítási stratégiát követő családok legyőzik az előnytelen településstruktúrában jelentkező hátrányokat, noha a költségek minden bizonnyal jelentősek. Mintánk önszelektált jellegéből adódóan egyelőre nem állíthatjuk bizonyosan, hogy mekkora arányban alkotják a továbbtanulást szinte minden körülmények között szorgalmazó családok gyermekei a továbbtanuló roma fiatalok csoportját. Annyit mindenesetre biztosra vehetünk, hogy ez az arány jelentős. Végül a tudatos családoknak a felülreprezentációja az ösztöndíjasok között arra hívja fel a figyelmet, hogy az ösztöndíjak — úgy tűnik — egyelőre nem érték el a potenciálisan továbbtanuló roma fiatalok családjainak minden valószínűség szerint költségérzékenyebb csoportját.

Jegyzetek

- 1 Kertesi Gábor: Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1995/1. A kontrollált változók: nem, kor, lakóhely, településszintű munkanélküliségi ráta, iparág, cigány etnikai hovatartozás.
- 2 Ábrahám Árpád–Kézdi Gábor: *Kereseti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1972–1996*. MTA KTI Műhelytanulmányok, Budapest, 1997.
- 3 A családi továbbtanulási döntési modellekről lásd például: Kónya István: „Emberi tőke...” *Közgazdasági Szemle*, 1996. dec.
- 4 Kemény István: A romák és az iskola. *Educatio*, 1996/1.
- 5 Budapest, VIII. kerületről: Szőke Judit: Józsefvárosi tanoda. *Phralipe*, 1997. okt.; vagy Dél-Baranyáról Girán János–Kardos Lajos: A cigány gyerekek iskolai sikertelenségének háttere. *Iskola-kultúra*, 1997/10. melléklet.
- 6 Kertesi: i. m.
- 7 A romák települési arányának becsléséről lásd Kertesi Gábor–Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Budapest, Socio-Typo, megjelenés alatt.

KEMÉNY ISTVÁN

Tennivalók a cigányok/romák ügyében

Az alábbi tanulmány az oktatás, a diszkrimináció és a munkanélküliség területén tartalmaz javaslatokat. Ezek elsősorban az 1993–1994 telén végrehajtott országos reprezentatív cigány-/romakutatás adataira támaszkodnak.

Oktatás

Az 1971. évi reprezentatív vizsgálat idején az akkor 25–29 éves és 20–24 éves romák 26–27 százaléka végezte el az általános iskola 8 osztályát, vagyis a roma fiatalok 73–74 százaléka majdnem teljesen analfabéta maradt. Az 1971. évi vizsgálatról szóló beszámoló arra is felhívja a figyelmet, hogy az ötvenes és hatvanas években a nem roma népesség iskolázottsági szintje gyorsan emelkedett, és a romák és a nem romák közötti távolság növekedett.

Ma mások az iskolázottsági szintek, de mint a későbbiekben látni fogjuk, a távolság a hetvenes és a nyolcvanas években is tovább növekedett. Két évtized, sőt ennél rövidebb idő alatt annyit mindenesetre sikerült elérni, hogy még a roma gyerekek többsége is elvégzi az általános iskolát. Mintánkban a 25–29 éves korosztályhoz tartozók 75 százaléka végezte el az általános iskola nyolc osztályát, míg például ez az 50–54 éves (1971-ben 28–32 éves) korcsoporthoz tartozók közül csak 28,9 százaléknak sikerült.

A távolság növekedését a továbbtanulásnál, illetőleg a középiskolába jutásnál tapasztaljuk. Az általános iskola elvégzése után a továbbtanulásnak három útja nyílik meg a magyar fiatalok előtt a szakmunkásképző iskolák, a szakközépiskolák és a gimnáziumok elvégzésével. Valóságos, nem zsákutcás, teljes jogú állampolgári léthez elégséges képzettséget nyújtó továbbtanulásnak csak a szakközépiskolákat és a gimnáziumokat nevezhetjük, a szakmunkásképzők inkább a puffer, a tároló szerepét töltik be a lemaradtak számára. A három továbbtanulási út közül a kilencvenes évekig csak a szakmunkásképző nyílt meg a romák előtt.

A 35–39 éves korcsoporthoz tartozók 7,4 százaléka végzett szakmunkásképzőt. Ez az arány a 30–34 éveseknél 17,2, a 25–29 éveseknél 13,2, a 20–24 éveseknél 15,6 százalékra emelkedik. A középiskolába jutásnál, illetőleg an-

1. táblázat

A roma népesség iskolai végzettsége korcsoportok szerint (N, ill. %), 1971

Életkor		Nem járt iskolába	1-7 osztály	8* osztály	Érettségi	Egyetem	Nincs adat	Összes	Megosztás
15-19	N	52	418	128	1	0	10	610	17,4
	%	8,6	68,6	21,0	0,2	0,0	1,6	100,0	
20-24	N	70	320	134	6	2	3	535	15,3
	%	13,1	59,8	25,1	1,1	0,4	0,5	100,0	
25-29	N	96	197	51	6	1	4	355	10,1
	%	27,0	55,5	14,3	1,7	0,3	1,2	100,0	
30-34	N	128	176	37	1	1	6	349	10,0
	%	36,7	50,5	10,6	0,3	0,3	1,6	100,0	
35-39	N	213	153	20	2	0	4	392	11,2
	%	54,3	39,1	5,2	0,5	0,0	0,9	100,0	
40-44	N	152	148	23	0	1	6	330	9,4
	%	46,1	44,8	7,0	0,0	0,3	1,8	100,0	
45-49	N	121	120	10	1	0	0	253	7,2
	%	48,0	47,6	4,0	0,4	0,0	0,0	100,0	
50-54	N	81	79	3	0	0	1	164	4,7
	%	49,4	48,1	1,8	0,0	0,0	0,7	100,0	
55-59	N	83	66	1	0	0	2	152	4,3
	%	54,5	43,5	0,7	0,0	0,0	1,3	100,0	
60-64	N	101	36	5	0	0	2	144	4,1
	%	70,1	25,1	3,5	0,0	0,0	1,3	100,0	
65-69	N	63	26	0	0	0	0	89	2,6
	%	70,8	29,2	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	
70-	N	85	38	2	0	0	4	129	3,7
	%	65,9	29,5	1,6	0,0	0,0	3,0	100,0	
Összes	N	1246	1776	418	18	7	46	3510	100,0
	%	35,5	50,6	11,9	0,5	0,2	1,3	100,0	

* Általános iskola 8 osztálya és 1-2 év középiskola.

nak elvégzésénél előrehaladás alig észlelhető: az 55-59 éves korcsoportnál a középiskolát végzettek aránya 1,5 százalék, a 40-44 éves korcsoportnál megint csak 1,5 százalék, a 35-39 éveseknél 2,3 százalék, a 30-34 éveseknél 2,7 százalék, a 25-29 éveseknél 2,0 százalék. A középiskolai továbbtanulási esélyei a roma gyerekeknél a hetvenes és a nyolcvanas években lényegében

2. táblázat

**A roma népesség iskolai végzettsége korcsoportok szerint (N, ill. %),
1993 végén**

Életkor		0 osztály	1-7 osztály	8 osztály	Szaktun- kás- képző vagy szakiskola	Szakközép- iskola vagy gimnázium	Főiskola vagy egyetem	Nincs adat	Összes	Megoszlás
14-19	N	12	254	434	82	3	0	1	786	15,3
	%	1,5	32,3	55,2	10,4	0,4	0,0	0,1	100,0	
20-24	N	8	168	452	118	11	0	0	757	14,8
	%	1,1	22,2	59,7	15,6	1,5	0,0	0,0	100,0	
25-29	N	16	143	378	84	13	0	2	636	12,4
	%	2,5	22,5	59,4	13,2	2,0	0,0	0,3	100,0	
30-34	N	22	184	349	120	19	3	1	698	13,6
	%	3,2	26,4	50,0	17,2	2,7	0,4	0,1	100,0	
35-39	N	40	250	284	47	15	1	2	639	12,5
	%	6,3	39,1	44,4	7,4	2,3	0,2	0,3	100,0	
40-44	N	39	172	211	40	7	2	1	472	9,2
	%	8,3	36,4	44,7	8,5	1,5	0,4	0,2	100,0	
45-49	N	41	141	111	18	4	3	1	319	6,2
	%	12,9	44,2	34,8	5,6	1,3	0,9	0,3	100,0	
50-54	N	58	114	60	5	3	1	1	242	4,7
	%	24,0	47,1	24,8	2,1	1,2	0,4	0,4	100,0	
55-59	N	81	70	29	11	3	0	1	195	3,8
	%	41,5	35,9	14,9	5,6	1,5	0,0	0,5	100,0	
60-64	N	71	68	12	1	0	1	1	154	3,0
	%	46,1	44,2	7,8	0,6	0,0	0,6	0,6	100,0	
65-69	N	41	77	6	5	1	0	0	130	2,5
	%	31,5	59,2	4,6	3,8	0,8	0,0	0,0	100,0	
70-	N	52	41	8	1	0	0	2	104	2,0
	%	50,0	39,4	7,7	1,0	0,0	0,0	1,9	100,0	
Összes	N	481	1682	2334	532	79	11	13	5132	100,0
	%	9,4	32,8	45,5	10,4	1,5	0,2	0,3	100,0	

nem változtak. A táblázatok az 1971. évi, illetve az 1993. évi iskolázottsági arányokat mutatják be.

Tudjuk, hogy a szakmunkásképző iskolák túlnyomó többségükben olyan szakmákra képeznek, amelyek iránt már évek óta semmilyen kereslet sincs, és a belátható jövőben nem is lesz, és ezért az általuk kiállított oklevelekkel egyáltalán nem lehet elhelyezkedni. A munkaerőpiacon a legrosszabb feltételekkel azok indulnak, akiknek nincs nyolc osztályuk sem. Bizonyos távolságból követik őket azok, akiknek nyolc osztály a legmagasabb végzettségük, ezeket pedig a szakmunkásképző iskolát végzettek.

Az idősebb romák — elsősorban az ötven éven felüliek — nagyrészt azért válnak munkanélkülivé, mert még az általános iskola nyolc osztályát sem végezték el. A fiatalok viszont azért nem találnak munkát, mert a mai munkaerőpiacon a nyolc osztály és a szakmunkásképző sem elég az elhelyezkedéshez.

Iskolázottság és munkanélküliség összefüggését illetően a két nagy vízválasztó a középfokú és a felsőfokú végzettség. A KSH által végzett munkaerő-felmérés 1993 utolsó negyedére vonatkozó adatai szerint a nem roma népességnél a munkanélküliségi ráta 12,84 százalék, a felsőfokú végzettségűeknél 2,94, az érettségizetteknél 9,91, a szakmunkásképző iskolát végzetteknél 15,55, a nyolc osztályt végzetteknél 17,52, az 1–7 osztályt végzetteknél 23,05 és az egy osztályt sem végzetteknél 49,2 százalék.

A legtöbb roma gyermek számára 6 és 14 éves kora között eldől, hogy bejuthat-e középiskolába. Említettük, hogy a mintánkban a 25–29 éves korosztályhoz tartozók 75 százaléka végezte el az általános iskola nyolc osztályát. De nem 14 éves korában, hanem egy, két vagy több évvel később.

Tudjuk, hogy az általános iskolát 14 éves korban befejezők aránya a teljes népességben is csak 81–82 százalék, és ez az arány 15 éves korban emelkedik 90 százalékra, 16 éves korban 96 százalékra. A roma népességnél azonban egészen mások az arányok. 14 éves korban végzi el az általános iskolát a gyerekek 31,3 százaléka, 15 éves korban 43,6, 16 éves korban 62,7, 17 éves korban 64,4, és 18 éves korban 77,7 százaléka. Nyilvánvaló, hogy a középiskolába jutásnál elsősorban azok esélyesek, akik 14 vagy 15 éves korukban végezték el az általános iskolát.

Az általános iskolát 15, 16 éves korban vagy később végzők nagy részénél a késésnek az az egyik oka, hogy nem hat-, hanem hétéves korban írárták be őket az általános iskola első osztályába. (Az egy év késéssel történő beiratkozás a nem roma gyerekeknél is előfordul, de jóval kisebb arányban.) Ezt a késést növelik azután a bukások és az évismétlések.

A hétéves roma gyerekek 38,7 százaléka jár az általános iskola második osztályába, vagyis a gyerekek 61 százalékanál már hétéves korukban lehetlenné válik, hogy tizennégy éves korukra be tudják fejezni az általános iskola nyolcadik osztályát.

A nyolcéveseknek	31,5 százalék
a kilencéveseknek	33,0 százalék
a tízéveseknek	31,3 százalék

a tizenegy éveseknek	33,0 százaléká jár hatodikba,
a tizenkét éveseknek	33,0 százaléká jár hetedikbe,
a tizenhárom éveseknek	27,5 százaléká jár nyolcadikba.

(Fenti sorokban az életkorokat a tanév kezdete szerint adtuk meg, így hét-éves 1993 őszén az, aki 1985. szeptember 1. és 1986. augusztus 31. között született.)

Az iskolai végzettségre és az iskolába járásra vonatkozó eddig említett adatok és arányok az egész ország roma népességét jellemzik. Az egyes régiókban azonban eltérő arányokat figyelhettünk meg. A 25–29 éves korcsoportban például az általános iskola nyolc osztályánál kevesebbet végzettek aránya (%):

országos átlagban	25	a keleti régióban	30
a budapesti iparvidéken	16	az alföldi régióban	27
az északi régióban	26	a dél-dunántúli régióban	28

Igen nagy a különbség településtípusok szerint is. A 25–29 éves korcsoportban az általános iskola nyolc osztályánál kevesebbet, illetve középiskolát végzettek aránya (%):

	nyolc osztálynál kevesebbet végzettek	középiskolát végzettek
Budapesten	15,5	9,9
vidéki városokban	23,7	2,8
községekben	27,3	1,8

A legnagyobbak és valószínűleg a legfontosabbak az anyanyelv szerinti különbségek. Az általános iskola nyolc osztályánál kevesebbet végzettek aránya (%):

magyar anyanyelvűeknél	22,9
román anyanyelvűeknél	41,6
cigány anyanyelvűeknél	48,2

Az iskolába járás történeti alakulása századunkban

Jobban értjük a mai helyzetet, ha visszatekintünk a roma népesség és az iskola viszonyának történetére. Ennek alakulását jól mutatja a roma népesség korcsoportjainak iskolai végzettsége 1971-ből és 1993-ból.

Az 1971-es vizsgálat szerint a legidősebb — 59 éven felüli — korosztályhoz tartozók 1911 előtt születtek, és 70 százalékuk sohasem járt iskolába. Ebben az időben — az első világháború előtt és alatt — még nagyobb volt az anyanyelvi csoportok közötti különbség, mint ma: a magyar anyanyelvűeknél 60, a cigány anyanyelvűeknél 90, a román anyanyelvűeknél 100 százalék volt az iskolába nem járók aránya. Az iskolába járás különben — siker esetén — négy vagy hat osztály elvégzését eredményezte: 30 százalék iskolába járó roma gyerekeknek egyharmada hat osztályt, másik harmada négy osztályt, harmadik harmada pedig annál kevesebbet végzett.

A két háború közötti kultuskormányzat nagy erőfeszítéseket tett a négy- és hatosztályos iskolázás kiterjesztésére. Ennek — és más tényezőknek — eredményeképpen az 1971-ben 35–59 éves, tehát 1912 és 1936 között született romáknál az iskolába nem járók arányát sikerült 50 százalékra leszorítani: a magyar anyanyelvűeknél 40 százalékra, a román és a cigány anyanyelvűeknél 60 százalékra. A négy osztályt végzettek aránya e korcsoportoknál általában egyharmad fölött volt.

Jóval nagyobb előrelépésre került sor 1945 után. Az iskolába nem járók aránya 37 százalékra csökkent azoknál a gyerekeknél, akik 1943 és 1945 között léptek iskolaköteles korba. A következő ötéves korcsoportnál az arány 27 százalék, az 1953 és 1957 közötti időszakban 13 százalék, majd sorban nyolc, hat, három, kettő és egy százalék.

Az előrehaladás a román anyanyelvűeknél gyorsabb volt, mint a cigány anyanyelvűeknél. Említettük, hogy az első világháború előtt a beás gyermekek egyáltalán nem jártak iskolába. Az 1957 után iskolaköteles korba lépő beásoknál viszont az iskolába nem járók aránya már csak 10 százalék volt. A változás egyik oka a lakóhely, a másik oka a foglalkozás megváltozása volt. Az első világháború előtt a beások erdei telepeken éltek, és gyermekeiknek nem is volt módjuk arra, hogy iskolába járjanak. A későbbiekben az erdei telepek lakói fokozatosan egyre közelebb költöztek a falvakhoz, az iskola megközelíthetővé vált, és az állami erőfeszítések is elérték a családokat. A beások igen nagy része Baranya megyében él, ebben a megyében különösen nagy volt a bányászat és az ipar fejlődése: a cigány férfiak mind el tudtak helyezkedni.

Az előrelépés a magyar anyanyelvűeknél is nagyobb volt, mint a cigány anyanyelvűeknél: 1957 után előbbieknél 40 százalékról 6 százalékra, utóbbiaknál 70 százalékról 17 százalékra csökkent az iskolába nem járók aránya.

A század első felében az iskolába járás volt a legfontosabb, az 1945 óta eltelt évtizedekben a nyolc osztályt végzettek arányának növekedése került előtérbe. Egyötöd volt a nyolc osztályt végzettek aránya azoknál, akik 1934 és 1938 között születtek, 1940 és 1944 között léptek iskolaköteles korba, és a negyvenes évek második felében kerülhettek az általános iskola felső tagozatába. Aligha véletlen, hogy a 9%-ról a 22%-ra emelkedés a régi rendi világ összeomlása után ment végbe, egy időben a demokrácia megteremtésére irányuló erőfeszítésekkel, így többek között a nyolcosztályos általános iskola létrehozásával. Ez az arány 29 százalékra emelkedett azoknál, akik 1939 és 1943 között születtek, 1945 és 1949 között lettek 6 és az 50-es években 10–14 évesek; majd 40%-ra azoknál, akik 1944 és 1948 között születtek, 1950 és 1954 között lettek 6, és 1954 és 1968 között 10–14 évesek. Ezekben az években tehát a roma fiatalok többség még mindig nem végzi el az általános iskolát. Csak az 1949 és 1958 között született, iskolaköteles korba 1955 és 1964 között lépő, 10–14 éves korba 1959 és 1972 között jutó romáknál éri el az általános iskolát végzettek aránya az 55%-ot.

1945 és 1960 között tehát egyenletes és viszonylag gyors a fejlődés, ezt néhány éves megtorpanás követi, hogy azután az általános iskolát végzettek aránya az 1959 és 1963 között született, iskolaköteles korba 1965 és 1969 között lépő, 10–14 éves korba 1969 és 1977 között jutó korcsoportnál érje el a 70%-ot, majd a következő két korcsoportnál a 75, illetőleg a 77%-ot.

Az iskola irányába az első lépéseket a romák a század elején tették meg. Az 1945 előtti évtizedekben odáig jutottak, hogy a gyerekek fele járt egy-két vagy három évig iskolába, és egyharmaduk végzett négy osztályt. Az 1945 óta eltelt fél évszázados fejlődés eredményeként ma a fiatalok 77%-a végzi el — ha nem is 14 évesen — a nyolc osztályt. Ennek értékeléséhez legyen szabad az 1971-es kutatás beszámolójából néhány sort idézni:

„A vizsgálat során mindenütt azt tapasztaltuk: a hét osztálynál kevesebbet végzett cigány gyermekek gyakorlatilag majdnem teljesen analfabéták; nevük aláírásán kívül írni egyáltalán nem tudnak, olvasni csak nyomtatott betűket, azt is oly módon, hogy a szöveg megértésére képtelenek. Ez megnehezíti a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódásukat, illetve azt olyan foglalkozásokra korlátozza, amelyeknek betöltéséhez semmiféle iskolázottság nem szükséges. Az iskolázatlan cigány munkaerő létszáma egyelőre gyorsan gyarapszik... Ezzel egyidejűleg számolnunk kell gazdasági életünk és iparunk szerkezetének megindult átalakulásával. Az ötvenes években újratermelődött a tanulatlan munkaerő, de nem olyan iramban, mint amilyen iramban a tanulatlan munkaerőre irányuló kereslet növekedett. Így következett be, hogy az ipar bővülése saját határaiba ütközött, és irányváltásra kényszerült. A tanulatlan munkaerőre irányuló kereslet a jövőben már nem emelkedik, hanem csökken vagy legfeljebb változatlan marad. Ennek következtében előre látható, hogy már egy-két évtized múlva felesleg képződik a tanulatlan cigány munkaerőből, és ez a felesleg elhelyezhetetlennek fog bizonyulni.”¹

A nyolc osztály elvégzésének terjedéséhez kétségkívül hozzájárult a cigánytelepek többségének fokozatos fölszámolása: 1971-ben 66%, 1993–1994-ben 14% volt a cigánytelepi lakások aránya. Ezzel kapcsolatban nemcsak a gyereket az iskolától elválasztó fizikai távolság csökkenésére kell gondolni, hanem arra is, hogy a falvakba és a városokba beköltözött romák többé-kevésbé alkalmazkodnak a nem roma társadalomhoz, és az iskolához való viszonyt illetően feladják, illetve módosítják a hagyományos életformát és gondolkodásmódot.

Az iskolavégzés és a továbbtanulás akadályai

Az 1971-es kutatás beszámolója az iskolázatlanság okai közül első helyen a felmentések és halasztások sokaságát jelölte meg, az iskolaéretlenség miatt engedélyezett halasztások ugyanis veszélyesen rövidítették (és rövidítik) az iskolába járás idejét. Mint láttuk, ez az ok azóta is fennáll, sőt mint ismeretes,

ma már engedélyt sem kell kérnie a szülőnek, ha gyermekét nem hat-, hanem hétéves korában viszi iskolába. Le kell szögezni, hogy a hatéves roma gyerekek nagy része növésben és értelmi fejlettségben valóban iskolaéretlen, és jobb is, ha csak hétéves korában kezd iskolába járni. Nem a korai kezdésre, hanem az általános iskola sikeres befejezésére és továbbtanulásra van szükség.

Más tényezők még nagyobb mértékben akadályozzák a roma gyerekek középiskolába jutását, negyedrészüknél még az általános iskola elvégzését is. Az 1971-es kutatás beszámolója az iskolázatlanság egyik fő okát a kisegítő iskola intézményében jelölte meg és megállapította: „A kisegítő iskola valójában a gyógypedagógiai tagozat szemérmesebb neve”.² Azóta még szebb nevet találtak az illetékes hatóságok, képmutatás céljából: azért, hogy a beavatotakon kívül senki se ismerhesse a valóságos tényállást. Fenntartók és kijelölők talán saját magukat is becsapják, hiszen gyógypedagógusokat küldenek ezekbe az intézményekbe, holott gyógypedagógiai eset alig akad bennük, és az odaküldött gyógypedagógusok mit sem tudnak kezdeni képzettségükkel. Elsőprő többségben nem gyógypedagógiára szoruló gyerekek járnak oda, hanem — ahogy mondani szokás — nehezen nevelhető gyerekek, nyíltabb szóval: cigányok. Azért kerülnek oda, mert a normál iskola normál osztályának normál pedagógusa nem vállalja őket, és nem is boldogulna velük. Munkaköri kötelezettsége — azt már ne is mondjuk, hogy hivatása — lenne, de ha mégsem vállalja, akkor talán jobb is, ha nem erőltetjük, mert hiszen milyen eredményt várhatnánk a kényszerítéstől? (Sokszor éppen azért nem vállalja, mert érzi, hogy nem is tudná csinálni.)

Lakatos Menyhért írta még 1971-ben: „A putrik világában korlátlan szabadságot élveztek, sem nyelvi, sem illemszabályok nem kötötték őket... Aztán váratlanul jön az iskola szabályokhoz kötött, szűk világa, alig egypadnyi szabad teret nyújtva számukra. Ezt nem előzte meg szülői felvilágosítás (hisz maguk is alig, vagy egyáltalán nem ismerik az iskolát), nem szoktatta fegyelemre őket az óvoda. És szeptember elsején faragatlan magatartásukat, nyelvi nehézségüket viszik magukkal, meg nevüket, hogy »cigány«. Ezek a tények egyszer s mindenkorra megfosztják őket a közös iskolában attól, hogy játszópajtást vagy barátot válasszanak, netán őket válassza valaki. Míg a többi gyerek az iskolát második otthonának tekinti, a cigány idegen marad. Nem fogadják be, elhúzódnak tőle, lenézik, mert rongyos, és nem mindig mintapéldánya a higiéniának. Jönnek a gúnyolódások, ő a maga módján megpróbál ellenállni, és ez a mód többnyire szigorúan ütközik az iskolai élet szabályaival. Elfogy a pedagógus türelme is, hullanak az egyesek, az intők, a tanulmányi eredmény elégtelen, osztályismétlés, majd gyógypedagógia, mert rontják az osztályátlagot. Még nem cigány gyermekek esetében is előfordul, hogy a nehezen kezelhető tanulót pusztán körülményei miatti szellemi retardaltsága és rosszabb magatartása okán gyógypedagógiai osztályba adják be. Cigány gyermekek esetében ez szinte általánossá vált. A cigány gyermekek számára az iskola nem tud ott-

honossá válni. Eredménytelenül múlnak az évek, a gyerekek változatlanul szabadulni akarnak idegen környezetüktől, elkerülik az iskolát. Válasz: intő, buktatás, pénzbírság. Mindez nem segít... Amikor végképp elfogy a türelem, jön a megoldás: a gyereket gyengeelméjűség miatt felmentik az iskolalátogatás kötelezettsége alól. Örül a gyerek, ha megszabadult a kínos idegen környezettől, örül a szülő, megszabadult a pénzbírságoktól és az iskoláztatással járó kiadásoktól, és megkönnyebbül a pedagógus is.”³

Az 1971 óta eltelt 24 évben a roma gyerekek döntő többsége szüleivel együtt eljött a putrik világából: az idézet kezdő szavai ma tehát csak a roma gyerekek kisebbségére illenek. Az iskola azonban nemcsak a putriból jövőknek, hanem sok más roma gyereknek is idegen környezet, és gyógypedagógiai osztályba sem csak telepi gyerekek jutnak.

A kiségitő iskola csak egyik módja a nehezen kezelhető gyerekektől való megszabadulásnak. A legbanálisabb gyakorlatban ezek a gyerekek rossz viselkedésük és rossz tanulásuk miatt megbuknak, ismételnak, több alkalommal is évet vesztenek, túlkoros gyerekekké válnak, és végül felmentést kapnak a rendszeres iskolába járás alól.

A fölmentésekben és halasztásokban, illetve az iskolaéretlenség miatti késleltetett beiratkozásokban 1971-ben is nagy szerepet játszott és ma is nagy szerepet játszik a gyerekek általános alultápláltsága. A rossz táplálkozás a későbbi években is akadályozza a tanulást és a megfelelő részvételt az iskolai életben. Az is gyakran megtörténik, hogy a gyerekek ruházat vagy megfelelő felszerelés hiányában nem tudnak iskolába menni.

A rendszeres iskolába járás alóli fölmentés nem minden esetben jár végzetes következménnyel, nem feltétlenül vezet az általános iskola el nem végzéséhez. Megmarad az év végi vizsgázás lehetősége, sőt 16 éves korig — legalábbis elvileg — kötelező is. A legtöbben azonban nem élnek ezzel a lehetőséggel.⁴

A legutóbbi időkig a felmentettek — és általában mindazok, akik nem végeztek el az általános iskolát — a dolgozók általános iskolájában folytathatták tanulmányaikat. Ez a lehetőség csak a városokban vagy a városok közelében lakók számára állt fenn, és számukra is csak az új közoktatási törvény hatálybalépéséig. A dolgozók általános iskolája a hetvenes és nyolcvanas években vált a nehezen nevelhető, az általános iskolából kimaradt, 15–19 éves fiatalok oktatási intézményévé. „Hol a szülők, hol az iskola vezetése kereste fel a dolgozók általános iskoláját, hogy a gyereket a hagyományos képzési rendszerből kiemelve... A dolgozók általános iskolájába bekerült gyerekek a sajátjukhoz hasonló szocializációjú, felfogású, motivációs háttérű közösségbe kerültek. A korábbi tanulási sikertelenségük, rossz tanuló helyzetük átértékelődött. Egyre több siker éri őket, s ez komoly motiváció az eredményes ismeretközvetítés számára. Hozzájárult a sikerhez az is, hogy számtalan könnyítés segítette a bizonyítvány megszerzését. (Minimális tantárgyszám, minimális tanóraszám, a nyelvtanulás hiánya.) A dolgozók általános iskolájában a pedagógusok számára

nem rendkívüli — ellenkezőleg, éppen az a hétköznapi —, hogy eltérően szocializált gyerekekkel kell dolgozni. Nagyobb tapasztalattal rendelkeznek, és másként kezelik az esetleges szokatlan magatartási megnyilvánulásokat, mint egy hagyományos típusú iskola oktatói.”⁵

Láttuk, hogy a 25–29 éves korcsoportban a magyar anyanyelvűek 77 százaléka, a román anyanyelvűek 58 százaléka, és a cigány anyanyelvűek 52 százaléka végezte el az általános iskola nyolc osztályát. Utóbbiaknál, tehát a beásoknál és az oláh cigányoknál az általános iskola elvégzésének az a fő akadálya, hogy hat-hét éves korban a gyerekek nagy része igen rosszul tud magyarul. A tapasztalat azt mutatja, hogy ezt az akadályt le tudják győzni azok az oktatók, akik tudnak beszélni a gyerekek anyanyelvén.

Nyelvi nehézségek azonban a magyar anyanyelvű cigány gyermekeknél is vannak. Az 1971-es kutatás beszámolójában hivatkoztunk arra, hogy a különböző társadalmi rétegekben különböző nyelvet használnak a családi életben, és különböző nyelven beszélnek a gyerekek is. Az iskola nyelve a középosztály nyelvéhez áll közel, ezért az iskolában nehezebben boldogulnak a munkás- és parasztgyerekek és náluk is nehezebben a cigány gyermekek: „Az iskola az egész kultúrát kéri számon és az egész kultúrában való előrehaladást osztályozza, megtanítani azonban csak a felét tanítja meg, másik felét a családra bízza, a kultúrának a lényegesebb fele nincs tankönyvekbe foglalva, s ezért rejtett kultúrának nevezhetjük ... legkevesebbet családjában a cigány gyermek kap ebből a rejtett kultúrából.”⁶

Az akadályok végül is mind leküzdhetők, ha a roma szülők és gyerekek ezeket le akarják küzdeni. Az általános iskola elvégzésének és a továbbtanulásnak arányait sok tényező befolyásolja. Közülük az egyik legfontosabb a roma családoknak az iskolához való viszonya. Az 1971-es kutatás idején megállapítottuk, hogy a hagyományos életformát élő romák számára az 1945 előtti múltban az iskolának semmiféle értelme sem volt; az iskolában tanultakat a régi cigány foglalkozásokban semmire nem lehetett használni, és ezért ebben az időben a roma szülők zöme mindent megtett annak érdekében, hogy gyermekét elvonja az iskolától. Az 1971-es vizsgálat idejére a hagyományos életformát élő cigányok számára annyiban változott a helyzet, hogy az írás és olvasás megtanulását már szükségesnek látták. Ezt a hatóságokhoz való viszony átalakulása is szükségessé tette. A hatóság azelőtt a csendőrt jelentette, esetleg a jegyzőt, kivételképpen a szolgabíró. Velük a kapcsolat mindig szóbeli volt, személyes. Az új világban semmi sem ment (és megy) papír nélkül. Minimális írás- és olvasástudásra a munkahelyen is szükség volt, már a hatvanas években is. Ennél többre viszont — állapítottuk meg 1971-ben — jelenlegi életvitelük mellett nincs szükség. A telepen élő roma szülő és gyermeke a négy-öt osztály elvégzését elegendőnek tartja.

Adataink arra utalnak, hogy 1971 és 1993–94 között átalakult a roma családok véleménye az iskola hasznosságáról. 1971-es telepi romák szerint elég

volt a négy vagy öt osztály, az 1993–94-es nem telepi romák szerint szükséges a nyolc osztály elvégzését tanúsító bizonyítvány. Már az 1971-es kutatás idején is észrevehettük, hogy a faluba vagy városba beköltözött, már jó néhány éve elfogadható lakásban lakó roma családokban az iskolához való viszony rendszerint megváltozik: a szülők arra törekednek, hogy a gyerek elvégezze az általános iskolát.

A bizonyítvány sokszor fontosabb, mint maga az iskola. Erre mutat az az információ, hogy roma vállalkozók nemegyszer kísérelték már meg, hogy pénzért vásárolják meg a szükséges bizonyítványt.

A közelmúlt változásai és a jövő esélyei

A legutóbbi néhány évben javulni kezdtek a továbbtanulási esélyek. Az egész népesség viszonylatában a középiskolai továbbtanulási esélyeket elsősorban az befolyásolja, hogy a tizenöt év alatti évfolyamok létszámai folyamatosan csökkennek. 1993-ban nappali tagozaton az általános iskola nyolc osztályát eredményesen 144 000 tanuló végezte el. Az 1993/1994-es tanévben a szak-középiskolák első évfolyamára 49 601 tanuló, a gimnáziumok első évfolyamára 36 465 tanuló iratkozott be. A 144 000 általános iskolát végzett gyerekből tehát középiskolában 86 066, vagyis majdnem 60 százalék tanulhatott tovább. Ehhez mindjárt hozzá kell tenni, hogy a tizennégy évesek létszáma 1993. január elsején 162 000, 1994. január elsején 155 000 volt, és hogy tizennégy éves korig az általános iskola nyolc osztályát 1991-ben a tanulók 81,0, 1992-ben 81,5, 1993-ban 81,4 százaléka végezte el. A középiskolába bejutott 86 000 gyerek a teljes évfolyamnak nem 59 vagy 60, hanem 54 százalékát tette ki.

Már ebben az évben kedvezőbbek voltak a bejutási arányok, mint korábban. A középiskolák első osztályába járók száma az 1991/1992. tanévben 83 488, de a bejutási arány a nyolc osztályt végzettekhez képest 52 százalék, a tizennégy évesekhez képest 48 százalék volt. 1989-ben 83 403 gyerek iratkozott be a középiskolák első osztályába, de a tizennégy évesekhez viszonyított arány 44 százalék volt.

1994-ben tovább csökkent az általános iskola nyolc osztályát elvégzők, illetőleg a tizennégy évesek száma. Az 1994/1995-ös tanévben a bejutási arányok a nyolc osztályt végzettekhez viszonyítva 62 százalék fölé emelkedtek, és a tizennégy évesek számához viszonyítva megközelítették a 60 százalékot. A roma gyerekek továbbtanulási esélyeit ezekhez a javuló arányokhoz kell igazítani.

Szaktanulmányozóba, illetve szakiskolába jár:

a tizennégy éves roma gyerekek	14,3 százalék
a tizenöt évesek	17,9 százalék,
a tizenhat évesek	17,2 százalék.

Szakközépiskolába, illetve gimnáziumba jár:

a tizennégy éves roma gyerekek 5,1 százaléka

a tizenöt évesek 3,7, a tizenhat évesek 5,1 százaléka,

a tizenhét évesek 3,6, a tizennyolc évesek 3,1 százaléka.

A *Közgazdasági Szemle* 1995. januári számában *Kertesi Gábort* tanulmányt tett közzé a roma gyerekek iskolai pályafutásának alakulásáról és továbbtanulási esélyeiről. A tanulmány a Művelődési Minisztérium makroszintű oktatási statisztikai adataira támaszkodott. Kertesi adatai szerint a középiskola első évfolyamába bejutó roma tanulóknak az általános iskola nyolcadikosaihoz viszonyított százalékos aránya 1980/1981-ben 3,69, 1984/1985-ben 3,06, 1988/1989-ben 3,07 volt.

A mi mintánkban a középiskola első évfolyamára járó tanulóknak az általános iskola nyolcadikosaihoz viszonyított aránya 10,6, vagyis az 1988/1989. évinek több mint háromszorosa. Ennek az emelkedésnek jelentőségét növeli, hogy Kertesi adatsora szerint 1980/1981 és 1988/1989 között a középiskolába felvett roma gyerekeknek a nyolcadikosokhoz viszonyított aránya nem növekedett, hanem csökkent: 3,69 százalékról 3,07 százalékra. (Ugyanebben az időben a nem roma gyerekeknél a középiskolai bejutási arány 47,44 százalékról 48,60 százalékra emelkedett.) Itt tehát a nyolcvanas években romló tendenciával volt dolgunk, és ez a tendencia fordult meg és produkált figyelemre méltó eredményeket a közelmúltban. A fentiekből látható, hogy az évfolyam létszámához viszonyított bejutási arányok a nyolcadikosokhoz viszonyított arányoknál jóval kisebbek, de ezek is magasabbak, mint a korábbi években.

A középiskolába való bejutás esélyeinek ez a javulása több tényezőnek köszönhető. Az egyik legfontosabb közülük a már említett demográfiai változás. Az 1989. évi statisztikai évkönyv szerint 1989-ben 170 891 tanuló végezte el az általános iskolát, és közülük 47,4 százalék⁷ jutott középiskolába: 27,0 százalék szakközépiskolába, és 20,4 százalék gimnáziumba. 1993-ban 144 225 gyerek végezte el az általános iskolát, és közülük 56,2 százalék jutott középiskolába: 32,0 százalék szakközépiskolába és 24,2 százalék gimnáziumba.

A teljes népességnél a nyolcadikat végzett tanulók 97,7 százaléka tanult tovább, a roma népesség nyolcadikat végzett tanulóinak viszont 51,2 százaléka. Ezen belül a nyolcadikosokhoz viszonyított bejutási arányok (%):

	Teljes népesség	Roma népesség
Szakiskola	6,0	9,4
Szaktunóképzeő	35,5	31,2
Szakközépiskola	32,0	10,0
Gimnázium	24,2	0,6
Középiskola együtt	56,2	10,6
Mindösszesen:	97,7	51,2

A szelekció kényszerűen lazult, de nem minden iskolában. A gyerekek egy részénél romlottak a továbbtanulás esélyei. A hat- és nyolcosztályos középiskolában csökkent azoknak a gyerekeknek a száma, akik az általános iskola nyolcadik osztályából mehetnek középiskolába. Egyes hat- és nyolcosztályos gimnáziumokban már nincs is ilyen lehetőség. (Különösen ott, ahol a négyosztályos gimnáziumot meg is szüntették.) A szakközépiskolában viszont enyhült a szelekció szigora, különösen azokban, amelyekbe kevesebben jelentkeznek. Még könnyebb bejutni a szakmunkásképzőkben nyitott szak-középiskolai osztályokba. Érthető, hogy a roma bejutási arány a gimnáziumokban 0,6 százalék, a szakközépiskolákban viszont 10 százalék.

Kisebb mértékben, de javult a továbbtanulási arány a szakmunkásképzőben is. Kertesi arról számol be, hogy a nyolcvanas években a nyolcadikosokhoz viszonyított bejutási arány 30,35 százalékról 26,43 százalékra csökkent. 1993-ra a bejutási arány a mi adatfelvételünk szerint 31,2 százalékra emelkedett, a szakiskolákban való 9,4 százalékos bejutási aránnyal együtt 40,6 százalékra.

Nem ismételhetjük elégszer, hogy a középiskolai bejutási esélyek valóságos képét az évfolyamlétszámokhoz viszonyított arányok mutatják. Tény viszont, hogy néhány éve ezek az arányok is jóval magasabbak, mint korábban.

A javulás egyik (alighanem legfőbb) tényezője a demográfiai apály. Hatottak azonban más tényezők is. A rendszerváltást követően új jogszabályok keletkeztek, amelyeknek egy része kedvező hatást gyakorolt. Új intézményeket hoztak létre, többek között azzal a feladattal, hogy a cigány fiatalok továbbtanulását segítsék. A felzárkóztató és tehetséggondozó programok és a cigány kisebbségi oktatási intézmények, valamint a különböző alapítványoktól származó ösztöndíjak és támogatások is hozzájárultak a továbbtanulási arányok javulásához.

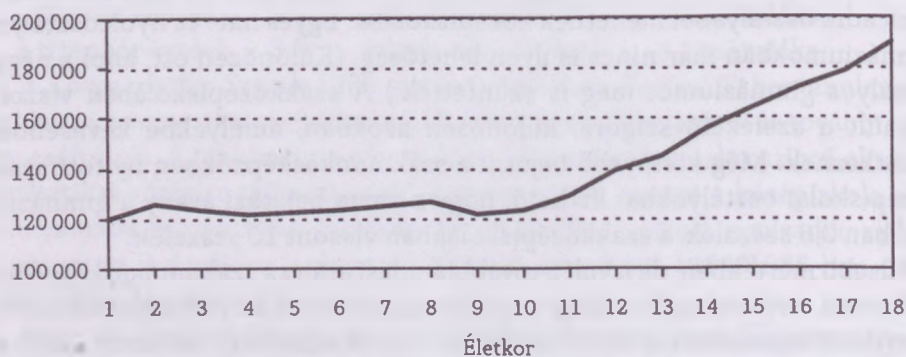
Amint az általános iskola elvégzésénél, a továbbtanulásnál is fontos tényező a szülőknek és a gyerekeknek az iskolához való viszonya. A néhány évvel ezelőtt elkezdődött javulásban is nagy szerepet játszik, hogy a családok egy része ma másként ítéli meg a továbbtanulás előnyeit és hátrányait, mint korábban.

A jövő esélyeit elsősorban a demográfiai apály fogja meghatározni, az évfolyamok létszámának erőteljes csökkenése, és ezt követően alacsony szinten való stabilizálódása.

Az 1. ábrán látjuk, hogy a középiskolás korú évfolyamok létszámának évek óta tartó csökkenése folytatódik és három év múlva stabilizálódik. A középiskolákba beiratkozó fiatalok száma viszont valószínűleg jóval 80 000 fölött marad. Ennek következtében az egyes korévek teljes létszámának kétharmada jut majd középiskolába. A bejutási esélyek általánosságban javulnak. Bizonyosra vehető, hogy az esélyeknek ez a javulása kiterjed majd a roma gyerekek egy részére is: a középiskolába jutó roma gyerekek létszáma és aránya tehát előreláthatólag nagymértékben növekedni fog. A roma gyerekek túlnyomó része valószínűleg nem tud majd élni ezekkel a lehetőségekkel. Azt mondhatjuk,

1. ábra

A fiatalabb évfolyamok létszáma 1994. január elsején

hogy a magyarországi gyerekek kétharmad részének esélyei javulnak (mert középiskolába jutnak), és ebben a kétharmadban lesznek roma gyerekek is. Arra azonban nincs biztosíték, hogy el is végzik a középiskolát, sőt számolni kell azzal, hogy a mainál nagyobb lesz a lemorzsolódás. Számolni kell továbbá azzal, hogy a legtöbb középiskolában romlani fog az oktatás színvonala, mert az ediginél lazább szelekció a nívó lesüllyesztésére fogja kényszeríteni a tanárokat. A nívó süllyedése csökkenti majd az érettségi értékét a munkaerőpiacon és a felsőfokú továbbtanulásban. A legjobb középiskolák viszont fenn tudják tartani a szelekció szigorát, megőrzik az elért színvonalat, és növelni tudják előnyüket más iskolákkal szemben. Az átlagos színvonal romlása érződik majd az egyetemi és főiskolai felvételi vizsgákon, és a felsőfokú intézmények első két évfolyamán. Az elit iskolák és az átlag (vagy átlag alatti) iskolák közötti távolság növekedni fog.

Ezek a tendenciák még erőteljesebben érvényesülnek akkor, ha megvalósulnak a Művelődési és Közoktatási Minisztérium fejlesztési stratégiájának alábbi célkitűzései: „A középiskolában továbbtanulók arányát egy évtized alatt a populáció mintegy 75–80 százalékára kell emelni.” „Reális előrebecslésünk szerint elképzelhető, hogy a 14–16 évesek korcsoportjában a középiskolai tanulók aránya egy évtized múlva megközelíti a 100 százalékot, a tizenhét éveseké pedig eléri a 80 százalékot.”⁸

Hosszabb távon mindenképpen arra kell törekednünk, hogy középiskolát végezzenek mindazok, akik erre egyáltalában képesek. Ugyanakkor ismerünk kell azt az árat is, amelyet fizetnünk kell, és tisztában kell lennünk a megvalósítás akadályaival és nehézségeivel is.⁹

Egyelőre a roma gyerekek nagy többségénél és a nem roma gyerekek ötödénél, negyedénél vagy harmadánál az a gond, hogy tartós munkanélküliség vár azokra, akik az általános iskolát nem végzik el, azokra is, akik bukások után ismétlőként végzik el, valamint mindazokra, akik az iskola után eltűnnek szem

elől. Jelenleg nincs terv esélyeik javítására, sőt még regisztrálásuk sem történik meg. Társadalmunk adott állapotát ismerve remény sincs arra, hogy valami történik érdekükben.

A fentiekből következnek az oktatási tennivalók. Ismeretes, hogy a KM 1991 óta „etnikai” kiegészítő támogatásban részesíti azokat az óvodákat és iskolákat, amelyekben cigány tanulók találhatók, és amelyek kérik ezt a támogatást. Támogatásban részesülnek az úgynevezett „felzárkóztató” programok, jogszabály azonban nem határozta meg a programok tartalmát, és tanterv, tankönyv és útmutatás sem áll rendelkezésre. Bejelentették a gyerekek számát anélkül, hogy meg kellett volna mondaniuk, hogy mit csinálnak ezekkel a gyerekekkel.

Rendszerint már az általános iskola első osztályában eldől azoknak a cigány gyermekeknek a sorsa, akik aztán nem végzik el az általános iskolát, vagy több év késéssel, illetve rossz eredménnyel végzik el, vagy inkább eldől még korábban, az óvodai nevelés elmaradásakor, vagy a nem megfelelő óvodai nevelés során. Mit nem tudnak ezek a gyerekek, és mit kellene megtanulniuk?

Már láttuk, hogy a román anyanyelvű beás gyerekek 42 százaléka és a cigány anyanyelvű gyerekek 48 százaléka nem végzi el az általános iskolát. Náluk az a fő akadály, hogy hat-hét éves korban a gyerekek nagy része igen rosszul tud magyarul. Ezzel kapcsolatban *Solt Ottília* már húsz évvel ezelőtt javasolta, hogy a cigány nyelvet — és persze a beás nyelvet is — be kell fogadni az iskolába. Nem azt javasolta, hogy a cigány nyelv legyen a tanítás nyelve, hanem csupán az elfogadást. „Nincs szükség a tanítók tökéletes cigány nyelv tudására. A gyerekek félelme és idegensége cigány nyelvű köszönés és néhány cigány nyelvű formula hallatán is oldódik.” A cigány és a beás nyelv befogadásával természetesen még a problémát nem oldottuk meg, mert végül is meg kell tanítani a magyar nyelvre a gyermekeket.

Vannak az országban óvodák és iskolák, amelyek le tudják küzdeni ezeket a nehézségeket, és sikeres programot hajtanak végre. Ki kell válogatni ezeket az óvodákat és iskolákat, ki kell válogatni a jól működő programokat, és a kiválogatott programokat ajánlás formájában az etnikai támogatást igénylő óvodák és általános iskolák rendelkezésére kell bocsátani.

A „nemzeti etnikai kisebbség óvodai nevelésének irányelvéről” szóló 1997. évi MKM-rendelet, illetőleg annak melléklete, kizárólag a kisebbségi nyelv és kultúra tanulásával, ápolásával és fejlesztésével foglalkozik, és a cigány gyermekek felzárkóztatását nem is érinti. Feltétlenül szükséges a rendelet 1. számú mellékletének olyan kiegészítése, amely a kisebbségi óvodai nevelés három felsorolt formája (kisebbségi nyelvű óvoda, kétnyelvű óvoda, cigány kulturális nevelést folytató óvoda) mellett negyedik formának a sikeres iskolai előmenetelre való előkészítést és a felzárkóztatást jelöli meg.

A „nemzeti, etnikai kisebbség oktatásának irányelvéről” szóló MKM-rendelet, illetőleg annak melléklete, a kisebbségi oktatás öt formáját tárgyalja.

Az anyanyelvű, a kétnyelvű, a nyelvoktató és a (szintén kisebbségi nyelvet oktató) interkulturális forma mellett a cigányfelzárkóztató oktatás is szerepel, azzal a célkitűzéssel, hogy biztosítsa a cigány tanulók számára a cigányság kulturális értékeinek, történelmének, irodalmának, képzőművészetének, zenei és tánc-kultúrájának, valamint hagyományainak megismerését. A rendelet jelenlegi formájában semmivel sem segíti elő a cigány tanulók iskolai előmenetelét.

A közelmúltban hozott döntés értelmében 1998. január 1-jétől „cigány tanulók felzárkóztató oktatásában részt vevők” címen tanulónként 24 ezer forint támogatási összeg („fejkvóta”) vehető igénybe az általános iskolákban, a szakiskolákban, a gimnáziumokban, a szakközépiskolákban és a speciális iskolákban. Az igény benyújtásának elfogadását programokhoz kellene kötni, és a programok kidolgozásához a már említett ajánlásokat rendelkezésre kell bocsátani.

Az etnikai kiegészítő támogatásról szóló jogszabály az önkormányzatokhoz és az oktatási intézményekhez köti a normatív támogatások megadásának lehetőségét. Vannak azonban az országban olyan intézmények, amelyek nem általános iskolák vagy óvodák, vagy középiskolák, de sikeresen foglalkoznak cigány gyermekek oktatásával. E pillanatban ezek az intézmények nem kaphatnak etnikai kiegészítő támogatást. Biztosítani kell a normatív támogatások folyósítását az ilyen intézmények számára.

Ezzel kapcsolatban feltétlenül meg kell említeni Tiszavasvárit. *Kaltenbach Jenő* írásbeli dokumentumok beszerzése után helyszíni vizsgálatot és megbeszéléseket is folytatott Tiszavasváriban, és megállapította, hogy a romungró gyermekek vegyes osztályokba járnak a Vasvári Pál Általános Iskolában. Az oláh cigány gyermekek viszont a Pethe Ferenc Általános Iskolába járnak. „Az iskola beiskolázási körzetébe tartozó halmozottan hátrányos helyzetű tanulók szinte kizárólag a cigány kisebbséghez tartoznak... A szóban forgó osztályokban az oktatás felzárkóztató program szerint folyik, amely 1994-ben váltotta fel a kiegészítő iskolai rendszert.” Ebben az esetben tehát cigányosztályokkal, sőt cigányiskolával van dolgunk, de az elnevezés természetesen nem cigány-, hanem korábban kiegészítő iskola volt, jelenleg pedig felzárkóztató.

Cigányosztályok és cigányiskolák létrehozása a hatvanas évek elején kezdődött. Ismeretes, hogy az MSZMP Politikai Bizottsága 1961. június 20-án határozatot hozott „a cigány lakosság (sic) helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról”, amelyben többek között megállapította, hogy a folyó tanévben „6 ezer cigány gyermek maradt távol az iskoláktól”, és deklarálta, hogy „a fő figyelmet éppen a cigány fiatalok nevelésére kell fordítani”. A határozatot kampány követte az addig iskolába nem járók beiskolázására. A kampány során sok helyen cigányosztályokat is szerveztek és cigányiskolákat építettek. A művelődésügyi miniszter 1962-ben utasítást adott ki külön osztályok, tanulócsoporthoz, napközi otthonos csoportok szervezésére. Létrehozásuk egyik indokának azt hozták fel, hogy az újonnan beiskolázottak nagy

része túlkoros volt, és 10–15 éves gyerekeket nem lehet 6–7 évesekkel együtt tanítani. Más indokok hasonlítottak azokhoz, amelyeket a tiszavasvári különballagás szervezői eljárásuk védelmében felhoztak.

1962-ben 70, 1963-ban 94, 1974-ben 181 volt a cigányosztályok száma. A cigányosztályok számának ez a gyors növekedése iskolák és hatóságok egyetértését mutatta. A párt és az állam hosszú időn át az iskolai elkülönítés mellett volt. „Az ilyen osztályokban tanuló gyerekek tanulmányi eredményei jobbak” — deklarálta 1968 júniusában a MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága. Ugyanez a testület 1974 júniusában a következőket állapította meg: „A kisegítő, túlkoros osztályok, valamint az átmenetileg szervezett külön cigányóvodák és cigányosztályok segítik a cigány gyermekek előrehaladását.”

A cigány gyermekek elkülönítésének másik intézménye a kisegítő iskola volt. Az 1971-es országos cigányvizsgálat idején szinte mindenütt megtaláltuk a kisegítő iskolákat, és meg kellett állapítanunk, hogy ezeket cigányiskolának használták.¹⁰

A néesség szerinti szelekción alapuló párhuzamos osztályok és ezen belül az úgynevezett c-osztályok felállítása is alkalmat nyújtott az elkülönítésre. Az 1971-es vizsgálat beszámolója szerint: „A párhuzamos osztályok szervezésénél igen sok magyar faluban az iskolák vezetői igen jó gyakorlati szociológusnak mutatkoznak: a c-osztályokba... az alsó réteg gyermekeit tömörítik. Ott, ahol a cigány gyermekek száma ehhez elegendő, gyakori, hogy a c-osztályba kizárólag cigány gyermekek járnak... Ami a kisegítő iskolákat és a túlkoros osztályokat illeti, ezekben nyilvánvalóan csak arról van szó, hogy iskolák és helyi hatóságok a dolog könnyebbik végét keresik, s a cigány gyermekek elkülönítésével igyekeznek lehetővé tenni a nem cigány gyermekek nyugodt körülmények között folyó tanítását, még a reményéről is lemondva annak, hogy a cigány gyermekek iskolázásának ügyét akár csak egy lépéssel is előbbre vigyék. A legtöbb esetben a cigány iskolák, cigányosztályok, c-osztályok sem szolgálnak más célt.”¹¹

Már a hetvenes években vita kezdődött a cigányosztályokról és a kisegítő iskolákról. A vitában részt vevő kutatók, írók, újságírók, pedagógusok találtak érveket az elkülönítés mellett és ellen is. Cigányok és nem cigányok egy része azért követelte az önálló cigányiskolákat, hogy ezek a cigányság nemzeti közösséggé alakítását szolgálják. Mások azzal érveltek a cigányosztályok és a kisegítő iskolák mellett, hogy ezek az intézmények barátságosabbak, megértőbbek a cigány gyermekekkel, mintegy „megvédik” őket a „normál” általános iskolák túlzott teljesítménykényszerétől és gyerekellenes drilljétől. A vita a mai napig folyik.¹²

Jelen pillanatban nem ismerjük a cigányosztályok számát. A magyarországi cigány tanulók oktatásáról szóló jelentésében (Budapest, 1997) Radó Péter arról számol be, hogy a 840 adatokat közlő általános iskola közül 132-ben működött cigányosztály. De tudjuk, hogy 1995-ben 3809 általános iskola volt az országban. Nem ismerjük a 132 regisztrált cigányosztályban a tantermek szá-

mát, az iskola felszereltségét, az oktatás tartalmát, a pedagógusok képezését és minőségét. Feltétlenül szükséges olyan felmérés készítése, amelyből meg tudhatjuk a cigányosztályok és -iskolák számán túl az említett adatokat.

Szükségesnek tartom továbbá egy komoly kutatás megrendelését a kisegítő iskolákat illetően az alábbiak megállapítására:

1. Milyen módon, milyen eljárással, milyen kritériumok alapján helyezik át és vissza a gyermekeket?
2. Milyen az áthelyezett gyermekek tényleges értelmi fejlettsége?
3. Milyen pedagógiai és szervezeti lépéseket kell tenni a helyzet javítására?

A középiskolai továbbtanulást illetően középiskolás cigány kollégium létrehozását *Havas Gáborral* és *Kertesi Gáborral* 1994-ben javasoltuk a Soros Alapítványnak. Hatosztályos kollégium tervét dolgoztuk ki, az általános iskola hetedik osztályától a középiskola negyedik osztályáig, évfolyamonként 15 bentlakó és 10 bejáró, összesen 90 bentlakó és 60 bejáró diákkal. Az elképzelés szerint a kollégisták a megyeszékhely vagy Budapest normál középiskolaiba járnak, a nem roma gyerekek közé. Mivel az életben is nem romákkal fognak együtt dolgozni, a középiskolában is a nem roma tanulókkal kell versenyezniük, és azt az érettségit kell sikeresen letenniük, amelyet a többiek is letesznek. A kollégium az idegen nyelvek tanításában, a matematika oktatásában, a számítógépekkel való megismerkedésben nyújtana kiegészítő oktatást, általában olyan dolgokban, amelyek a mai életben és a mai középiskolában egyaránt nélkülözhetetlenek. Mondanom sem kell, hogy elitnevelő kollégiumok létrehozását tűztük ki célul. Ezt a tervet vette át 1995-ben az MKM, de az azóta eltelt négy esztendőben egy lépést sem tett a kollégiumok létrehozásának vagy akár csak előkészítésének irányában.

A Gandhi Gimnázium tervét 1991-ben vetette fel *Derdák Tibor*, és 1992-ben jött létre a Gandhi Alapítvány a gimnázium létrehozására. Az alapítvány 1995-ben közalapítvánnyá alakult át. 1993 és 1997 között központi költségvetésből 910 millió forintot fordítottak a gimnázium felépítésére. Az intézmény vezetői szerint további egymilliárd forint szükséges a gimnázium befejezéséhez. A gimnáziumnak jelenleg 140 tanulója van, a teljes kiépítés után 350 tanulója lesz. 1997-ben a központi költségvetés 325 millió forintot fordított a gimnáziumra, úgy látszik azonban, hogy 1998-ban ennek az összegnek csak a felét tudták biztosítani. A Gandhi Gimnázium vezetői szerint a gimnázium felépítése után még négy vagy öt ilyen gimnázium felépítésére lenne szükség.

A Gandhi Gimnázium és a középiskolás kollégiumok koncepciójáról kezdettől vita folyt és folyik ma is, bár többnyire nem publikusan. A vitát tovább lehet folytatni, de a Gandhi Gimnázium építését mindenképpen be kellene fejezni, és négy vagy öt középiskolás kollégiumot is létre kellene hozni. Bizonyos, hogy az 1998/1999-es tanév kezdetéig egy középiskolás kollégiumot sem lehet létrehozni, de feltétlenül el kellene végezni azt az előkészítő munkát,

amelynek alapján az 1999/2000-es tanévtől kezdődően minden évben létre lehetne hozni egy kollégiumot.

A középiskolai években megkezdett elitnevelést az egyetemen is folytatni kell, és ezt a munkát már most meg kell kezdeni, hiszen kis számban ugyan, de most is vannak roma diákok az egyetemeken és a főiskolákon. A diákok döntő többsége ma is kap szerény összegű ösztöndíjat — egyrészt az egyetemeken és főiskolákon, másrészt a különböző közalapítványoktól, és legnagyobb mértékben a Soros Alapítványtól. A fönntmaradáshoz ez talán elegendő, az elitképzéshez semmi esetre sem.

Az elitképzéshez az egyetemekre járó legtehetségesebb roma fiataloknak olyan kiegészítő ösztöndíjat kell biztosítani, hogy a meglévő ösztöndíjakkal együtt havi 35 ezer forint nettó jövedelmük legyen. Ezen túlmenően a legjobb tanulmányi feltételeket is biztosítani kell a következőkben: egy vagy két fő tantárgyukban tutor szerződtetését egyetemi tanárok és tudósok bevonásával, és a nyelvtanulást a legjobb nyelvtanárok meghívásával. A diákoknak az egyetem elvégzésének ideje alatt két nyelvből felsőfokú nyelvvizsgát kell tenniük.

A szakképzés terén azt ismételtem el, amit *Liskó Ilona* javasolt évekkal ezelőtt: „A cigány gyermekek szakképzésének pillanatnyilag az az egyik legfőbb akadálya, hogy szüleik képtelenek gyakorló helyeket »vásárolni« számukra, s így gyakorló hely híján még azok a szakképző iskolák is elutasítják őket, amelyekbe képességeik és tanulmányi eredményeik alapján bekerülhetnének. Ennek a kedvezőtlen helyzetnek a kiküszöbölésére olyan támogatási rendszer kialakítását javasoljuk, amely ebben a tekintetben kompenzálja a család induló helyzetét, illetve a kisiparosok és vállalkozók számára nyújtana anyagi támogatást azzal a feltétellel, hogy cigány gyermekek szakmai gyakorlati képzését vállalják.”

A legsúlyosabb veszteségek az elveszett gyerekek és fiatalok. A KSH Évkönyvek szerint a 14 évesek létszáma 1995. január elsején 143 827 volt, 1996. január elsején 138 110, a nappali tagozaton 1995-ben iskolába járó 14 éveseké 118 991. A 15 évesek létszáma január elsején 154 664 volt, 1996. január elsején 143 772, a nappali tagozaton 1995-ben iskolába járó 15 éveseké 138 193. Nyilvánvaló, hogy több ezer 15 éves nem jár iskolába, holott 32 éve van érvényben a 16 éves korig terjedő tankötelezettség. A tanköteles korú, de iskolába nem járó fiatalok nagy része minden bizonnyal cigány. Feltétlenül szükséges azoknak a 15–18 éves fiataloknak a regisztrálása, akik kimaradtak az iskolából, vagy az általános iskola elvégzése után nem tanultak tovább.

Diszkrimináció

1997 áprilisában *Furmann Imre* javasolta diszkriminációellenes törvény megalkotását. A különböző magyar törvényekben találhatók diszkrimináció-

ellenes szabályok. Ezek száma azonban csekély, és távolról sem tartalmazzák az életben előforduló diszkriminációs cselekményeket, még a tipikusakat sem. A létrehozandó diszkriminációellenes törvény egybegyűjtené az elszórtan fellelhető rendelkezéseket, tartalmazná az életben előforduló diszkriminációs cselekmények leírását, pontosan megfogalmazná, hogy a különböző területeken mit kell diszkriminációnak tekinteni, és tartalmazná a diszkriminációs cselekményekkel kapcsolatos eljárásokat és szankciókat is. A Nemzeti Etnikai és Kisebbségi Hivatal átvette Furmann javaslatát, és beillesztették abba az előterjesztésbe, amelyet 1997 júniusában készítettek a kormány számára. A kormányhatározatból (az „intézkedéscsomagból”) azonban már kimaradt, holott a törvény megszavazásának igen nagy jelentősége lenne.

Gyakran halljuk és olvassuk, hogy nincs szükség ilyen törvényre, mert az alkotmány tiltja a diszkriminációt. Az alkotmányos tilalom ellenére azonban diszkriminációt tapasztalunk a legkülönbözőbb területeken, és ezek között is az állami intézményekben, és szervezetekben, a központi és helyi hatóságok gyakorlatában. Az elmúlt hónapokban a televízió, a rádió és a nyomtatott sajtó részletesen foglalkozott Sátoraljaújhely és Székesfehérvár képviselő-testületének és polgármesterének diszkrimináló döntéseivel és nyilatkozataival, valamint a Fejér megyei településeken végbement jogot sértő akciókkal. Az alkotmány nem akadályozta meg a hivatalban lévő és a magánszemélyeket alkotmányértő cselekedetek elkövetésében, és valószínűnek látszik, vagy legalábbis elképzelhető, hogy ezek a személyek nem is voltak annak tudatában, hogy tetteik és szavaik sértik az alkotmányt. Konkrét tartalmi elemeket magában foglaló törvényi tilalom nélkül az alkotmányos tilalom merő általánosság marad, és nemcsak nem kényszerít a diszkriminációs tilalom betartására, hanem még világos útbaigazítást sem ad a jogsértő viselkedés elkerülésére. *Almási Tamás* Meddő című filmjében láthattuk, Ózdon a székesfehérvárinál sokkal súlyosabb jogsértésekre került sor, szankciók nélkül, holott a filmet a közszolgálati televízióban mutatták be. A települési önkormányzatokban sok helyen érzékelhetők a szegregációs törekvések, és jelenleg ezeknek van ugyan alkotmányos, de nincs törvényes tilalma.

Különösen súlyos a hátrányos megkülönböztetés és az elkülönítés az oktatásban. Számos iskolában valósul meg alkotmányértő szegregáció, nemcsak hogy szankciók nélkül, hanem az oktatási hatóságok és a települési önkormányzatok kifejezett jóváhagyásával. A már említett tiszavasvári külön ballagásból országos botrány lett, arról azonban már nem esett szó, hogy az oláh cigány gyermekek nemcsak külön ballagtak, hanem külön cigányosztályokba jártak. *Kóczé Angélnak* a *Fundamentum* 1997. évi 2. számában közölt tanulmánya tájékoztat a „felzárkóztató program” minőségéről: „...az összevont cigányosztályokban egy tanító tanítja az órákat. Elismert tény, hogy ezekben az osztályokban csak olyan pedagógusokat alkalmaznak, akiknek semmilyen más lehetőségük nincs az elhelyezkedésre.” Arról is tudósít a tanulmány, hogy

a cigányosztályok az iskola melléképületében találhatók, és hogy a cigány gyermekek nem használhatják az iskola tornatermét. Azelőtt a kisegítő volt a fedőnév, most a felzárkóztató, amellyel többletpénzhez lehet jutni, és azt másra elkölteni. A valóság az osztatlan osztály, a pedagógusok fluktuációja és felkészületlensége, a rossz felszerelés és ami a legfontosabb: az elkülönítés.

Húsz éve annak, hogy Réger Zita megállapította: a cigányosztályokból a gyermekek egy idő után már egyáltalán nem vihetők át normál osztályba; „hátrányaik — a hátrányok kompenzálására létrehozott cigányosztályokban — irreverzibilissé váltak”.¹³

A cigányosztályok nem arra valók, hogy azokban tanuljanak a cigány gyermekek, hanem elkülönítésükre. Amit tilt az alkotmány, de nem konkrétan, pontosan megszabva azt, hogy mi tilos, hanem nagyon általánosan, nagyon „fenten”. Olyannyira, hogy iskolaigazgató, tanító, polgármester szerint eljárásuk nem ütközik jogba, törvényekbe, hanem egyszerűen: rendjén való.

Erőteljes diszkrimináció érvényesül munkahelyi viszonylatban is. Látható volt ez már a nyolcvanas évek legvégén és a kilencvenes évek legelején: a cigányokat hamarabb bocsátották el, mint a többieket. Jelenleg nem annyira az elbocsátásoknál, mit inkább a felvételeknél érvényesül diszkrimináció. Nincs arról szó, hogy egyáltalában ne vennének fel cigányokat semmilyen munkahelyre sem. Vannak vállalatok, amelyek felvesznek cigány munkaerőt, és vannak más vállalatok, amelyek nem vesznek fel. A diszkrimináció nem általános, de lépten-nyomon találkozni lehet vele.

Az elmúlt hónapokban több olyan cikket olvastam, amelynek szerzője szerint a cigányok munkanélkülisége teljes egészében a rossz iskolai végzettségre vezethető vissza, sőt még olyan állítást is olvastam, hogy szociológusok kimutatásai szerint a 8 osztálynál kevesebbet végzettek körében a nem cigányok munkanélkülisége éppen akkora, mint a cigányoké. A valóság a következő: 1993 végén a 8 osztálynál kevesebbet végzett nem cigányoknál a munkanélküliségi ráta 23,1 százalék volt, a cigányoknál 59,0 százalék. A nyolc osztályt végzett nem cigányoknál a munkanélküliségi ráta 17,5 százalék, a cigányoknál 48,7 százalék, és ugyanilyen nagyok a különbségek a szakmunkásképzőt végzetteknél és az érettségizetteknél is. A cigányok munkanélküliségét előidéző tényezők közül a legsúlyosabb az iskolázatlanság, de a teljes munkanélküliséget nem magyarázza meg. Hozzájárul a munkanélküliséghez az is, hogy a cigányok többsége falvakban és az ország válság sújtotta körzeteiben lakik, és korábban azokban az iparágakban dolgozott, amelyek azóta bajba jutottak. Ezek a tényezők azonban együttesen sem adnak teljes magyarázatot a cigányok munkanélküliségére. Van egy reziduum, amelyet nem tudunk megmagyarázni, és ebben a reziduumban bizonyosan ott van a diszkrimináció hatása is.

Felvetődik a kérdés, hogy lesz-e kedvező hatása az antidiszkriminációs törvénynek. Ezzel kapcsolatban az Amerikai Egyesült Államok példájára hivatkozom. 1954-ben az Amerikai Egyesült Államok legfelsőbb bírósága

alkotmányellenesnek nyilvánította az iskolai elkülönítést. A bíróság döntése után az amerikai kormány magára nézve kötelezőnek tekintette az elv érvényesítését, és az alkalmazás során kényszerítő és egyben látványos eszközöket vett igénybe. A bíróság döntése és a szövetségi kormány gyakorlata fokozatosan átalakította a közállapotokat, és megváltoztatta az állampolgárok többségének magatartását is.

„Ez a döntés az egyik legizgalmasabb és legnagyobb társadalmi kísérletet indította meg országunkban” — írta *Elliot Aronson: A társas lény* című munkájának abban a fejezetében, amelynek jellemző címe: „A jog megváltoztatja az erkölcsöket”. Nincs itt helye annak, hogy részletesen tárgyaljam Aronson árnyalt, érveket és ellenérveket egyaránt figyelembe vevő gondolatmenetét, de szükségét érzem annak, hogy még négy mondatát idézzem: „Az én véleményem szerint a fajok közötti harmónia megteremtésének legcélravezetőbb módja az, ha az embereket olyan helyzetbe hozzuk, hogy kénytelenek legyenek megváltoztatni a viselkedésüket. Továbbá — és ez a leglényegesebb — minél előbb felismerjük: az integráció elkerülhetetlen, annál inkább kezdik megváltoztatni előítéletekkel terhes attitűdjeiket... 1942-ben a fehér lakosságnak csak 30, 1956-ban pedig már 49 százaléka támogatta az integrált iskolákat, 1970-ben pedig hetvenöt százalék nyilatkozott úgy, hogy egyetért vele. Az utóbbi években egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a faji elkülönítés megszüntetése elkerülhetetlen: 1980-ban már a fehér lakosság kilencven százaléka támogatta.”

Nyilvánvaló különben, és a fenti idézet utolsó sorai is mutatják, hogy az elkülönítést tiltó törvény csak más tényezőkkel együtt és csak évek, sőt évtizedek alatt érheti el az állampolgárok nagy részénél az (elő)ítéletek és a magatartások átalakulását. A cselekedetekre azonban közvetlenül hat, ha jól fogalmazzák meg a törvényt.

A *Népszava* 1998. januári számai közölték a Gallup Intézet intolerancia-vizsgálatának adatait, amelyek szerint 1994 végén 40 százalék, 1997 végén viszont már 50 százalék mondta magáról, hogy idegenkedik a cigányoktól. A *Népszava* cikkírója tudati gátszakadásról írt, de talán csak azért, mert nem ismerte a korábbi kutatásokat. Csak egyet említek közülük.

Kovács András 1992 decemberében 1000 egyetemi és főiskolai hallgatóval készített interjút. Közülük 86 százalék szabadelvű gondolkodásúnak mondta magát, csak három százalékuknak voltak ellenérzéseik a zsidókkal szemben, de 56 százalékuk válaszolt „inkább igen”-nel arra a kérdésre, hogy azok csoportjába tartozik-e, akik idegenkednek a cigányoktól.

Valószínűnek látszik, hogy a faji diszkriminációt tiltó törvény elfogadása és érvényesítése egy idő után csökkenti a cigányoktól idegenkedők arányát. De ez csak a törvény távolabbi célja lehet. Közvetlen célja a diszkriminatív lépések és intézkedések megakadályozása. Sátoraljaújhely, Ózd, Székesfehérvár és a többi érintett település polgármestere és választott képviselője nem vallja ma-

gát fajgyűlölőnek vagy cigányellenesnek, nem hitte (és talán nem is hiszi), hogy a megszavazott lépések alkotmányellenesek voltak. Nem tették volna meg ezeket a lépéseket, ha 1997. január elsején érvénybe lépett volna a diszkriminációt tiltó törvény, és ebben a törvényben az ilyen típusú lépések és intézkedések tilosként és meghatározott szankciókat maguk után vonóként meglettek volna nevezve.

Cigányosztályokat sem szerveztek volna, ha ezt a törvény tiltotta volna, és nem is fognak szervezni, ha a törvény tiltani fogja.

Ezzel már át is tértem arra, hogy mi legyen a törvény tartalma. A fentiekből következik, hogy a törvénynek konkrét tilalmakat kell felsorolnia, és ezek kikényszerítését biztosítania.

Kardos Gábor figyelmeztet¹⁴ arra, hogy tisztázni kell a jogok tartalmát és azt, hogy az abban foglalt magatartás kitől követelhető. „Enélkül csupán államcélok megfogalmazására vagy a jogok deklarációjára kerül sor.”

A fentiekből következően nem általános diszkriminációt, hanem faji diszkriminációt tiltó törvényt javasolok. Egy általános diszkriminációt tiltó törvény szükségképpen általános elveket tartalmaz, vagyis deklaratív jellegű és nincs tekintettel a végrehajthatóságra. Hasonló lesz a fogyatékos személyek jogairól szóló törvényhez, amelyről joggal állapítja meg *Kardos Gábor*, hogy „abszolút szerkezetű jogokat fogalmaz meg, konkrét részjogosítványok nélkül”.¹⁵

Többféle diszkrimináció van az országban, a legsértőbb és a legsúlyosabb következményekkel járó diszkriminációnak azonban a cigányok az áldozatai. Ez a körülmény sürgőssé teszi az őket sértő diszkrimináció tilalmát.

A konkrét tilalmak meghatározásánál mindig szem előtt kell tartani azok érvényesíthetőségét. Nem érdemes olyan tilalmakat kimondani, amelyek végrehajtását nem tudjuk biztosítani. Különösen igaz ez az ún. közvetett diszkrimináció eseteiben.

A magam részéről nem tudom elfogadni a bizonyítási teher megfordítását, vagyis azt, hogy ne azt kelljen bizonyítani, hogy valakivel szemben diszkriminációt alkalmaztak, hanem annak kelljen bizonyítani, akit diszkriminációval vádolnak. Úgy vélem, hogy a fordított bizonyítás elve az emberek jogérzetébe ütközik, és a diszkriminációt tiltó törvény tekintélyét veszélyezteti.

Munka és munkanélküliség

Mindenki tudja, hogy a nyolcvanas évek végéig a cigány férfiak általában aktív keresők voltak a bányászatban, a kohászatban, az építőiparban az útépitéseknél, a gyáriparban, mindenütt, ahol rossz körülmények között nehéz vagy egészségre ártalmas munkát kellett végezni. Azt is tudjuk, hogy a nyolcvanas évek végétől kezdve fokozatosan elvesztették a munkahelyüket, úgyhogy mire

Magyarországon az igazi munkanélküliség megkezdődött, addigra a cigány keresők többsége már munkanélkülivé lett.

A munkanélküliség elemzésében gyakran használják a regisztrált munkanélküliség fogalmát, vagyis azokat tekintik munkanélkülinek, akiket a munkaközvetítő hivataloknál nyilvántartásba vettek. Ennél a mérésnél a munkanélküliek közé kerülnek olyan személyek is, akik valójában nem kívánnak fizetett munkát végezni, és olyanok is, akik a láthatatlan (vagy a nagyon is látható, de nem regisztrált) gazdaságban dolgoznak. Ugyanakkor nem szerepelnek a munkanélküliek között azok, akik szívesen dolgoznának, de nincs esélyük arra, hogy munkát találjanak, valamint arra sem, hogy valamilyen munkanélküli-járadékban vagy ellátásban részesüljenek, s ezért nem is regisztráltatják magukat.

A regisztrált munkanélküliségi ráta a nem roma férfiaknál 1993 végén 14,2 százalék volt, nőknél 11,2 százalék, együttesen 12,8 százalék. A romáknál ennek majdnem négyszerese: a férfiaknál 50,1 százalék, a nőknél 48,9 százalék, együttesen 49,7 százalék.

A munkanélküliség mérésének másik módjánál a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) meghatározását alkalmazzák. Eszerint munkanélküli az, aki 1. a megkérdezés előtti héten nem végzett legalább 1 óra fizetett munkát, 2. a megkérdezés előtti négy héten át aktívan keresett munkát, és 3. ha lenne munka, két héten belül munkába tudna állni. Az első és a második feltétel esetében mindig kétséges a válasz megbízhatósága, de különösen kétséges a mai magyar viszonyok között a regisztrált és nem regisztrált gazdaság határán mozgó személyeknél.

Az ILO-meghatározás szerinti munkanélküliségi ráta 1993 végén a nem roma férfiaknál 12,3 százalék, a nőknél 9,6 százalék, együttesen 11,1 százalék volt. A romáknál ennek több mint háromszorosa: a férfiaknál 40,5 százalék, a nőknél 33,3 százalék, együttesen 38 százalék.

A két munkanélküliségi ráta közös gyengéje, hogy nem ad számot azokról az inaktív személyekről, akik valójában munkanélküliek. Az aktív keresők száma Magyarországon 1982-ben még 5 000 000 volt, 1993 végén már csak 3 800 000. A regisztrált munkanélküliek száma ugyanakkor 640 ezer volt, az ILO-meghatározás szerinti munkanélkülieké 500 ezer, vagyis 560 és 700 ezer között volt az inaktívak közé sorolt munkanélküliek száma.

A nyugdíjasok száma 1980-ban Magyarországon 2 millió volt, 1986-ban 2,3 millió, 1994. január elsején 2,6 millió. Első pillantásra azt gondolná az ember, hogy mindazok nyugdíjasok, akik nem maradtak foglalkoztatottak és nem is regisztrált munkanélküliek. Nyilvánvaló, hogy nincs egészen így, mert igen sokan fiatalok voltak ahhoz, hogy nyugdíjba mehessenek, és még jó néhány más tényező is befolyásolta a nyugdíjasok számát. Bizonyos azonban, hogy sokan menekültek nyugdíjba a munkanélküliség elől.

Mi a helyzet a romáknál? Vizsgálatunk időpontjában 277 ezer volt a 15–74 éves romák száma, 1982-ben 240 ezer és 250 ezer között lehetett a 15–74 éves romák száma, és 160 ezer az aktív keresőké. Az 1993–1994. évi vizsgálatban 277 ezerből 57 ezer 1994. január elsején dolgozott. További 57 ezer regisztrált munkanélküli volt. 31 ezer volt a nyugdíjasok száma, 132 ezer nem nyugdíjas inaktív személy. A 3 millió 600 ezer inaktívként magyarországi lakosból 2 millió 600 ezer, vagyis 72 százalék volt nyugdíjas, a 163 ezer inaktív roma lakosból 19 százalék. Tény viszont, hogy a 132 ezerből igen sokan dolgoztak a szürke- és a feketegazdaságban, sőt nemcsak a 132 ezerből, hanem az 57 ezer regisztrált munkanélküliből is. Jelen kötetben *Szuhay Péter* írt arról, hogy hányféle munkát végeztek a munkanélküliként vagy inaktívként nyilvántartott romák. Egy korábbi konferencián, 1997. november 6-án *Havas Gábor* beszélt a szerző-mozgó cigányokról, akiknek létezését már a nyolcvanas években regisztrálta, és akiknek a létszáma, valamint gazdasági ereje nyilvánvalóan növekedett attól kezdve, hogy elhárultak a kereskedés előtti tilalmak.

A helyzetleírásból adódó javaslatok

A cigány munkanélküli és kényszerítő okokból inaktív személyek nagy része egy évnél hosszabb ideje munkanélküli, és valószínűleg akkor sem tud elhelyezkedni, ha sok éven át jelentős lesz a gazdasági növekedés. A tartós és reménytelen munkanélküliség azonban nemcsak a cigányok, hanem az egész magyar társadalom egyik legsúlyosabb problémája. Az elmúlt hat évben úgyszólván semmit sem tettünk a tartósan munkanélküliek elhelyezése érdekében. Ezt az embertelen gyakorlatot nem folytathatjuk tovább. Két rendszabály bevezetését javaslom:

1. A munkát találó, tartósan munkanélküliek esetében a vállalatot terhelő tb-járulékok jelentős részét vállalja át az állam a költségvetés terhére.
2. A tartósan munkanélkülieket munkába állító vállalatok egy éven át fizethessenek a minimális munkabérnél 15 vagy 20 százalékkal kevesebbet.

A fenti két rendszabály bevezetését javaslom azoknál a 17. vagy 18. életévüket betöltő fiataloknál is, akik még nem helyezkedtek el, nincs szakképzettségük és nincs magasabb iskolai végzettségük az általános iskola 8. osztályánál.

Az önkormányzati hatáskörbe tartozó szolgáltatásoknál számos olyan munkakör és feladat van (házi szociális gondozás, szociális étkeztetés, iskolai, óvodai szolgáltatások, a legkülönbébb szociális munkák), amely nem feltétlenül és nem mindig igényel magas szintű képzettséget. Jelenleg elég kismérvű a romák foglalkoztatottsága ezeken a helyeken. Idetartoznak a családsegítő központok is. (A szociális törvény előírta, hogy a megfelelő lélekszámhoz rendelt 1997-ig létre kell hozni ezek országos hálózatát.) A kormányzat persze

nem avatkozhat bele abba, hogy az önkormányzat kit alkalmaz családsegítőnek, de tehet ajánlásokat, és roma munkatársak alkalmazása esetén biztosíthatja a foglalkoztatáshoz kapcsolódó járulékok összegének átvállalását (részben vagy egészben). Erre azért is szükség van, mert a családsegítők igen nagy százalékban foglalkoznak a roma családokkal, és nem lehet teljesen rendben lévőknek tekinteni azt, hogy kizárólag nem romák mennek ki romákhoz családsegítő munkát végezni. A családsegítő munkához képzési programokra is szükség van. Magától értetődik, hogy a legkülönbébb szociális munkákban is alkalmazható és alkalmazandó ez.

Javasolom továbbá olyan program kidolgozását, amely az önkormányzatok, a munkaügyi és képzési központok együttműködésére építve a képzési programokat és a közhasznú munkavégzést kapcsolja össze.

Az említett programok csak akkor valósulhatnak meg, ha a helyi szervezési, menedzselési feladatokat roma munkaszervezők látják el. Ezért ésszerű volt a Munkaügyi Minisztérium 1994. évi cselekvési részprogramjának azon pontja, amely cigány munkaszervező menedzserek közhasznú foglalkoztatását irányozta elő, az alábbiakban: „a munkaszervező menedzserek foglalkoztatásának az OFA-nál működő rendszerét kibővítve — országos program keretében — a települési önkormányzatok mellett a kisebbségi önkormányzatok számára is támogatást biztosítanának egyéves időtartamra, amennyiben munkaszervező menedzsereket alkalmaznak. A menedzserek képzésével programszerűen kell foglalkozni. Az érintett személyek kijelölését azonban a cigány kisebbségi önkormányzatoknak kell kezdeményezniük.” Ez a program-pont azonban máig sem valósult meg, és a kormányhatározatból is kimaradt. Javasolom a megvalósítását.

A munkahelyek teremtésére alkalmas foglalkoztatási, regionális támogatási és területfejlesztési alapokat olyan községekben kell összpontosítani, amelyekben a munkanélküliség rátája magasabb, mint egy előre rögzített, igen magas érték. Ezeket a községeket mintegy kötelező jelleggel pályáztatni kell a megfelelő alapokra.

A rendelkezésre álló alapok egy részét ingázási támogatásokra kell fordítani.

Már a roma munkanélküliség kialakulásának idején szinte természetzerűleg vetődött fel az a gondolat, hogy a falun élő roma munkanélküliek megélhetésében szerepet játszhatna a mezőgazdasági termelés. Az Autonómia Alapítvány nem kizárólag, de elsősorban a falun élő romáknak nyújtott támogatást, megint csak nem kizárólag, de elsősorban mezőgazdasági termeléshez. (Az Autonómia Alapítvány ilyen irányú tevékenységéről Bíró András tanulmánya szól.)

A nyolcvanas években igen sokat foglalkozott a roma családok és a mezőgazdaság kapcsolatával Havas Gábor. Az ő kutatásai többek között kimutatták, hogy a dél-dunántúli megyékben lakó román anyanyelvű beás romák sokkal közelebb jutottak a paraszti gazdálkodáshoz, mint az ország más részein

lakó magyar és cigány anyanyelvű romák. Ezért javasolta Havas Gábor olyan dél-dunántúli program kidolgozását, amely lehetővé teszi a komolyabb gazdálkodást is vállaló családok kiválasztását és földhöz jutását. Ez a program azonban nem valósult meg.

1996-ban újabb kísérlet kezdődött a romák mezőgazdasági termelésének létrehozására. A Magyarországi Cigányokért Közalapítvány 1996-ban 49 szervezetnek 70 millió forintot, 1997 első felében pedig 43 szervezetnek 40 millió forintot adott részben támogatás, részben pedig kölcsön formájában, mezőgazdasági termelés céljára. Az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet a Miniszterelnöki Hivatal megrendelésére 1997 szeptemberében a programok hatásával foglalkozó vizsgálatba kezdett. A vizsgálat eredményei két kiadványban láttak napvilágot.¹⁶

E kiadványok szerint 1997-ben az Autonómia Alapítvány 24 településen 28 programot támogatott 28 millió forint értékben, a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány 48 településen 50 programot 54 millió forint értékben, és a Népjóléti Minisztérium a szociális földprogram keretében 170 településen 127 programot 184 millió forint értékben. A támogatások 54 százaléka Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyének jutott. A termelési feltételek kedvezőtlenek. A növénytermelésbe bevont bérelt földek rosszak, korszerű vagy értékes eszközök nincsenek, az állattartásra szolgáló épületek korszerűtlenek és rossz állapotban vannak. Gazdaságossági szempontból a kutatók az MCKA programjait vizsgálták. Az 1997. évi 50 program 10–15 százalékat minősítik sikeresnek.

Mindent összevetve, a szociális földprogram esetében 1993 óta, a Magyarországi Cigány Közalapítvány esetében 1996 óta nem sok pénz jutott erre a célra és a tárgyi feltételek sem teremtdtek meg. A cigányok 1945-ben is kimaradtak a földosztásból, a jelenlegi szociális programokban csak bérbe kaptak, csak rossz földet, eszközök nélkül, és a jövedelmező termelés feltételeinek létrehozása nélkül.

1945 után a magyar és a cigány anyanyelvű cigányok negyede, a román anyanyelvűek harmada élt a nagy- és középbirtokokon, valamint a jobb módú parasztgazdáknál végzett mezőgazdasági idénymunkából, illetőleg állandó munkakörként pásztorkodásból és állatgondozásból. 1971-ben a cigány családfelek 13 százaléka volt mezőgazdasági dolgozó, de csak 1,5 százaléka volt növénytermelő, 0,5 százalék traktoros, a többi mezőgazdasági napszámos, csősz, csemeteültető, egyéb erdészeti munkát végző, pásztor, állatgondozó és szőlőmunkás, és csak 5 százaléka volt tsz-tag.

Jelenleg a cigányok 6 százaléka vesz részt a fentiekben tárgyalt mezőgazdasági programokban. A mezőgazdasági munkákban valamennyire jártas cigányok aránya ennél jóval nagyobb. A mostaninál nagyobb anyagi és szellemi erőfeszítés kell ahhoz, hogy jóval több cigány család jusson önálló egzisztenciához.

Jegyzetek

- 1 Kemény István szerk.: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976. 40. p.
- 2 Uo. 41. p.
- 3 Lakatos Menyhért: Cigányközösség, cigánytelepek. *Valóság*, 1971/4. 89. p.
- 4 Csoba Judit adatai szerint Nyíregyházán minden évben három-négy alkalommal adják meg az osztályozó vizsga lehetőségét. Ezekre az elmúlt években összesen 100–120 fő jelentkezett. Közülük 50–60 százalék jelent meg a vizsgán, és a megjelentek 10–15 százalékának volt sikeres a vizsga. Csoba Judit: *Az alapképzés során lemorzsolódó fiatalok iskolarendszerben tartásának lehetőségei útjai*. PhD-dolgozat, 1995.
- 5 Uo. 9. p.
- 6 Kemény: i. m. 45. p.
- 7 Ez a 47,4 százalék a teljes népességre vonatkozik, míg a Kertesitől idézett adat a nem roma gyerekekre.
- 8 *A közoktatás fejlesztésének stratégiája*. Vitaanyag. MKM, 1994. december. 26–27., 31., 37. p.
- 9 Az MKM idézett anyagában olvashatjuk: „A középiskolai oktatás kiterjesztésével egyre több olyan gyermek jelenik meg a középiskolában, aki sok bukást és frusztrációt élt meg, ám kevés eredményt ért el eddig... Számítani kell arra, hogy amíg az oktatás módszerei és feltételei nem javulnak eléggé, a középiskolába újonnan bevont tanulók egyrésze az alsó középiskola követelményeinek sem képes megfelelni. Az eddigi tapasztalatok szerint arányuk 20–25%-ra becsülhető. Számukra nyitva kell hagyni a felkészültségükhöz, motivációikhoz és a munkaerő-piaci igényekhez illeszkedő szakképzési lehetőségeit.” (31. p.)
- 10 Kemény István: i. m. 41. p.
- 11 Uo. 42. és 49. p.
- 12 A hetvenes évek vitáit illetően ld. Réger Zita két cikkét: Kétnyelvű cigánygyermek az iskoláskor elején. *Valóság*, 1974/1. Cigányosztály, „vegyes” osztály — a tények tükrében. *Valóság*, 1978/8. A kisegítő iskolákról: Czeizel E.–Lányiné Engelmayer Á.–Rátay Cs. (szerk.): *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a Budapest-vizsgálat tükrében*. Medicina. Budapest, 1978. Csanádi Gábor–Ladányi János–Gerő Zsuzsa: Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. *Valóság*, 1978/6. Czeizel Endre–Lányiné Engelmayer Ágnes–Rátay Csaba: Még egyszer az értelmi fogyatékosokról. *Valóság*, 1978/9. Csanádi Gábor–Ladányi János–Gerő Zsuzsa: „Még egyszer a kisegítő iskolába járó gyerekekről. *Valóság*, 1978/10. Ladányi János–Csanádi Gábor: *Szelekció az általános iskolában*. Magvető. Budapest, 1983. A vita legújabb fejleményei: *Kritika*, 1996. 7., 10., 11., 12.
- 13 „Cigányosztály”, „vegyes osztály” — a tények tükrében. *Valóság*, 1978/8. 88. p.
- 14 Alkalmi tűnődés fontos dolgokról. *Fundamentum*, 1998. 1–2.
- 15 Uo.
- 16 *A cigányság megélhetését támogató mezőgazdasági programok hatásvizsgálatának néhány eredménye I–II*. Kutatási jelentés. AKII. Budapest, 1997. Lévai Péter–Sziijártó András: *Mezőgazdasági programok a cigányság körében*. AKII. Budapest, 1998.

GYPSIES IN HUNGARY

Summary

FERENC GLATZ

ON THE GYPSY QUESTION (QUESTIONS, DOUBTS, PROPOSALS)

The introductory essay by the President of the Hungarian Academy of Sciences deems the Roma question the strongest social and ethnic tension of Central Europe and Hungary.

While raising a number of thought provoking questions, he approaches the issue within the framework of the following sets of ideas:

- modernization and preservation of traditions;
- equal opportunity and mutual assimilation;
- segregation?;
- components of social, cultural and public thinking;
- the nature and sources of prejudice, etc.

The paper concludes that the Roma question can be discussed only in a regional framework which goes beyond state boundaries. Every politician and intellectual dealing with the Gypsy question in the Central European region must work together. Yet, there is no solution without the cooperation of the Roma intelligentsia and population.

KÁROLY KOCSIS, ZOLTÁN KOUÁCS

THE SOCIAL GEOGRAPHY OF THE GYPSY POPULATION

The paper presents the territorial disposition of the Gypsy population in Hungary. Two maps are of special interest. One is an ethnic map based on the latest data, the other is the distribution of Gypsy local governments according to the situation on January 16 1999.

GÁBOR HAVAS

GYPSIES IN THE MIRROR OF SOCIOLOGICAL RESEARCH

Any research on the gypsies, including sociological ones must begin by asking who they take as gypsies and on what basis. The history of sociological approach to the Gypsy question in Hungary suggests that it is not easy to find a satisfying answer to this question and hitherto no attempt at answering this question has been able to resolve all the contradictions inherent in the issue.

The definition struggle has left its mark on every research on Gypsies since the 1893 Gypsy Census. Among the attempts to answer this question we find some, which either at the expense of radically reducing the population under survey, or at the expense of an unnecessary extension of the characteristics of certain subgroups, regard the "immanent" ethnocultural features as authoritative. The other significant approach sets out from the significant social prejudice and takes as gypsies those who are regarded as such by their environment, but attempts have been made to harmonize the two approaches.

The research itself has examined on the one hand the position of the Gypsies vis-a vis the majority society and its sociological parametres (employment, education, residence, housing, etc.) and the inner stratification of the Gypsy society on the other. The position of the Gypsies, as witnessed by the research carried out in various points of time has undergone significant changes over time. From the data of the 1893 gypsy census it can be surmised that at the end of the last century the significant part of the Hungarian Gypsies were in an intermediate status that can be regarded neither as fully integrated nor as fully marginalized. In the first part of the 20th century the social distance between Gypsies and non-Gypsies grew and from the early 1960s together with their more intensive participation in the social distribution of labour the integrating processes were strengthened again. At the same time, research in the 70s and the 80s has shown that the slow integration had by no means reached the whole Gypsy population; that significant groups have remained in a strongly segregated and marginalized situation and that the rapid and often forced changes caused significant identity problems; that the conflicts entailed by integration have elicited growing prejudice from the part of a not negligible part of the majority society and that new forms of segregation at the work place and the places of residence were taking shape which aligned themselves to the changing situation.

GÁBOR KERTESI, GÁBOR KÉZDI

THE SIZE OF THE GYPSY POPULATION IN HUNGARY

The paper gives a detailed account of the sample algorithms of the representative Gypsy survey carried out by the Institute of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences in the winter of 1993-1994 and the results of the alternative population estimate methods made on the basis of the survey.

BÉLA JANKY

CHANGES OF RESIDENCE AMONG GYPSIES

Based on a 1993-1994 national survey the paper asserts that there is no significant difference in the frequency of geographical mobility between Gypsies

and non-Gypsies. The most characteristic interregional direction of migration is from the eastern part of the country to Budapest and its surroundings. There are differences in migration between the language groups. 56% of the Hungarian speaking gypsies live in the settlement where they were born. Among the Gypsies who speak Gypsy the proportion of those who live elsewhere then their birthplace is higher, while among the Romanian speaking ones it is much higher. They change their residence more often than others. But they seldom go far: they usually move to a neighbouring settlement or one close by.

15% of the gypsies live in separate Gypsy settlements, but there are significant regional differences in this field.

MÁRIA NEMÉNYI

BIOLOGY OR CULTURE — ROLES TO DO WITH FERTILITY AMONG GYPSY WOMEN

The aim of the research was to compare the ideas of young women belonging to various Gypsy communities on their own and their childrens' health, illness and lifestyle with those of the representatives of health institutions relating to the same topic. According to our hypothesis and the experience derived from our research there are communicational problems between the Gypsy clients and the representatives of health care which makes health care for Gypsies more difficult and increases their segregation, marginalization. We found that in the field of partner selection, marital and fertility habits, family planning, childcare, consciousness and lack of consciousness, traditionality and rationality the group differs widely from the unified image of the Gypsies constructed by the health care people. The results of the experiment, which was conducted with the interview method have demonstrated that the deficient knowledge from the part of the representatives of health care and fact that the clients are not judged individually, but according to prejudices projected to an ethnic group as a whole greatly influences the self image of Gypsy mothers, strenghtens the conflict between the behavioural patterns prescribed by the majority of the society and the one prescribed by their own community.

PÉTER SZUHAY

STRATEGIES FOR EMPLOYMENT AND LIVING AMONG GYPSIES IN HUNGARY

This paper seeks an answer to what kinds of strategy for making a living have been formulated in the past decade by the Gypsy/Roma communities and groups that have been pushed out of the job market and how their income structures can be described. To what extent and in what way can the traditional crafts that had existed in the period preceding extensive Socialist

industrialization be mobilized, which have in part continued to exist functioning as complementary sources of income? What are the activities which have newly entered Gypsy economies?

In working out a strategy or strategies, in reality the members of a community in fact as either a community or as a group or the reactions and choices show an increasingly individual character. By taxatively enumerating forms of making a living and occupations, the paper attempts to define the approximate proportion of each occupation within the income structure and to interpret the enumeration as a system. The paper asks questions about the ideology behind the occupations that became a part of the system and at the same time is out to interpret the negative decisions as well inquiring why the Gypsies refute paths that are naturally taken by others in the district of the given community and how they explain it.

In such a way the choice of the given community can be discussed fundamentally within the system of the local distribution of of labour. Can the choice of occupation, making a living, and activities within the given groups be seen as an ethnic choice or as an ethnic value judgement? To what extent does the natural and economic environment determine the strategy of the Gypsy groups? What are the "popular" economic categories of the decisions, what are the "popular" explanations of profitability, return on capital, investment and profit? Making a living for gypsy groups comprises of many elements, ranging from the realization of immediate income, for the sake of which anything can be done, to a conscious production of goods and the organization of a commercial structure.

GÁBOR HAVAS

SMALL SETTLEMENTS AND THE ROMAS

The data from the 1993–1994 representative survey prove beyond doubt that the indicators of the Roma's territorial disposition and their place in the hierarchy of settlements significantly alter from the proportions that characterize the population as a whole. Regarding the social consequences the most significant difference is that two and a half times as many Romas live in decaying small settlements of one thousand inhabitants or less. In their case the disadvantages derived from socio-cultural features and regional-settlement specific disadvantages are added up. All this goes hand in glove with those Gypsies' growing residential segregation, who live in tiny villages, because the economic, urban and gypsy policies of the recent decades and as a result of related migration processes, parallel with the rapid growth of the proportion of Gypsies numerous small "Gypsified" settlements have come about, where there is a danger of ghettoization, of a situation which resembles American Indian reservations and Black America ghettos, of a complete secession from society. As a result of selective social mechanisms which govern moving in

and out, distorted, rump societies have remained in the villages involved, which are unable to integrate the marginalized families and have in fact themselves as a whole embarked on the road to total marginalization. The paper gives a detailed account of the reasons why, as well as the process in which the "Gypsified" settlements were formed — the long term socio-historical precedings just like the developments of the recent past. On the basis of results from several research programmes it analyzes the regional differences in the pre-history and present day living conditions between villages in Borsod and Baranya that are in the same situation, as well as the regionally altering roads towards Gypsification. Finally it calls attention to the fact that only a conscious socio-political concept can forestall the ghettoization and Gypsification of other small settlements.

ANDRÁS BÍRÓ
AUTONOMY AND INCOME

The Autonomía Foundation was established simultaneously with the political change. In pursuing the accomplishment of its objectives it combined the reinforcement of the Roma society with the betterment of the economic and social situation of its members by financing income generating projects. Reviving the ancient majeutic method, the Foundation sought to stimulate the autonomous decision making capacity of the local Roma organizations, while seeking to avoid even the pretense of paternalism. Through dialogue, mutual respect and trust — perhaps for the first time in history — a sense of partnership evolved between the Foundation and the marginalized and discriminated community. The palpable result of this method manifests itself in that the reimbursement ratio of the loans that had been extended to them has gone up to 80% after some initial difficulties had been overcome. This example was followed by a nationwide Roma civil organization in Romania.

GÁBOR KÉZDI
SECONDARY SCHOOL EDUCATION OF ROMA YOUNGSTERS

The Roma population is far less educated than the majority society. 34% of the non-Gypsy and 2% of the Gypsy population possesses a baccalaureate. 10% of the non-Roma and 0,2% of the Roma population has a college or university diploma. Until the end of the 80s there had been no change in the proportion of secondary education. On the other hand there has been a significant change among the 16–17 year olds from the beginning of the 90s. In order to survey and explain the change Gábor Kertesi and Gábor Kézdi conducted a separate survey of the families of those Roma youngsters who went on studying. The survey showed that the parents of those young Roma people who con-

tinue their studies are more highly qualified than the rest of the parents and also that in the families of those who pursue their studies there is a family strategy for the younger and older brothers (sisters) as well.

ISTVÁN KEMÉNY SOME PROPOSALS ON THE GYPSY/ROMA QUESTION

The paper analyzes the situation in education, discrimination and unemployment and puts forward some recommendations. The analyses and recommendations rely on a nationwide survey carried out in the winter of 1993–1994. At the time of the 1971 national survey 26%, while at the time of the 1993–1994 survey 77% of the Roma children finished the eight year primary school: 31% at the age of 14, 44% at the age of 15, 6,6% at the age of 16 and 7,7% at the age of 18 only. The proportion of those who finished less than eight years is 23% of the Hungarian speaking, 42% of the Romanian speaking and 48% of the Gypsy speaking Romas. The chances for secondary education hardly changed in the 70s and the 80s and began to improve in the 90s. The paper proposes to set up four or five six year secondary school Gypsy colleges. These elite colleges would provide supplementary education in mathematics, foreign languages and information science to students going to normal secondary schools. Furthermore, the paper recommends a special scholarship and a tutor system for the most talented Gypsy students attending universities. In the field of discrimination the paper discusses the typical methods and cases of discrimination in the field of administration, education and the world of labour and recommends legislation to ban discrimination. In late 1993 registered unemployment was 12,8% for non-Romas and 49,7% for Romas. According to ILO definition the rate of unemployment was 11,1% for the non-Romas and 38% for the Romas. A large part of the unemployed Romas had had no work for over a year. The paper recommends that the state should cover a significant part of the social security contribution burdening the company in case it gives employment to someone who had been out of work for a protracted period of time. Moreover, it proposes that companies which employ people who had been unemployed for long should be able to pay 15–20% less than the minimal wage.

A kötet szerzői

BÍRÓ András	az Európai Roma Jogok Központja kuratóriumának elnöke
GLATZ Ferenc	akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke
HAVAS Gábor	a szociológiai tudomány kandidátusa, MTA Szociológiai Kutatóintézete
JANKY Béla	szociológus, PhD-hallgató, BKE Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék
KEMÉNY István	a szociológiai tudomány doktora, Fővárosi Polgármesteri Hivatal
KERTESI Gábor	a közgazdaság-tudomány kandidátusa, MTA Közgazdaság-tudományi Intézete, tudományos főmunkatárs
KÉZDI Gábor	közgazdász, közgazdaságtani PhD-hallgató (University of Michigan, Ann Arbor), MTA Közgazdaság-tudományi Intézete, tudományos munkatárs
KOCSIS Károly	a földrajztudomány kandidátusa, MTA Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Kutatóintézet, tudományos osztályvezető
KOVÁCS Zoltán	a földrajztudomány kandidátusa, MTA Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Kutatóintézet
NEMÉNYI Mária	a szociológiai tudomány kandidátusa, MTA Szociológiai Kutatóintézete, tudományos főmunkatárs
SZUHAY Péter	muzeológus, a Néprajzi Múzeum Magyar Osztályának vezetője

III. rész

Függelék

Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika.

Az életmód, az életvitel, a kultúra, a tudat átalakulása

című kutatási program keretében készült tanulmányok

1. Szocializmus utáni élet falun — Andor Mihály, Kuczi Tibor
2. Kulturális „határhelyzetben” (Stratégiai meditációk)^{4,5} — Agárdi Péter
3. Autonómia és jövedelem¹ — Bíró András
4. *Enabling Constraints: Institutional Sources of Policy Coherence in Postsocialism*² — Bruszt László, David Stark
5. A gazdaságpolitika kulturális meggondolásai³ — Csillag István
6. Cigányok: múlt és jelen¹ — Demszky Gábor
7. Kultúrpolitika márpedig van?!^{4,5} — Dessewffy Tibor
8. Tévékenységszerkezet és értékváltozás Magyarországon 1977–1997 — Füstös László, Tibori Tímea
9. A kultúráról — Nobel-díjas közgazdászok modorában^{4,5} — Garai László
10. A magyar kultúrpolitika lehetséges alapelvei⁴ — Glatz Ferenc
11. Az Európai Unió és a magyar kultúrpolitika³ — Glatz Ferenc
12. A globalizáció és az állam² — Gombár Csaba
13. Miért jó a pályázati rendszer?^{4,5} — Gombár Csaba
14. „Ha szponzorok nem lennének, a csend hangjait hallgatná a közönség?”³ — Gyimesi László
15. Jelentés a magyar múzeumok közművelődési szerepének vizsgálatát célzó kérdőíves felmérésről — Gyimesi Zsuzsanna
16. Az új apparátus — H. Sas Judit
17. A „C” villa története (Szociófotók, dokumentumfilmek és a videóval készített mélyinterjúk a szociológia lehetséges eszköztárában) — H. Sas Judit
18. Proletár renaissance² — Hankiss Elemér
19. Mi rossz a magyar kultúra finanszírozásában?^{4,5} — Harsányi László
20. Az elfogyasztott kultúra³ — Harsányi László
21. Az aprófalvak és a romák — Havas Gábor
22. Szociális munkások — Horváth Ágota
23. Az értékváltozások szociológiai és pszichológiai háttere — Illés Katalin, Tibori Tímea
24. A brit–magyar főiskolai projektek tanulságai — Illés Katalin, Tibori Tímea
25. Lakóhelyváltozások a cigányok körében¹ — Janky Béla

26. *Transnational Civil Society*² — Mary Kaldor
27. *Család, iskola, munka, munkanélküliség: helyzet és tennivalók*¹ — Kemeny István
28. *A népesség lélekszáma Magyarországon*¹ — Kertesi Gábor
29. *Roma fiatalok továbbtanulása*¹ — Kézdi Gábor
30. *Kultúránk közép-európai meghatározottsága*^{4,5} — Kiss Gy. Csaba
31. *A gazdasági növekedés kulturális feltételei*² — Kopátsy Sándor
32. *Kultúra és közösség*^{4,5} — Kozma Tamás
33. *Kultúrafinanszírozási stratégiák a fővárosban*³ — Körmendy Ferenc
34. *Globalization: the Outer and the Inner Dimensions*² — László Ervin
35. *Közösségek változó emberi interakciói vizsgálatának módszertani és episztemológiai problémái* — Léderer Pál
36. *Ezredvégi béke*² — Lengyel László
37. *Életstratégiák a főváros közép- és alsóközép rétegeiben* — Losonczy Ágnes
38. *A kulturális politikáról*^{4,5} — Magyar Bálint
39. *Emerging paradox: Civil society from Above?*² — Miszlivetz Ferenc, Jody Jensen
40. *Változási tendenciák a magyarországi olvasási és könyvtárhasználati szokásokban*³ — Nagy Attila
41. *Cigány anyák és a magyar népegészségügy*¹ — Neményi Mária
42. *Biológia vagy kultúra? A termékenységgel kapcsolatos női szerepviselek-dések fiatal roma nők körében* — Neményi Mária
43. *A nők társadalmi szerepének változásai az ezredfordulón* — Neményi Mária, Tóth Olga
44. *A helyzet rossz, de nem hibátlan*^{4,5} — P. Szűcs Julianna
45. *Political Europe and Social Europe*² — C. Philippe Schmitter
46. *Kulturális fogyasztási szokások és térstruktúra Budapesten* — Schneider Márta
47. *A vidéki nevelőszülői hálózat szociológiai problémái* — Somorjai Ildikó
48. *Assessing the Legacy of Communism: Continuities and Discontinuities in Value Preferences in Hungary, 1977–1997*² — Szakolczai Árpád, Füstös László
49. *Hatalom és szegénység* — Szalai Júlia
50. *Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében*¹ — Szuhay Péter
51. *Élménypiacok és a polgári világ illúziója a kilencvenes évek Magyarorszá-gán* — Tamás Pál
52. *Médiafogyasztási alakzatok*³ — Tardos Róbert
53. *Cultural Changes and Trends in Hungary* — Tibori Tímea
54. *A házassággal, a válással és a neveléssel kapcsolatos attitűdök Magyar-országban* — Tóth Olga

55. *A kultúra privatizációja és államtalanítása Magyarországon* — Vitányi Iván
56. *Kulturális stratégia a mai Magyarországon*³ — Vitányi Iván
57. *A kulturális fejlődés stratégiája*⁴ — Vitányi Iván
58. *A kultúrpolitika stratégiái*⁵ — Vitányi Iván
59. *A magyar társadalom kulturális állapota (az 1996. évi országos vizsgálat zárótanulmánya)* — Vitányi Iván (összeállította)

¹ *A roma népesség helyzete* címmel 1997. november 19-én rendezett konferencia előadása.

² *Közép-európai változások: Társadalmi folyamatok és stratégiák* címmel 1997. október 18-án rendezett konferencia előadása.

³ *A kultúra pénze, a pénz kultúrája* címmel 1997. április 10–11-én rendezett konferencia előadása.

⁴ *Változásfolyamatok a kultúrában* címmel 1997. október 17-én rendezett konferencia előadása.

⁵ Megjelent a *Kultúra és Közösség* 1997/1. (decemberi) számában.

Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika. Az életmód, az életvitel, a kultúra, a tudat átalakulása című kutatási program keretében rendezett tudományos tanácskozások

- A kultúra pénze, a pénz kultúrája.* Budapest, 1997. április 10–11.
Tanulmányok műhelyvitái. Budapest, 1997. június 10–12.
Közép-európai változások: Társadalmi folyamatok és stratégiák. Budapest, 1997. október 17–18.
Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika. Budapest, 1997. november 5–6.
A nők helyzetének szociálpolitikai vonatkozásai az Európai Közösség országában. Budapest, 1997. november 15.
A roma népesség helyzete. Budapest, 1997. november 19.
Kultúraközvetítő intézmények. Budapest, 1998. március 26.
A kultúra pénze, a pénz kultúrája. Budapest, 1998. április 9–10.
Az időfelhasználás. Budapest, 1998. április 16.
A kultúrpolitika stratégiája. Budapest, 1998. május 21.
Kulturális magatartásformák. Pesti Vigadó, 1998. október 21.
Kisvárosok életesélyei a XXI. század küszöbén. Várpalota, 1998. október 29–30.
A társadalom művelődése (a kulturális politika helyzete és távlatai). MTA-székház, 1998. november 11.
Kulturális magatartásformák, kultúrpolitika, a kultúra finanszírozása. Pécs, 1998. december 3.

MAGYARORSZÁG AZ EZREDFORDULÓN

c. könyvsorozat kötetei

Globalizáció és nemzeti érdek

Bp. 1997. 197 oldal, ára: 510 Ft

A demokrácia intézményrendszere

Bp. 1997. 187 oldal, ára: 490 Ft

A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai

Bp. 1997. 203 oldal, ára: 540 Ft

Sárközy Tamás: Rendszerváltozás és a privatizáció joga

Bp. 1997. 294 oldal, ára: 730 Ft

Az agrártermelés tudományos alapozása

Bp. 1998. 179 oldal, ára: 540 Ft

Népegészség, orvos, társadalom

Bp. 1998. 215 oldal, ára: 570 Ft

Egészségügy és piacgazdaság

Bp. 1998. 243 oldal, ára: 590 Ft

Biotechnológia – lépéstartás Európával

Bp. 1998. 158 oldal, ára: 540 Ft

Környezetpolitika és uniós csatlakozás

Bp. 1998. 234 oldal, ára: 620 Ft

Termelés, piac, természeti környezet

Bp. 1998. 193 oldal, ára: 570 Ft

Losonczi Ágnes: Utak és korlátok az egészségügyben

Bp. 1998. 248 oldal, ára: 660 Ft

Budapest – nemzetközi város

Bp. 1998. 252 oldal, ára 660 Ft

Előkészületben

Minőség és agrárstratégia

Az informatika jövője Magyarországon

A kisebbségi kérdés és konfliktusai

A magyar nyelv jövője

A közlekedés és technikai infrastruktúrája

Ár: 700 Ft

и

с

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и

и